

н е з а л е ж н и й к у л ь т у р о л о г і ч н и й ч а с о п и с " І "

1 7 р і к в и д а н н я

45
2006

н е з а л е ж н и й к у л ь т у р о л о г і ч н и й ч а с о п и с " І "

**Проект здійснено
за підтримки
Фонду
Гайнріха Бьоля,
Берлін**

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА
Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Євген Жеребецький
(куратор числа)
Олесь Пограничний
Михайло Москаль

У часописі використано
редакційну версію українського
правопису
Відповідальність за добір
і виклад фактів несуть автори

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «ĭ», 2006

Неповнолітні еліти

Підставова теза цього допису
вкрай проста: еліти в Україні не-
можливі за визначенням. Бо ж елі-
ти – не лише і не так статус, як
продукція і – що особливо важли-
во для моєї тези – спосіб генези.
Ідея елітарності в новочасному,
модерному, не традиційно-стано-
вому суспільстві нерозривна
з процедурою і обставинами до-
бору і відсіювання, іншими сло-
вами – конкурентності. А ті,
своєю чергою, немислимі без
прозорих і рівних для всіх правил
гри. Зрозуміло, що корупція зво-
дить і те, і те нанівець. У корум-
пованому сучасному суспільстві
про еліти говорити годі.

Зрозуміло, годі говорити і про
«еліту»: до того ж не тільки в ско-
румпованому, але і в будь-якому
модернізованому суспільстві, про
постмодерне вже не кажучи. Про
еліту в тому старому, класичному
розумінні: щодо існування і скла-
ду якої є консенсус, яка випромі-
нює авторитет і його насправді
має. Така еліта – еліта в однині –
може бути щонайвище предме-
том ностальгійного пожадання.
Щонайвище і в найліпшому разі.
Натомість сьогодні доречніше го-
ворити про «еліти» у множині,
«еліти галузевих компетентнос-
тей», «еліти кваліфікацій». Про-
те, позаяк вже випала така нагода
поміркувати про еліти, не відмов-
лю собі у втісі зачепити побіжно

і ту, «велику» еліту, та й, зреш-
тою, ще кілька справ.

В Україні нема еліти, але є
еліти. В Україні нема еліт, але є
елітарні явища. В Україні нема
елітарних явищ, але є їх творці.
В Україні нема творців елітарних
явищ, але є велика готовність та-
кими їх визнати. В Україні є вели-
ка туга за елітою. Вона така вели-
ка, що елітою називається все.
Наша еліта самоназвана, само-
званська.

Усе в цих позірних парадок-
сіях негайно стане на свої місця,
тільки-но дамо визначення. Наше
власне, річ ясна. Еліта – це поміт-
ний, значний, а тому впливовий
– горішній – прошарок осіб, які
тим-то й бачать більше, що пере-
бувають вище. Тому на них не ли-
ше слід, але й хочеться орієнтува-
тися. Горішність визначається не
походженням чи становищем, але
способом бачити і вмінням цим
способом бачити скористатися
і поділитися: у властивий час і у
властивому місці. Тому – і тільки
тому – еліта повинна мати своє
місце. Але й навпаки: у структурі
суспільства має бути місце для
еліти. Щось негаразд із суспіль-
ною елітою або тоді, коли нема
кому зайняти зарезервоване міс-
це, або нема місця як такого. Або
і те, і те. Еліта гідна не лише по-
шани, але й подиву і наслідуван-
ня. Авторитет еліти не вимуше-
ний, а визнаний. Атмосферу еліти
найпевніше відчутно за тим, що

їй можна заздрити, але не вдасться знецінити. Еліта – в однині – може сформуватися лише довкола якоїсь виразної ознаки. Така ознака може мінятися з бігом історії, але її не може не бути. Такої ознаки брак.

Еліта може бути лише визнана. Таємна еліта втрачає не сенс існування, але право так називатися. Утім, справжня страшна таємниця таємної еліти в Україні полягає в тому, що її нема. Еліти в Україні нема. Окрім того, еліта не може бути фрагментована. Нефрагментованою еліта може бути – серед іншого – лише тоді, коли вона зорганізована довкола спільної системи вартостей. Фрагментована еліта – це оксюморон. Фрагментованими можуть бути в найліпшому разі еліти. Тому поговоримо про еліти.

В Україні є еліти за фактом, за номенклатурою, але не за походженням. Походження в наші демократичні часи означає фахове становлення або непересічне обдарування. Тому правдивих еліт в Україні не може бути за означенням. Слушне і справедливе призначення еліт стає лише передостанньою ланкою їх визнання. (Останньою є їхнє справдження.) Елітарність є наслідком двох різних планів: Господнього і людського. Позаяк про перший нічого не знаємо, то поміркуємо лише про другий. Людська елітарність є наслідком ретельного і тривалого плану. Перш, ніж еліти як слід формуються, їх слід формувати. Це формування має не менш визначальне значення, ніж пізніша реалізація елітарного потенціалу. Належність до еліт визначає не

лише фахова кваліфікація їхніх представників, але й рівність правил гри. Інакше забракне необхідного консенсусу всередині самих еліт. Бодай консенсусу, що вважати елітарною кваліфікацією. Присутність в елітарній системі навіть поодиноких чинників, що потрапили туди, оминувши складні процедури добору і допуску, дискредитує еліти передусім у власних очах. Дискредитовані еліти не можуть спертися на необхідне для відчуття елітарності переживання автентичності і вірогідності. Невірогідні всередині себе еліти не можуть бути вірогідними назовні.

Доки є корупція в системі кваліфікаційного становлення, будь-які розмови про елітарність еліт є просто-таки абсурдними. Не лише тому, що корупція дає змогу некваліфікованим обійняти чільні позиції у відповідних галузях, але й тому, що з не меншою легкістю дозволяє заводити обдарованим або кваліфікованим ці позиції обійняти. Корупція дозволяє фаворизувати бездарність або несумлінність і маргіналізувати обдарування чи ретельність. Без суворої, зрозумілої і почесної селекції сама ідея еліт вироджується до сміховинності.

Еліти є елітарними тільки за умови своєї функціональності. Це найліпше проілюструвати на прикладі справи із охороною пам'яток культури, бодай у тому-таки Львові. Безперечно, є середовище людей високої кваліфікації, що має елітарні еталони і стандарти належного збереження пам'яток. Отож, вони мають необхідну кваліфікацію. Цих людей не

так вже мало. Отож, мають вони і критично необхідну кількість. Ці люди небайдужі і активні: вони об'єднуються у спілки для досягнення своїх уявлень і послугуються медіями, дбають про розголос своїх поглядів. Себто вони заангажовані і відповідальні. Єдине, чого їм бракує – досягнення проголошеної мети. Тобто вони неефективні. Іншими словами, дисфункціональні. Кожна галузь може навести безліч прикладів дисфункціональних еліт.

Представники дисфункціональних еліт не згідні зі своїм статусом або улягають дискваліфікації і в такий спосіб вимиваються з елітарних структур, або вилучають себе з цих структур, поповнюючи елітарні структури інших суспільств. Так чи інакше, українські елітарні структури таких представників надто часто втрачають. Бо переважно не мають механізмів не лише для відтворення, але й збереження творців елітарних фактів.

У молодих суспільствах, яким є Україна, питання плекання і утримання еліт є особливо пекучим. Тим паче у суспільствах перехідних, із нестійкою ієрархією вартостей. Еліти зазвичай не падають з неба, а коли й падають, то цим треба вміти скористатися. Зазвичай їх формування триває довго, а інвестиції в нього мають бути значні. Однак без двох пов'язаних між собою передумов: рівності права і відтіснення корупції навіть мати надію на їх появу марно. Розмови про еліти залишатимуться суцільним мистецтвом задля мистецтва.

Юрко Прохасько

Nepovnolitni elity

Podstavova teza čoho dopysu vkraj prosta: elity v Ukrajini nemožlyvi za vyznačenňam. Bo ž elity – ne lyše i ne tak status, jak produkcija i – ščo osoblyvo važlyvo dľa mojej tezy – sposib genezy. Ideja elitarnosti v novočasnomu, modernomu, ne tradycijno-stanovomu suspiľstvi nerozryvna z proceduroju i obstavynamy doboru i vid-sijuvannja, ynšymy slovamy – konkurentnosti. A ti, svojeju čerhoju, nemyslymi bez prozoryx i rivnyx dľa vsix pravyl hry. Zrozumilo, ščo korupcija zvydyt' i te, i te naniveć. U korumpovanomu sučasnomu suspiľstvi pro elity hovoryty hodi.

Zrozumilo, hodi hovoryty i pro «elitu»: do toho ž ne tiľky v skorpumpovanomu, ale i v bud'-jakomu modernizovanomu suspiľstvi, pro postmoderne vže ne kažučy. Pro elitu v tomu staromu, klasyčnomu rozuminni: ščodo isnuvanňa i skladu jakoji je konsensus, jaka vypromiňuje avtorytet i joho naspravdi maje. Taka elita – elita v odnyni – može buty ščonajvyšče predmetom nostaľgijnohopožadanňa. Ščonajvyšče i v najlipšomu razi. Natomist' šohodni dorečniše hovoryty pro «elity» u množyni, «elity haluzevyx kompetentnostej», «elity kvalifika-

cij». Prote, pozajak vže vypala taka nahoda pomirkuvaty pro elity, ne vidmovľu sobi u vtisi začepyty po-bižno i tu, «velyku» elitu, ta j, zreštoju, šče kil'ka sprav.

V Ukrajini nema elity, ale je elity. V Ukrajini nema elit, ale je elitarni javyšča. V Ukrajini nema elitarnyx javyšč, ale je jix tvorci. V Ukrajini nema tvorciv elitarnyx javyšč, ale je velyka hotovnist' takymy jix vyznaty. V Ukrajini je velyka tuha za elitoju. Vona taka velyka, ščo elitoju nazyvajet'sja vse. Naša elita samonazvana, samozvanška.

Use v cyx pozirnyx paradoksi-jax nehajno stane na svoji misća, tiľky-no damo vyznačenňa. Naše vlasne, rič jasna. Elita – ce pomitnyj, značnyj, a tomu vplyvovyj – horišnij – prošarok osib, jaki tym-to j bačat' biľše, ščo perebuvajut' vyšče. Tomu na nyx ne lyše slid, ale j xočet'sja orijentuvatyša. Horišnist' vyznačajet'sja ne poxodženňam čy stanovyščem, ale sposobom bačyty i vminňam cym sposobom bačyty skorystatyša i podilytyša: u vlastyvyj čas i u vlastyvomu misci. Tomu – i tiľky tomu – elita povynna maty svoje misce. Ale j napaky: u strukturi suspiľstva maje buty misce dľa elity. Ščoś neharazd iz suspiľnoju elitoju abo todi, koly nema komu zajňaty zarezervovane misce, abo nema misća jak takoho. Abo i te, i te. Elita hidna ne lyše pošany, ale j podyvu i nasliduvannja. Avtorytet elity ne vymušenij, a vyznanyj. Atmosferu elity najpevniše

vidčutno za tym, ščo jij možna zazdryty, ale ne vdaťša znečinyty. Elita – v odnyni – može sformuvatyša lyše dovkola jakojiś vyraznoji oznaky. Taka oznaka može miňatyša z bihom istoriji, ale jiji ne može ne buty. Takoji oznaky brak.

Elita može buty lyše vyznana. Tajemna elita vtračaje ne sens isnuvanňa, ale pravo tak nazyvatyša. Utim, spravžna strašna tajemnyča tajemnoji elity v Ukrajini poľahaje v tomu, ščo jiji nema. Elity v Ukrajini nema. Okrim toho, elita ne može buty fragmentovana. Nefragmentovanoju elita može buty – sered ynšoho – lyše todi, koly vona zorhanizovana dovkola spiľnoji systemy vartostej. Fragmentovana elita – ce okšumoron. Fragmentovany my možut' buty v najlipšomu razi elity. Tomu pohovorymo pro elity.

V Ukrajini je elity za faktom, za nomenklaturuju, ale ne za poxodženňam. Poxodženňa v naši demokratsyčni časy označaje faxove stanovlenňa abo neperesične obdaruvanňa. Tomu pravdyvyx elit v Ukrajini ne može buty za označenňam. Slušne i spravedylyve pryznačenňa elit staje lyše peredostanňoju lankuju jix vyznanňa. (Ostanňoju je jixne spravdženňa.) Elitarnist' je naslidkom dvox riznyx planiv: Hospodňoho i ľudského. Pozajak pro peršyj ničoho ne znajemo, to pomirkujemo lyše pro druhyj. Ľudška elitarnist' je naslidkom retel'noho i tryvalocho planu. Perš, niž elity jak slid sformujut'sja, jix slid formuvaty. Ce formuvannja maje ne menš vy-

značafne značenňa, niž pizniša realizacija elitarnoho potencijalu. Naležnist' do elit vyznačaje ne lyše faxova kvalifikacija jixnix predstavnykiv, ale j rivnist' pravyl hry. Ynakše zabrakne neobxidnoho konsensusu vsередyni samyx elit. Bodaj konsensusu, ščo vvažaty elitarnuju kvalifikacijeju. Prysutnist' v elitarnij systemi navit' poodynokyx čynnykiv, ščo potrapyly tudy, omynuvšy skladni procedury doboru i dopusku, dyskredytuje elity peredusim u vlasnyx očax. Dyskredytovani elity ne možut' spertyša na neobxidne dľa vidčutt'a elitarnosty perežyvanňa avtentyčnosty i virohidnosty. Nevirohidni vsередyni sebe elity ne možut' buty virohidnymy nazovni.

Doky je korupcija v systemi kvalifikacijnoho stanovlenňa, budžaki rozmovy pro elitarnist' elit je prosto-taky absurdnymy. Ne lyše tomu, ščo korupcija daje zmohu ne-kvalifikovanym obijňaty čilni pozycji u vidpovidnyx halužax, ale j tomu, ščo z ne menšoju lehkiš'u dozvol'aje zavadyty obdarovanym abo kvalifikovanym ci pozycji obijňaty. Korupcija dozvol'aje favoryzuvaty bezdarnist' abo nesumlinnist i marginalizuvaty obdarovanňa čy retel'nist'. Bez suvoroji, zrozumiloji i počesnoji selekciji sama ideja elit vyrodžujet'ša do smixovynnosti.

Elity je elitarnymy tiľky za umovy svojeji funkcional'nosty. Ce najlipše proiľustruvaty na prykladi spravy iz oxoronoju pam'jatok kul'tury, bodaj u tomu-taky Lvovi. Bezperečno, je seredovyšče ľudej

vysokoji kvalifikaciji, ščo maje elitarni etalony i standarty naležnoho zbereženňa pam'jatok. Otož, vony majuť neobxidnu kvalifikaciju. Cyx ľudej ne tak vže malo. Otož, majuť vony i krytyčno neobxidnu kil'kist'. Ci ľudy nebadžu i aktyvni: vony ob'jednujuťša u spilky dľa došahnenňa svojix ujavleň i posluhovujuťša medijamy, dbajuť pro rozholos svojix pohľadiv. Sebto vony zaangažovani i vidpovidaľni. Jedyne, čoho jim brakuje – došahnenňa prohološuvanoji mety. Tobto vony neefektyvni. Ynšymy slovamy, dysfunkcional'ni. Kožna haluž može navesty bezlič prykladiv dysfunkcional'nyx elit.

Predstavnyky dysfunkcional'nyx elit ne zhidni zi svojim statusom abo ul'ahajuť dyskvalifikaciji i v takyj sposib vymyvajuťša z elitarnyx struktur, abo vylučajuť sebe z cyx struktur, popovňujučy elitarni struktury ynšyx suspil'stv. Tak čy ynakše, ukrajinški elitarni struktury takyx predstavnykiv nadto často vtračajuť. Bo perevažno ne majuť mexanizmiv ne lyše dľa vidtvo-renňa, ale j zbereženňa tvorciv elitarnyx faktiv.

U molodyx suspil'stvax, jakym je Ukraina, pytanňa plekanňa i utrymanňa elit je osoblyvo pekučym. Tym pače u suspil'stvax perexidnyx, iz nestijkoju ijerarxijeju vartostej. Elity zazvyčaj ne padajuť z neba, a koly j padajuť, to cym treba vmity skorystatyša. Zazvyčaj jix formuvanňa tryvaje dovho, a investycji v ņoho majuť buty značni. Odnak bez dvox pov'jazanyx miž

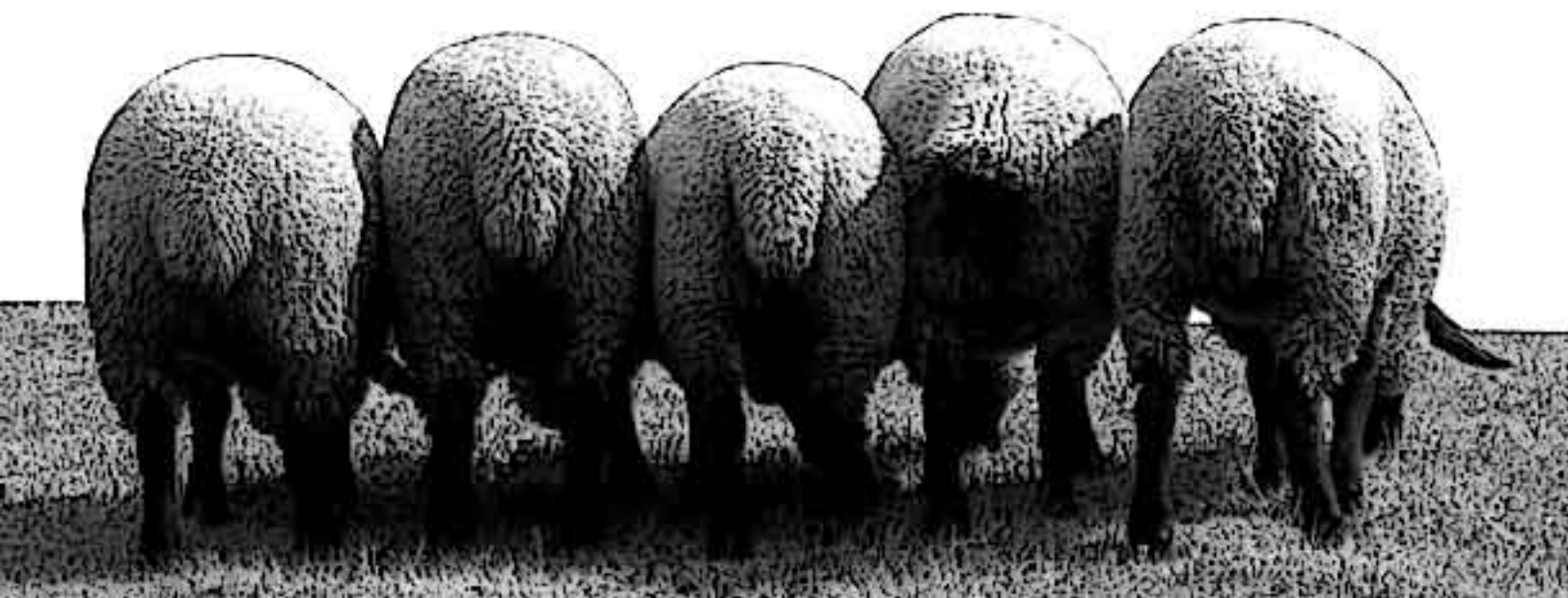
soboju peredumov: rivnosty prava i vidtisnenňa korupciji navit' maty nadiju na jix pojavu marno. Rozmovy pro elity zalyšatymuťša suciľnym mystectvom zadľa mystectva.

Jurko Proxaško

Гаetano Моска	8	Правлячий клас
Юрген Габермас	20	Важливо відчути першим, або Чим відрізняється інтелектуал
Тарас Возняк	30	Природа провідних груп
Орест Друль, Роман Кечур	40	Коли ми діждемось де Голя
Люк Фері	48	Філософ і політичне
Кахун Гожев	58	Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій
Анджей Новак	66	Роль еліт у функціонуванні суспільства
Яцек Чапутовіч	72	Функціонування держави і суспільний капітал
Євген Плахута	78	Концептуальна влада, пріоритети управління і державна «еліта»
Костянтин Матвієнко, Сергій Дацюк	84	Місце України у майбутньому світі
Марія Пірен	94	Українська еліта і проблеми модернізації суспільства
В. Козаков	108	Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні
Володимир Фесенко	116	Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна»
Вадим Васютинський	122	Чотири «за» президента В. Ющенка
Томаш Зарицкі	128	Дилеми польської еліти як універсальні дилеми

Яцек Васілевскі	140	Три тези про польські еліти
Кшиштоф Кристовскі	146	Адміністративні еліти і ефективна держава
Стефан Відомскі	152	Про цінності, патріотизм і спадкоємність
Роланд Фройденштайн	158	Німецькі еліти – консенсусна модель
Іван Пресняков, Валентина Романова	162	Стратегії регіональних політичних еліт в Україні
Сергій Дацюк	168	Центральна, регіональна і міська еліти
Геннадій Ашин	174	Зміна еліт
Олександр Івашина	184	Неможлива еліта чи еліта неможливого
Олександр Литвиненко	190	Еліта, якої не існує
Александр Кустарьов	196	Конгломерат «інтелігенції» і його наратив
Гейдар Джемаль	206	Антиелітарна доля Росії
Олександр Яременко	210	Еліта на те й еліта, щоб залучати обраних
В'ячеслав Брюховецький	214	Справжня еліта виростає лише у третьому поколінні
Сергій Дацюк	218	Українська еліта: міт, блеф і провокація
Дмитро Кракович	224	У сучасному суспільстві еліта створюється
Яся Пруденко	228	(Де)еліта
Остап Дроздов	234	Безелітарна Україна
Ольга Вербицька	240	Туга за елітою: спроба екзистенціального аналізу
Олесь Бережний	246	Тарасова ніч

Гаetano *Москва* *правлячий клас*

1. Серед незмінних явищ і тенденцій, що виявляються у всіх політичних організаціях, одне, навіть при найбільш поверхневому погляді, стає очевидним. В усіх суспільствах (починаючи зі слаборозвинутих і таких, що працею досягли основ цивілізації, аж до найбільш розвинутих і могутніх) існують два класи людей – клас правлячих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує усі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, що дає влада, тоді як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, що у даний час більш-менш законна, більш-менш довільна і насильницька, і забезпечує першому класу, принаймні зовні, матеріальні засоби

існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму.

У реальному житті ми усі визнаємо існування цього правлячого класу (чи політичного класу, як його уже раніше визначили). Ми усі знаємо, що у нашій країні, що б там не було, управління суспільними справами є у руках меншості впливових людей, з чим, усвідомлено чи ні, рахується більшість. Ми знаємо, що те ж відбувається й у сусідніх країнах, і насправді нам варто було б спробувати сприймати навколишній світ як організований інакше – світ, у якому усі люди були б прямо підлеглі окремій особистості без стосунків вищості чи субординації, або світ, у якому всі люди однаковою мірою брали б участь у політичному житті. Якщо в теорії ми міркуємо інакше, це почасти пов'язано із застарі-

лими звичками, яким ми слідуємо при роздумах, і почасти з перебільшеним значенням, якого надаємо двом політичним фактам, що здаються набагато істотнішими, ніж вони є насправді.

Перший факт – досить тільки відкрити очі, щоб це побачити – полягає у тому, що у кожному політичному організмі є один індивід, що є основним серед правлячого класу як цілого і перебуває, як кажуть, біля керма влади. Він не завжди є людиною, що володіє законною верховною владою. В одних випадках поруч зі спадкоємним королем чи імператором – прем'єр-міністр чи мажордом, що володіють реальною владою, набагато більшою, ніж влада суверена. В інших випадках замість обраного президента буде правити впливовий політик, що забезпечив вибори президента. В особливих умовах замість однієї можуть бути дві чи три особи, що виконують функції верховних контролерів.

Другий факт віднайти настільки ж нескладно. Яким би не був тип політичної організації, тиск, викликаний незадоволеністю, невдоволенням керіваних мас, їхніми почуттями, впливає на політику правлячого або політичного класу.

Однак, людина, що стоїть на чолі держави, очевидно не спроможна була б керувати без підтримки з боку численного класу, не змогла б змусити поважати свої накази і виконувати їх; і, розуміючи, що вона повинна змусити одного чи, насправді, безліч індивідів – представників правлячого класу – усвідомлювати авторитет своєї влади, ця людина виразно не може сваритися з даним класом чи узагалі покінути з ним. Якби це було можливо, то їй довелося б одразу створювати інший клас, без підтримки якого її дії були б цілком паралізовані. Водночас, стверджуючи, що незадоволеність мас може призвести до усунення правлячого класу, неминує слід визнати, що, як буде показано далі, повинна була б існувати інша організована меншість усередині самих мас для виконання функцій правлячого

класу. У іншому випадку вся організація і вся соціальна структура буде зруйнована.

2. З погляду наукового дослідження реальна перевага поняття правлячого чи *політичного класу* полягає у тому, що мінлива структура правлячих класів має переважаюче значення у визначенні політичного типу, а також рівня цивілізації різних народів. Відповідно до усе ще модної прийнятої класифікації форм правління, і Туреччина, і Росія ще кілька років тому були монархіями, Англія й Італія – конституційними, чи обмеженими монархіями, а Франція і Сполучені Штати – республіками. Ця класифікація заснована на тому, що у перших двох згаданих країнах верховенство в державі має спадкоємний характер, і глава держави номінально всемогутній; у другій групі країн перебування на чолі держави успадковується, але влада і прерогативи обмежені; у двох останніх країнах верховенство обмежене.

Дана класифікація дуже поверхнева. Хоча і Росія, і Туреччина були абсолютистськими державами, проте між політичними системами правління цих країн мало спільного, дуже різні і рівні їхньої цивілізованості, й організація правлячих класів. На цій же підставі режим у монархічній Італії ближчий до режиму у республіканській Франції, ніж до режиму у монархічній Англії; існують також серйозні відмінності між політичними організаціями Сполучених Штатів і Франції, хоча обидві країни є республіками.

Як уже говорилося, закорінена традиція давно перешкоджала і зараз стоїть на шляху наукового прогресу у вирішенні даного питання. Згадана вище класифікація, відповідно до якої форми правління поділяються на абсолютні монархії, обмежені монархії і республіки, була розроблена Монтеск'є і повинна була замінити класифікаційні категорії Арістотеля, що поділяв форми правління на монархії, аристократії і демократії. Те, що Арістотель

називав демократією, було просто аристократією для більшої кількості членів суспільства. Сам Арістотель був у становищі спостерігача, який бачив, що у кожній грецькій державі, аристократичній чи демократичній, завжди була одна людина, чи кілька людей, що володіли переважним впливом. В історичний відрізок часу між Полібієм і Монтеск'є багато авторів удосконалювали класифікацію Арістотеля, запроваджуючи поняття «змішаної» форми правління. Пізніше сучасна демократична теорія, основоположником якої був Русо, виходила з твердження, що у будь-якій державі більшість громадян можуть і дійсно повинні брати участь у її політичному житті, а доктрина народного суверенітету усе ще панує над умами багатьох людей, незважаючи на те, що сучасні суспільні науки усе більше і більше доводять: принципи демократії, монархії й аристократії діють одночасно у всякому політичному організмі. Ми не перестанемо спростовувати тут цю демократичну теорію, оскільки саме в цьому і полягає в основному завдання даної роботи. Крім того, було б нелегко на кількох сторінках зруйнувати цілу систему ідей, що міцно закоренилася у свідомості людей. Як точно висловився Лас Касас у своєму життєписі Христофора Колумба, переучуватися часто важче, ніж учитися.

3. Проте, нам здається більш доцільним відповісти на заперечення, що може бути висунуте проти нашої точки зору. Якщо легко усвідомити, що індивід не може керувати групою, не знайшовши у ній підтримки її меншості, то важко доводити як очевидний факт, що меншість керується більшістю, а не навпаки. Але у цьому і полягає один з пунктів, яких так багато у всіх інших науках, про те, що перше враження про будь-що є протилежним тому, що є насправді. У дійсності суверенна влада організованої меншості над неорганізованою більшістю неминуча. Влада всякої меншості нездоланна для будь-якого представника більшості, який проти-

стоїть тотальності організованої меншості. У той же час меншість організована саме тому, що вона меншість. Сто осіб, діючи узгоджено, із спільним розумінням справи, переможуть тисячу незгодних між людей, що спілкуються тільки один на один. Тим часом, для перших легше буде діяти узгоджено, із взаєморозумінням просто тому, що їх сто, а не тисяча. Звідси випливає, що чим більше політичне співтовариство, тим пропорційно менша правляча меншість у порівнянні з керованою більшістю і тем складніше буде для більшості організувати відсіч меншості.

Як би там не було, на додаток до великої переваги – організованості, що випала на долю правлячої меншості – вона так сформована, що складові-індивіди відрізняються від маси керованих якостями, що забезпечують їм матеріальну, інтелектуальну і навіть моральну перевагу; або ж вони є спадкоємцями людей, що володіють цими якостями. Іншими словами, представники правлячої меншості завжди володіють рисами, реальними чи удаваними, котрі глибоко шануються у тому суспільстві, де вони живуть.

4. У примітивних суспільствах, що перебувають ще на ранній стадії розвитку, військова доблесть – це характеристика, що швидко забезпечує доступ до правлячого чи політичного класу. У високоцивілізованих суспільствах війна – виняткове явище. А в суспільствах, що перебувають на ранніх стадіях розвитку, її можна, власне кажучи, вважати нормальним явищем, і індивіди, що виявляють великі здібності у війні, легко домагаються переваги над своїми товаришами, а найбільш сміливі стають вождями. Це незаперечний факт, однак форми, що він може приймати в залежності від набору умов, дуже різноманітні. Перевага військового стану над мирною більшістю обумовлено переміщенням рас і народів, зв'язана із захопленням з боку агресивної групи мирної частини суспільства. Іноді це дійсно

так: як приклад можна навести Індію після її захоплення аріями, Римську імперію після вторгнення до неї германців і Мексику після захоплення ацтеками. Однак набагато частіше при певних соціальних умовах підйом войовничого правлячого класу спостерігається там, де немає жодних ознак иноземного вторгнення. Доти, поки орда живе винятково полюванням, усі індивіди без труду можуть стати воїнами. У ній, звичайно, будуть свої лідери, що керують плем'ям, але неможливо знайти клас військових, що починає експлуатувати, і водночас захищати інший клас, що займається мирною працею. Мірою того, як плем'я переходить від заняття полюванням до землеробства і скотарства, поряд з істотним ростом населення і збільшенням стійкості засобів соціального впливу відбувається більш-менш чіткий розподіл на два класи, один із яких провадить переважно сільське господарство, а інший – займається військовою справою. У такому випадку неминуче клас військових буде крок за кроком домагатися такого домінування над іншим класом, щоб мати можливість панувати над ним безкарно.

Польща дає характерний приклад поступової метаморфози військового класу в абсолютно домінуючий. Спочатку поляки мали ту ж організацію сільських поселень, що переважає серед усіх слов'янських народів. Не існувало відмінностей між воїнами і селянами, іншими словами, між знаттю і селянами. Після того, як поляки заселили широкі рівнини, зрошувані водами Вісли і Німану, вони почали займатися землеробством. Однак зберігалася необхідність боротися з войовничими сусідами, тому племінні вожді чи воєводи збирали навколо себе певне число добірних людей, спеціальним заняттям яких було володіння зброєю. Ці воїни були розподілені між різними сільськими громадами. Вони були звільнені від сільськогосподарської праці, і разом з тим діставали свою частку продуктів землі поряд з іншими членами комуни. Спочатку

їхнє становище було не занадто привабливим, і іноді сільські жителі не хотіли звільнення від сільськогосподарської праці, аби уникнути участі у війні. Однак, поступово, мірою зміцнення цього порядку, коли один клас звик до військової діяльності й організації, у той час як інший загартувався, працюючи плугом і лопатою, воїни стали знаттю і власниками, а селяни, колишні їхні товариші і брати – віланами і кріпаками. Крок за кроком воїни-власники підвищували свої вимоги збільшити частку того, що вони мали як члени громади, до розмірів усієї продукції громади за винятком того, що життєво необхідно для хліборобів; і коли останні намагалися опиратися такому насильству, вони були силою прикріплені до землі, і все це було характерним проявом відвертого, явного кріпосництва.

У ході цієї еволюції приблизно у 1333 р. король Казимир Великий марно намагався приборкати зарозумілу нахабність воїнів. Коли селяни з'явилися до нього зі скаргами на шляхту, він задовольнявся тим, що запитав: чи немає у них ціпків і каменів? Через кілька поколінь, у 1537 р. шляхта змусила всіх торговців у містах продати їхні маєтки, і відтепер земельна власність стала прерогативою лише шляхти. У той же час шляхта посилила тиск на короля, вимагаючи почати переговори з Римом і затвердити, що тільки шляхетні люди Польщі можуть відтепер бути членами святих орденів. Це практично цілковито позбавляло городян і селян права на почесні посади і якоїсь соціальної значимості.

Такий же процес ми спостерігаємо у Росії. Тут воїни, що входять у дружину чи охорону давньоруських князів (що провадять свій родовід від Рюрика) також мали свою частку від мирських доходів (сільських селянських громад) як засіб існування. Поступово ця частка збільшувалася. Поки земля була в надлишку і робочої сили бракувало, селяни часто самі піклувалися про свою вигоду і переїжджали з місця на місце. Тому наприкінці XVI століт-

тя цар Борис Годунов дозволив шляхті прикріпити селян до своїх земель, закріпивши тим самим кріпосне право. Однак, збройні сили в Росії ніколи не формувалися винятково зі знаті. Мужики (селяни) йшли воювати як прості солдати при дружині. Ще у XVI столітті Іван Грозний створив стрілецьке військо, що практично було постійною армією, яка проіснувала аж до того часу, коли Петро I замінив його полками, організованими за західноєвропейським зразком. У цих полках члени старої дружини поряд з іноземцями стали офіцерами, а мужики складали основний контингент рядових.

У відносно цивілізованих народів, що тільки вступили у землеробську стадію розвитку, саме клас військових, поза всяким сумнівом, є політичним чи правлячим класом. Іноді володіння зброєю дозволялося тільки цьому класу, так було в Індії і Польщі. Представники класу керованих при можливості записувалися в армію, однак найчастіше як прості солдати у найменш престижні підрозділи. Так, у Греції під час війни з медійцями, громадяни, що належали до найбільш заможних і впливових класів, складали добірні частини (кавалерію і важко озброєних піхотинців), менш забезпечені боролися як пельгасты чи металники з пращі, а раби, тобто маси трудящих, цілком були відсторонені від військової служби. Аналогічну організацію ми виявляємо у республіканському Римі аж до пунічних воєн і навіть до часу Марія; у латинській і німецькій Європі в епоху середньовіччя; як щойно було сказано, у Росії й у багатьох інших народів. Як зауважив Цезар, у його час становим хребтом гальської армії була кавалерія, що складалася з представників знаті. Едуї¹, наприклад, не змогли вистояти проти Аріовиста² після того, як цвіт їхньої кавалерії був знищений у бою.

5. Скрізь – у Росії і Польщі, в Індії і середньовічній Європі – правлячі військові класи мали майже виключне право власності на землю. Земля, як ми

вже бачили, є основним засобом виробництва і джерелом добробуту у тих країнах, що не досягли вершин цивілізації. З прогресом пропорційно збільшуються доходи від землі. З ростом населення у певні періоди рента, у рикардіанському сенсі цього терміна, збільшилася, оскільки з'явилися величезні центри споживання – такими за всіх часів були столиці й інші великі міста, як древні, так і сучасні. У результаті, якщо не перешкоджали інші умови, відбувалися важливі соціальні зміни. Домінуючою рисою правлячого класу більшою мірою стало багатство, ніж військова доблесть: владоможці радше багаті, ніж хоробрі.

Основною умовою подібної трансформації є те, що соціальна організація повинна бути упорядкована й удосконалена до такого рівня, щоб забезпечений публічною владою захист перевершував захист за допомогою неофіційної сили. Іншими словами, приватна власність повинна бути так захищена реалізованими на практиці діючими законами, щоб влада самого власника стала зайвою. Відбувається це шляхом поступових змін у соціальній структурі, і в результаті тип політичної організації, який можна назвати «феодальною державою», трансформується у принципово інший тип, який можна назвати «бюрократичною державою». Далі нам варто докладніше проаналізувати ці типи, але потрібно відразу сказати, що дана еволюція, як правило, помітно полегшується прогресом засобів умиротворення і певних моральних підвалин, які є досягненнями цивілізації.

Як тільки здійснюється така трансформація, багатство створює політичну владу, точно так, як політична влада створює багатство. У суспільстві, що досягло певного ступеня зрілості, де особиста влада стримується владою суспільною, владоможці, як правило, багаті, а бути багатим – значить бути могутнім. І дійсно, коли боротьба з броньованим кулаком заборонена, а боротьба фунтів і пенсів

дозволяється, ліпші посади незмінно дістаються тим, хто ліпше забезпечений коштами.

Є, безумовно, держави, що досягли високого рівня цивілізації, засновані теоретично на таких моральних принципах, що, здається, вони перешкоджають настільки владній претензії з боку багатства. Є безліч інших випадків, коли теоретичні принципи можуть лише дуже обмежено застосовуватися у реальному житті. У Сполучених Штатах уся влада є прямим чи непрямым результатом загальних виборів, і у всіх штатах існує загальне виборче право для усіх чоловіків і жінок. Понад те, демократія характеризує не тільки інститути, але і певною мірою впливає на мораль. Багатії зазвичай почувають певну ворожість до участі у суспільному житті, а бідняки випробовують ворожість, вибираючи багатих у виборні органи. Але це не заважає багатію бути більш впливовим у порівнянні з бідняком, оскільки він може натискати на політиків, що контролюють державну адміністрацію. Це не заважає проводити вибори під музику дзвінких доларів і не рятує всю законодавчу владу і значне число конгресменів від відчуття впливу могутніх корпорацій і великих фінансистів.

Скажімо, у Китаї ще кілька років тому, хоча урядом і не був прийнятий принцип загальних виборів, він базувався, власне кажучи, на зрівняльному принципі. Академічні ступені забезпечували доступ до державних установ, а ступені давалися на основі іспитів без будь-якого видимого посилання на родину і майновий стан. За свідченням ряду авторів, тільки перукарі і деякі категорії човнярів і їхніх дітей були позбавлені права претендувати на різні посади чиновників. Але, хоча заможний клас у Китаї менш численний і не настільки багатий у порівнянні з багатіями у Сполучених Штатах, у даний час не було особливих труднощів у ретельному і значному поширенні цієї системи. Нерідко за гроші купувалася не тільки поблажливість екзаменаторів. Часом сам

уряд продавав різні академічні ступені і дозволяв недосвідченим людям, нерідко вихідцям з нижчих соціальних верств, обіймати посади у державних установах.

В усіх країнах світу всі інші соціально впливові фактори – особиста популярність, добра освіта, спеціальна підготовка, високий сан у церковній ієрархії, public administration і армія – завжди більш доступні багатим, ніж бідним. У багатих, у порівнянні з бідними, шлях мандрівок завжди коротший, не кажучи вже про те, що багаті порятовані від найбільш тернистої і важкої частини шляху.

6. У суспільствах, де сильна релігійна віра і глави церкви творять особливий клас, завжди виникає церковна аристократія й дістає у володіння більш-менш значну частину багатства і політичної влади. Яскравими прикладами можуть служити Древній Єгипет (у певні періоди), брахманська Індія і середньовічна Європа. Найчастіше священники не тільки виконують релігійні функції. Вони мають правові і наукові знання, творять клас носіїв найвищої інтелектуальної культури. Свідомо чи несвідомо, ієрархія священників часто виявляє тенденцію монополізувати навчання і перешкоджати поширенню методів і процедур, що полегшують набуття нового знання. Можливо, саме через цю тенденцію, чи почасти через неї, болісно і повільно поширювався демотичний алфавіт у Древньому Єгипті, хоча він був, безсумнівно, простішим від ієрогліфічного письма. Друїди³ у Галлії були знайомі з грецьким алфавітом, але не дозволяли записувати їхню багату священну літературу, вимагаючи від своїх учнів заучувати її напам'ять ціною неймовірних зусиль. Прикладом такого роду можна вважати вживання мертвих мов, що ми виявляємо в Халдеї, Індії, середньовічній Європі. Іноді, як в Індії, низи були суворо відсторонені від знань священних книг.

Спеціальні знання і справді наукова культура, очищені від усякої духовно-релігійної аури, стають

важливою політичною силою тільки на високому рівні цивілізації, і тоді доступ до правлячого класу мають лише ті, хто володіє цими знаннями. Але й у цьому випадку не стільки саме знання має політичну цінність, скільки його практичне застосування на благо влади і держави. Іноді усе, що потрібно – це просте оволодіння механічними процесами, потрібними для досягнення більш високої культури. Це може бути зв'язане з тим, що на такій основі легше виявити і перевірити те уміння, якого може досягти кандидат, і тоді «оцінити» його і віднести до певного розряду. Так, у певні періоди в історії Древнього Єгипту професія переписувача відкривала дорогу в державну установу і вела до влади, можливо, тому, що оволодіння навичками ієрогліфічного письма вимагало довгої і клопіткої праці. У сучасному Китаї вивчення ієрогліфів складає основу навчання чиновника. У сучасній Європі й Америці клас, що застосовує досягнення науки у військовій справі, *public administration* у соціальній роботі і суспільній санітарії, займає, із соціальної і політичної точок зору, найбільш важливе становище. У західному світі, як і у Древньому Римі, назагал у привілейованому становищі перебувають юристи. Вони знають складне законодавство всіх народів в історії цивілізації, і їхня діяльність стає особливо значимою, коли знання закону поєднується зі свого роду красномовством, що може припасти до смаку сучасникам.

Існує безліч прикладів того, як тривале керівництво військовою організацією і громадянським суспільством породило і розвинуло у значної частини правлячого класу реальне мистецтво управління, що краще, ніж грубий практицизм чи щось інше, породжене індивідуальним досвідом. У таких умовах виникають аристократії функціонерів, подібно римському сенату, венеціанським нобілям і певною мірою англійській аристократії. Усі ці об'єднання викликали замилювання Джона Стюарта Міля і,

безсумнівно, усі три створили уряди, що відрізнялися добре продуманою політикою, великою стійкістю і далекоглядністю. Таке мистецтво управління – це не політична наука, хоча час від часу і використовує деякі її постулати. Однак, навіть якщо зараз мистецтво управління престижне для певних класів, що довго виконували політичні функції, воно не служило ніколи загальноприйнятим критерієм залучення до державної служби людей, далеких від неї за своїм соціальним станом. Більше того, визначити рівень оволодіння індивідом мистецтвом управління, крім виняткових випадків, дуже складно, якщо індивід не виявляє його на практиці.

7. У деяких країнах ми знаходимо спадкоємні привілейовані касты. У таких випадках правлячий клас явно обмежений числом родів, і народження є єдиним критерієм, що визначає приналежність до нього. Прикладів надзвичайно багато. Немає практично країни з тривалою історією, у якій не було б у той чи інший час спадкоємної аристократії. Ми виявляємо її у періоди у Китаї і Древньому Єгипті, в Індії, Греції до війни з медійцями, у Древньому Римі, у слов'янських народів, у латинян і германців в епоху середньовіччя, у Мексиці в період відкриття Америки й у Японії ще кілька років тому.

У цьому зв'язку два зауваження. По-перше, усі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, якщо не за законом, то фактично. Усі політичні сили володіють, очевидно, якістю, яка у фізиці називається силою інерції. Вони мають тенденцію залишатися на тому ж місці й у тому ж стані. Багатство і військова доблесть підтримуються у певних родинах моральною традицією і спадкуванням. Здатність отримати важливу посаду – звичка до неї, певної мірою спроможність обійняти її разом з усіма наслідками – усе це набагато простіше тому, хто звичний до цього з дитинства. Навіть коли академічні ступені, наукова підготовка, особливі здібності, виявлені в ході перевірки і конкурсу, відкривають доступ до

державних установ, аж ніяк не усувається та особлива перевага для певних індивідів, яку французи називають перевагою *positions déjà prises*⁴. Хоча іспит і конкурс теоретично доступні для усіх, насправді більшість не має ані коштів для тривалої підготовки, ані зв'язків і титулів, що швидко ставлять індивіда на правильну дорогу, допомагають не рухатися навапмацки і уникнути грубих помилок, неминучих у тому випадку, якщо людина виявляється в невідомому для неї оточенні без усякого керівництва і підтримки.

Демократичний принцип виборів, заснованих на широких виборчих правах, може, на перший погляд, суперечити тенденції до стабільності, яку, згідно з нашою теорією, виявляють правлячі класи. Однак, необхідно зазначити, що кандидати, які домагаються успіху в демократичних виборах, майже завжди ті, хто володіє зазначеною вище політичною силою, найчастіше успадкованою. В англійському, французькому й італійському парламентах часто можна бачити синів, онуків, братів, племінників і зятів дійсних і колишніх членів парламенту і депутатів.

По-друге, коли ми аналізуємо спадкоємну знать, що утвердилася в країні і монополізувала політичну владу, можна бути упевненим, що такому статусу *de jure* передуює статус *de facto*. До проголошення їх виняткового і спадкоємного права на владу родини чи касти повинні твердою рукою взяти кермо управління, цілком монополізуючи усі політичні сили своєї країни у цей період. Инакше така претензія з їхнього боку викликала б тільки сильний протест і спровокувала гостру боротьбу.

Спадкоємна аристократія нерідко починає хизуватися божественним походженням, чи принаймні, походженням, що відрізняється і перевершує походження керованих класів. Такі претензії пояснюють дуже науковим соціальним фактом, а саме тим, що всякий правлячий клас прагне виправдати свою

владу, опираючи на який-небудь загальний моральний принцип. Такого роду претензія висувається і тепер. Деякі автори, використовуючи і розвиваючи дарвінівську теорію, твердять, що вищі класи уособлюють верхній рівень соціальної еволюції і тому перевершують за своєю органічною природою нижчі. Ми вже цитували Гумпловіча. Цей автор підводить до твердження, що поділ населення на торгові групи і групи професіоналів у сучасних цивілізованих країнах заснований на етнологічній гетерогенності.

Сьогодні історія чітко свідчить про особливі здібності і особливі пороки (причому і ті, і інші дуже помітні), що проявляються у закритих чи майже закритих для проникнення ззовні аристократіях. Давньоримський патриціат, англійська і німецька шляхта нашого часу можуть служити прикладом. Однак, використовуючи цей факт чи теорії, що прагнуть перебільшити його значення, можна завжди заперечити, сказавши, що індивіди, які належать до цих аристократій, мають особливі якості не стільки через кров, що тече у їхніх жилах, скільки завдяки вихованню, що розвиває в них цілком певні інтелектуальні і моральні якості.

З усіх факторів, що враховуються при розгляді соціальної переваги, інтелектуальна перевага найменше пов'язана зі спадковістю. Діти людей, що відрізняються високим інтелектом, найчастіше мають посередні здібності. Саме тому спадкоємні аристократії ніколи не захищають своє правління на основі тільки інтелектуальної переваги, посилячись частіше на переваги вдачі і багатства.

Спростовуючи дану заяву, твердять, що освіта й оточення дозволяють пояснити лише перевагу розумових здібностей, а не відмінності душевного складу – силу волі, сміливість, гордість, активність. Істина полягає у тому, що соціальний стан, сімейні традиції, звички того класу, у якому ми живемо, більшою, ніж гадають, мірою впливають на розви-

ток згаданих вище якостей. Уважно придивившись до індивідів, що свій соціальний статус змінили на ліпший чи гірший і, отже, перебувають у незвичному для них оточенні, ми побачимо, що їхні розумові здібності менше піддані впливу в порівнянні з моральними якостями. Набувши, завдяки освіті, широкого кругозору, індивід, якщо він тільки не зовсім тупий, незважаючи на те, чи залишиться він простим службовцем чи стане міністром, буде в чині сержанта чи дослужиться до генеральського звання, буде міністром чи жебраком, завжди залишиться на тому рівні розумових здібностей, який дала йому природа. І все-таки зі зміною соціального статусу і благополуччя гордий нерідко стає улесливим, улесливість змінюється самовпевненістю, чесна по натурі людина привчається брехати чи, принаймні, прикидатися під тиском необхідності, тоді як той, хто має закорінену звичку брехати і шахрувати, змінюється чи, принаймні, створює видимість чесності і погідності характеру. Звичайно, людина, яка втратила становище, найчастіше набуває рис покірності, самозречення і винахідливості, водночас та, яка піднімається нагору, осягає почуття справедливості і чесності. Тобто, чи міняється людина на ліпше чи на гірше, вона повинна бути винятково холоднокровною, щоб істотно змінити свій соціальний статус і водночас не пережити змін у своєму характері. На думку Мірабо, у кожної людини будь-яке істотне переміщення соціальною драбиною викликає кризу, що заліковує усі попередні рани і породжує нові.

Сміливість у бою, запальність у наступі, стійкість опору – усе це якості, що постійно звеличувалися як характерні риси вищих класів. У цьому сенсі між індивідами можуть бути помітні і, якщо так можна висловитися, вроджені відмінності, але найбільшою мірою високе, низьке чи середнє становище у будь-якій значній соціальній групі забезпечують традиції і вплив навколишнього середови-

ща. Ми зазвичай індиферентні до небезпеки чи, ліпше сказати, до певного виду небезпеки, якщо навколишні говорять про неї байдуже, залишаючись холоднокровними і незворушними. Багато альпіністів і моряків за своєю природою люди невпевнені, і водночас вони сміливо йдуть назустріч небезпеці – одні краєм прірви, інші – під час шторму у море. У такий же спосіб звичні до боротьби народи і класи на найвищому рівні зберігають військову доблесть.

Також справедливо і те, що не звиклі до зброї народи і класи стають мужніми, якщо їхні представники стають членами організацій, у яких традиційно культивуються доблесть і відвага, але у тому випадку, якщо вони, висловлюючись метафорично, витримують суворі іспити, які з неминучістю формують у них певні властивості. Мухамед II набирав своїх яничарів, які вселяли жах, переважно з хлопчиків-полонених зі звироднілих візантійських греків. Усіма зневажений єгипетський феллах, що за багато сторіч відвик від війни, смиренний і беззахисний під батогами гнобителя, призначений Мухамедом Алі⁵ у турецький чи албанський полк перетворювався у хорошого солдата. Французьке дворянство завжди відрізнялося великою доблестю, але до кінця XVIII століття такою ж рисою навряд чи володіла французька буржуазія. Однак боротьба між республіканцями і прихильниками імперії ясно показала, що у виявленні дивовижної сміливості природа була на диво щедра стосовно всіх жителів Франції. І пролетаріат, і буржуазія дали хороших солдатів, понад те, прекрасних офіцерів, хоча здатність командувати завжди вважалася винятковою прерогативою дворянства. Теорія Гумпловича, згідно з якою диференціація у соціальних класах великою мірою залежить від етнологічних пріоритетів, потребує доказів. Кожному легко прийдуть до голови безліч анти-прикладів, і серед інших той незаперечний факт, що часто гілки одно-

го роду належать до зовсім різних соціальних класів.

8. Нарешті, якщо ми будемо дотримуватися думки тих, хто захищає ідею виняткової ролі спадковості у формуванні правлячого класу, то варто було б прийти до висновку, що виводиться з принципу еволюції. Політична історія людства була б набагато простішою, ніж насправді. Якщо правлячий клас дійсно належить до іншої породи, чи якщо риси, які забезпечують його домінування, є насамперед вродженими, тоді важко зрозуміти, як, уже сформувавшись, він повинен занепасти і втратити свою владу. Характерні риси роду надзвичайно стійкі. За еволюційною теорією, набуті батьками риси стають вродженими у їхніх дітей і мірою зміни поколінь поступово загострюються. Тоді нащадки правителів повинні б усе більше пристосовуватися до управління, а на долю інших класів випадало б мало шансів кинути їм виклик чи спробувати їх вижити. Однак, зараз є безліч банальних і переконливих прикладів, коли події розвиваються аж ніяк не у такому керунку.

Ми вже спостерігаємо, що зі зміною балансу політичних сил, коли у державному управлінні на зріває необхідність появи нових рис, а старі почасті утрачають свою значимість чи змінюється їх розподіл, міняється і спосіб формування правлячого класу. Якщо у суспільстві існує нове джерело багатства, якщо зростає практична значимість знання, занепадає стара чи з'явилася нова релігія, якщо поширюється нова ідейна течія, тоді одночасно і у правлячому класі відбуваються далекосяжні зміни. Хтось дійсно може сказати, що вся історія цивілізованого людства зводиться до конфлікту між прагненням домінуючих елементів монополізувати політичну владу і передати її у спадщину і прагненням розколоти старі сили і підняти нові; і цей конфлікт породжує безконечні процеси ендосмосу⁶ і екзосмосу⁷ між вищими класами і певною частиною

нижчих. Правлячі класи неминуче занепадають, якщо перестають удосконалювати ті риси, за допомогою яких прийшли до влади, якщо не можуть більше виконувати звичні для них соціальні функції, а їхні таланти і ролі втрачають у суспільстві свою значимість. Так, римська аристократія зійшла на пси, коли перестала бути єдиним джерелом поповнення числа офіцерів високого рангу, посадових осіб, губернаторів провінцій. Саме так занепадала венеційська знать, коли її представники перестали командувати галерами і проводити у морі велику частину життя, торгуючи і воюючи.

У неорганічній природі є приклад такого ж роду, коли прагнення до нерухомості, породжене силою інерції, постійно перебуває у конфлікті з прагненням до зміни, і все це – результат нерівномірного розподілу тепла. Кожна з цих тенденцій час від часу превалює в різних регіонах нашої планети, викликаючи одна – штиль, інша – вітер і шторм. Подібно і у людських суспільствах переважає або тенденція формування закритих, стійких, кристалізованих правлячих класів, або тенденція, що веде до більш-менш швидкого їх відновлення.

Східні суспільства, які ми вважаємо стійкими, насправді не завжди є такими, інакше, вони, безперечно, не досягли б вершин цивілізації. Точніше буде сказати, що ми дізналися про них тоді, коли їхні політичні сили і політичні класи перебували у стані кристалізації. Те ж відбувається у суспільствах, які ми називаємо «старіючими», де релігійні переконання, наукові знання, способи виробництва і розподілу благ сторіччями радикально не змінювалися і упродовж розвитку не пережили проникнення сторонніх елементів, матеріальних чи інтелектуальних. У таких суспільствах усе ті ж політичні сили і клас, що володіє ними, мають і незаперечну владу. Влада, таким чином, утримується у певних родинах, і схильність до постійного стає характерною рисою для всіх верств даного суспільства.

Так, ми бачимо, що в Індії кастова система укорінилася після придушення буддизму. Греки знайшли спадкоємні касты у Древньому Єгипті, але нам відомо, що у періоди розквіту і величі єгипетської цивілізації політична влада і соціальний статус не успадковувалися. У нашому розпорядженні єгипетський документ, що розповідає про життя військового високого рангу, який жив у період вигнання гіксосів⁸. Він почав свою кар'єру простим солдатом. Інші документи свідчать про випадки, коли та сама людина процвітала на військовій службі, public administration і в церковній ієрархії.

Найвідоміший і, можливо, найбільш вражаючий приклад суспільства, схильного до кристалізації, — це суспільство того періоду римської історії, що прийнято називати ранньою імперією. Тоді після декількох сторіч майже повної соціальної нерухомості усе чіткіше почали виділятися два класи — клас великих землевласників і чиновників високого рангу і клас рабів, хліборобів і міського плебсу. Особливо вражає те, що державна служба і соціальний стан стали спадкоємними за звичаєм раніше, ніж за законом, і ця тенденція в зазначений період поширилася дуже швидко.

В історії народу може трапитися і так, що торгові відносини з іноземцями, вимушена еміграція, відкриття, війни породжують нову бідність і нове багатство, сприяють поширенню переважно невідомого раніше знання і проникненню нових моральних, інтелектуальних і релігійних ідей. І знову, у результаті такого проникнення чи внаслідок процесу поступового внутрішнього розвитку, чи ж у силу обох причин, може з'явитися нове знання, чи поновляться певні елементи старого, давно забутого знання, так, що нові ідеї і переконання висунуться вперед і перевернуть закорінені, за допомогою яких підтримувалася покірність мас. Правлячий клас також може бути цілком чи частково переможений і знищений іноземним вторгненням чи, за

згаданих вище обставини, з приходом нових соціальних елементів, сильних політичних сил може бути позбавлений влади. Тоді, природно, настає період відновлення або, якщо комусь більше подобається, революції, у ході якої виявляється воля дій індивідів, частина яких, найбільш пасіонарні, енергійні, безстрашні чи просто найбільш практичні, прокладає собі дорогу з нижніх сходинок соціальної драбини на верхні.

Якщо почався такий рух, зупинити його відразу неможливо. Приклад індивідів, що починали «з нічого» і досягли помітного становища, породжує честолюбні задуми, жадібність, нові зусилля, і це молекулярне відновлення правлячого класу продовжується доти, поки не зміниться тривалим періодом соціальної стабільності. Навряд чи є необхідність наводити приклади націй, що пережили такі періоди відновлення. У наші дні їх безліч. Швидко поповнення правлячих класів — рідке і часте явище не тільки у колонізованих країнах. Коли громадське життя починається у таких умовах, а правлячий клас перебуває тільки у процесі формування, доступ до нього простий. Оволодіння землею й іншими засобами виробництва не є цілком неможливим, але, у всякому разі, складнішим, ніж будь-де. Саме тому грецькі колонії, принаймні у певний період, були великим полігоном реалізації устремлень і заповзятливості греків. Саме тому в Сполучених Штатах, де освоєння нових земель продовжувалося упродовж усього XIX століття і постійно створювалися нові галузі промисловості, чимало прикладів людей, які починали «з нуля» і домагалися популярності і становища, і все це живить у мешканців даної країни ілюзію, що демократія реально існує.

Припустімо тепер, що суспільство поступово переходить від лихоманки до стану спокою. Оскільки психологічні схильності людської істоти завжди незмінні, ті, хто належить до правлячого класу, почнуть солідаризуватися з ним. Вони все більше

стають недоступними, усе ліпше опановують мистецтво використовувати необхідні для досягнення й утримання влади якості і риси для своєї вигоди. Згодом з'являється сила, що має консервативний характер – сила звички. Багато людей мириться зі своїм низьким становищем, натомість члени певних привілейованих родин чи класів усе більше переконуються в тому, що мають майже абсолютне право на високе становище і правління.

Безсумнівно, філантроп впаде у спокусу з'ясувати, коли ж людство щасливе, а коли нещасне – у періоди соціальної стабільності і кристалізації, коли практично кожному призначено залишитися у тому соціальному стані, до якого він належав з народження, чи у зовсім інші періоди відновлення і революції, що дозволяють усім прагнути більш

високого становища, а комусь і домагатися його. Таке дослідження було б нелегким. Треба було б врахувати безліч застережень, винятків, та й сам дослідник, ймовірно, був би не позбавлений особистих пристрастей. Тому не ризикнемо дати власну відповідь. Окрім того, якщо і можна зробити безперечний висновок, він однак не мав би особливого практичного застосування; сумно, але вільний вибір індивідів, який філософи і теологи називають свободою волі, не мав, і навряд чи буде мати яке-небудь значення для пришвидшення процесу завершення чи виникнення одного з розглянутих нами історичних періодів.

¹ Едуї – кельтське плем'я на території Галлії.

² Аріовіст (I століття до н.е.) – вождь німецького племені свевів, що пробував закріпитися на території Галлії. Близько 61 р. до н.е. здобув перемогу над едуями, але згодом був розбитий Цезарем.

³ Друїди – жерці у древніх кельтів Галлії, Британії й Ірландії. Вони виконували і судові функції.

⁴ Уже зайнятого положення.

⁵ Мухамед (Мехмет) Алі (1769–1849) – правитель Єгипту в 1805–1849 р.

⁶ Ендосмос – процес просочування рідин і деяких розчинених речовин із зовнішнього середовища усередину клітини.

⁷ Екзосмос – процес просочування рідин і деяких розчинених речовин із клітини у зовнішнє середовище (протилежний ендосмосу).

⁸ Гіксоси – кочові азіатські племена, близько 1700 р. до н.е., що захопили Єгипет. Поселившись у Дельті, побудували там свою столицю Аваріс. На початку XVI століття до н.е. їхнє панування було знищено єгиптянами.

Друкується за: Mosca G. *The Ruling Class*.
New York. 1939.

Переклала М. Ф.

юрґен габермас

*важливо
відчути першим
або
чим відрізняється
інтелектуал*

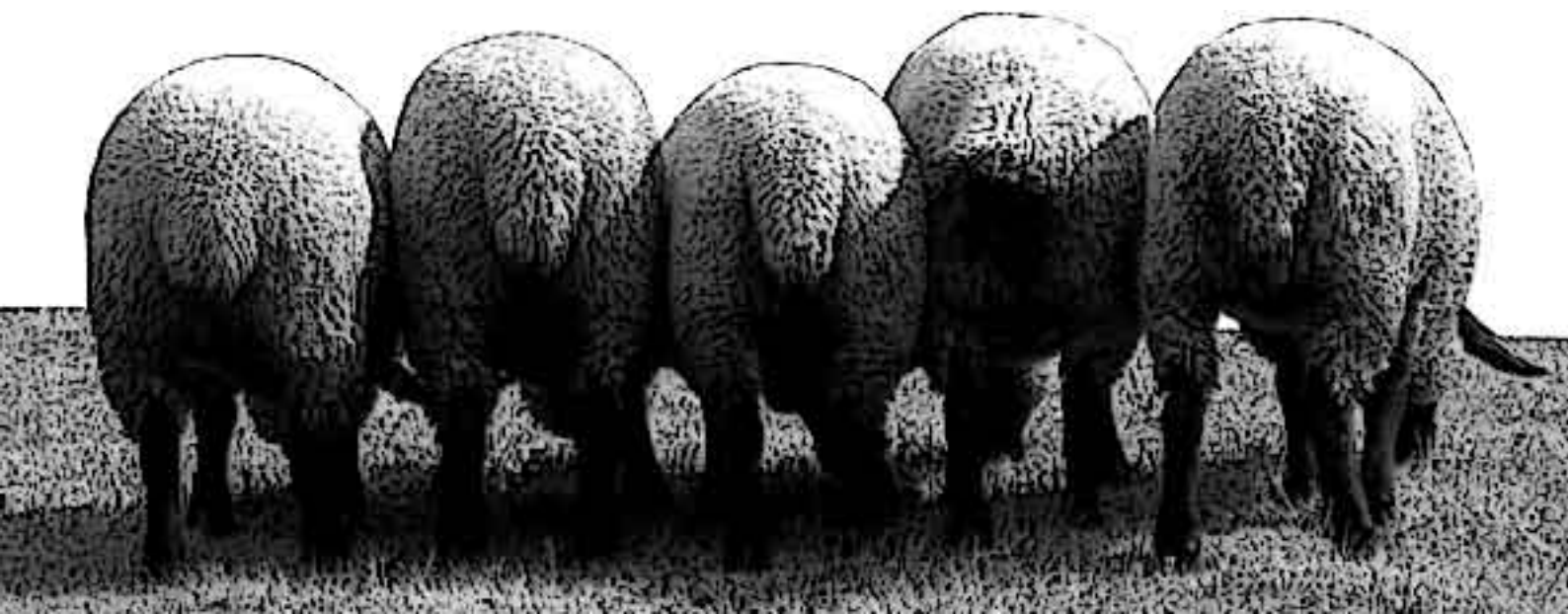
*Ця стаття є текстом подяки,
висловленої Юргеном Габермасом на врученні
Премії імені Бруно Крайські 9 березня 2006 року*

Коли директор інституту імені Карла Ренера повідомив радісну новину, що цьогорічну Премію імені Бруно Крайські вручатимуть мені, це наштовхнуло мене на роздуми про дві речі. По-перше, я подумав, що у цій ситуації існує певний дратівливий аспект, коли після багатьох десятиліть суперечок і доволі суперечливої репутації я здобув дещо незаслужене визнання. А по-друге, і це основне, імена Карла Ренера і Бруно Крайські, які посідають чільне місце у бурхливій історії Австрійської Республіки, стали нагодою, щоб вперше задуматися про те, що пов'язує мене із віденськими демократами. Не йдеться про політичні зв'язки; проте імена цих двох історичних діячів нагадали мені про їхні інтелектуальні імпульси, якими я завдячую великому теоретичному спадку австромарксизму. Користуючись нагодою, я хотів би висловити свою вдячність цій традиції за дві дуже важливі ідеї, які дали поштовх моїм думкам.

Подячне слово австромарксизму

Коли у 1956 році, отримавши доволі умовну філософську освіту, я потрапив у незвичне середовище франкфуртського Інституту соціальних досліджень, мені довелося ознайомитися з літературою, присвяченою питанням правової держави і демократії. Тоді це була ще винятково юридична література. Суперечки між провідними правознавцями Ваймарської республіки видалися мені цікавими, утім я ніяк не міг пов'язати нормативні поняття юриспруденції з цією теорією суспільства, на основі якої я намагався осмислювати тогочасну політичну дійсність. Про взаємозв'язок політичної економіки і права мені відкрила очі книжка із сухою назвою «Юридичні інститути приватного права і їх соціальна функція», що вийшла у 1929 році. Вона базувалася на дослідженнях, якими займався молодий Карл Ренер на межі століть, коли працював бібліотекарем у райхсраті, австрійському парламенті [1].

Через цю книжку я познайомився із працями австромарксистів, де відшукав три речі, яких мені бракувало у франкфуртському інституті Адорно: по-перше, це був вочевидь зрозумілий зв'язок теорії

з політичною практикою, по-друге, відважна марксистська теорія суспільства стосовно нових досягнень академічної науки (після «Діалектики Просвітництва» Горкгаймер і Адорно знову відійшли від цієї відкритої позиції), а по-третє, і це було основне, безумовна солідарність із досягненнями правової держави, але не відмовляючись від радикальних реформістських намірів, які передбачали довгий подальший шлях після досягнутого [2].

Такий же великий імпульс під час руху від гегелівсько-марксистської позиції до кантівського прагматизму дала мені наприкінці 1960-х років книжка ще одного австромарксиста – це пізня праця Макса Адлера «Загадка суспільства», яка вийшла у 1936 році. Увівши категорію «соціального апіорі», Адлер не лише нагадає нам про те, що наша самосвідомість і наше знання про світ конструюються соціально, але й вказує, що соціальні життєві структури вибудовуються з актів знання. Тоді виходить, що саме суспільство базується на реальності цих претензій на значущість, які ми виставляємо за допомогою наших комунікативних висловлювань. Таким чином, Адлер, подібно до пізнього Гусерля, стверджує, що суспільство іманентно пов'язано з правдивістю висловлювань і правильністю норм [3].

Ото Бавер і Рудольф Гільфердінг, Карл Ренер і Макс Адлер, незважаючи на всю науковість своїх праць, вважали себе партійними інтелектуалами, які, у разі потреби, підкоряються суворим вимогам тактики і організації. Утім, будучи демократами, вони зовсім інакше уявляли собі роль партії, ніж лєнінець Лукач в «Історії і класовій свідомості». У будь-якому випадку, постать партійного інтелектуала належить до моделі ідейних лівих партій, яка відійшла в минуле. Після 1945 року цього типу вже не було на Заході. Як і Вілі Брандт, Бруно Крайскі повернувся зі Скандинавії іншою людиною. До заслуг соціал-демократів, які повернулися з еміграції, слід залічити те, що виходячи з моделі соціальної

держави, у класовому суспільстві утвердився мир і вона трансформувалася у громадянське суспільство.

Сучасний тип інтелектуала різко відрізняється від того типу, що відійшов у минуле. Інтелектуали, які прийшли після 1945 року, такі як Камю і Сартр, Адорно і Маркузе, Макс Фріш і Гайнріх Бьоль, радше схожі на інтелектуалів, які належать до типу своїх попередників – партійних за поглядами, але не зв'язаних партійною політикою письменників і професорів. Навчившись на прикладі історії, вони відгукуються на події і з власної ініціативи – тобто без партійного доручення і колективно прийнятого рішення – публічно використовують свої професійні знання поза своєю основною роботою. До того ж, не претендуючи на статус еліти, вони не можуть покликатися на жодну іншу легітимацію, окрім як на роль громадян демократичного суспільства.

Інтелектуал і його громадськість

У Німеччині таке егалітарне розуміння інтелектуалами свого статусу сягає у перше покоління після Гьоте і Гегеля. Занепокоєні літератори і приватдоценти серед молодогерманців і лівих гегельянців допомогли створити образ інтелектуала, який вільно ширяє, спонтанно втручається, інколи сентиментального, який збентежено полемізує, і непередбачуваного. Вони ж приклалися до формування тривкого негативного упередження довкола цього образу. Не випадково покоління Фойєрбаха, Гайне і Бьорне, Бруно Бауера, Макса Штірнера і Юліуса Фрьобеля, покоління Маркса, Енгельса і К'єркегора з'явилися на сцені у роки перед революцією 1848 року, коли під егідою раннього лібералізму виникли парламентаризм і масова преса.

Уже під час інкубаційного періоду, коли віруси Великої французької революції поширювалися всією Європою, окреслилася та констеляція, у якій довелося знайти своє місце типу сучасного інтелекту-

ала. Адже інтелектуали, які з допомогою риторично загострених аргументів впливають на суспільну думку, потребують громадськості – бадьорої, поінформованої, здатної відгукнутися. Вони потребують досить ліберально налаштованої публіки, і вже тому їм доводиться покладатися хоча б на якусь функціональну правову державу, адже у своїй боротьбі за правду, якій затуляють рота, або за права, які у когось відбирають, вони апелюють до універсалистських цінностей. Вони – частина світу, у якому політика не вичерпується діяльністю держави; їхній світ – це політична культура заперечення, у якій комунікативні свободи громадян можливо і приймати, і мобілізувати.

Неважко нарисувати ідеальний тип інтелектуала, який намагає важливі теми, висуває продуктивні тези і розширює спектр релевантних аргументів, аби піднести плачевно низький рівень дискусії у суспільстві. Принаймні, я не повинен замовчувати той факт, що інтелектуали, коли вони не займаються взаємними колотнечами, найбільше полюбують долучати свої голоси до ритуального плачу за зникненням типу «Інтелектуала». Зізнаюся, я й сам інколи цим грішу. Чи ж не відчуваємо пустку там, де колись проходили великі акції і маніфести «групи 47», виступи Александра Мічерліха або Гельмута Гольвітцера, політичні заяви Мішеля Фуко, Жака Деріди і П'єра Бурдьє, тексти Еріха Фріда або Гюнтера Граса, які втручалися в актуальну проблематику? Якщо сьогодні до Граса майже ніхто не дослухається, то чи винен у цьому сам Грас? Або, можливо, справа у тому, що у нашому медійному суспільстві знову відбувається структурна зміна публічної сфери, яка утруднює існування класичної постаті Інтелектуала?

З одного боку, перехід комунікації з паперових носіїв – книжок, преси – на електронні – телебачення, інтернет – привів до несподіваного розширення публічної сфери діяльності засобів масової комуні-

кації і до небувалого ущільнення комунікативних мереж. Публічна сфера, у якій інтелектуали плавали наче риба у воді, стала всеохопною, а суспільний діалог – інтенсивнішим, ніж будь-коли раніше. З іншого боку, складається враження, що інтелектуали захлинаються у цій життєдайній стихії, яка вийшла з берегів, ніби у випадку передозування. Причину цього я вбачаю у тому, що публічна сфера стала менш формалізованою, а присутні у ній соціальні ролі – менш диференційовані.

Вплив інтернету і телебачення

Користування інтернетом одночасно розширило і роздрібило комунікативні контексти. Через це інтернет має руйнівний вплив на авторитарні режими публічної сфери. Однак, горизонтальна і менше формалізована освіта комунікативних мереж одночасно вихолощує досягнення традиційних публічних сфер. Адже їхня функція полягала у тому, щоб у межах політичних угруповань зосереджувати увагу анонімної і розсіяної аудиторії на певних вибраних повідомленнях, щоб громадяни водночас могли зайнятися одними і тими ж критично відфільтрованими темами і висловлюваннями стосовно них. Інтернет сприяє загальній рівності, що можна лише вітати, утім платою за це стає децентралізація доступу до невідредагованих висловлювань. У таких умовах висловлювання інтелектуалів втрачають свою здатність зосереджувати увагу публіки.

Все ж таки передчасно говорити про те, що електронна революція у засобах масової комунікації знищила сцену для елітарних виступів марнославних інтелектуалів. Адже сценічний простір преси, журналів і літератури лише збільшився завдяки телебаченню, яке функціонує, в основному, у межах публічних сфер, передбачених національною державою. Разом з тим, телебачення видозмінило цю сцену. Те, що воно прагне сказати, воно повинно показати за допомогою зображення, і тому воно

пришвидшило перехід від слова до образу – iconic turn. Через цю відносну девальвацію слова змістився і баланс сил між двома відмінними функціями публічної сфери.

Оскільки телебачення – це *демонстративний* засіб масової комунікації, воно робить тих, хто публічно виступає по телебаченню, людьми *помітними*, тобто відомими. Сидячи перед камерою, дійові особи, не залежно від того, який їхній вклад у загальний зміст передачі, демонструють себе. Тому глядач, випадково зустрівши їх на вулиці, згадує, що це обличчя він уже десь бачив. Телебачення, до прикладу, численні і популярні ток-шоу, заохочують промовців, щоб грати самих себе, навіть тоді, коли основним змістом передачі за задумом є дискусія. А оскільки на екрані люди стають акторами, то й публіка, яка вместилися перед екранами і слідкує за суперечкою на теми, які викликають всезагальне зацікавлення і формують особисту думку про них, неминуче стають *глядачами*.

Це, звісно, потішає патологічне марнославлення інтелектуалів; деякі з них завдяки такій можливості саморепрезентації через телебачення розпустилися і втратили свою репутацію. Адже добра репутація інтелектуала, коли він її має, полягає не у тому, щоб бути *помітним* і популярним, а в тому, щоб мати *добре ім'я*. Таку репутацію, чи це письменник, чи фізик, потрібно спершу здобути працею у своїй галузі, перш ніж почати використовувати свої знання і своє ім'я. Якщо він втручається зі своїми аргументами в якусь дискусію, то повинен адресувати звернення до публіки, яка складається не з глядачів, а з потенційних учасників діалогу, які відповідально говорять і слухають одне одного. Ідеальний зразок таких дискусій передбачає обмін доказами, а не штучне привернення до своєї особи глядацької уваги.

Можливо, саме тому перед камерами у студії, де чарівна ведуча збирає на розмову політиків, експер-

тів і журналістів, немає вакантного місця, яке мав би зайняти інтелектуал. Не можна сказати, що його там бракує, адже інші вже давно виконують його роль, ба навіть ліпше, ніж він. Позаяк учасники ток-шоу одночасно і дискутують, і репрезентують самих себе, стирається різниця між соціальними ролями, які інтелектуал колись повинен був відділяти одну від одної. Тепер цей поділ виглядає застарілим.

Колись інтелектуал мав зобов'язання розрізняти «вплив» і «владу» і не застосовувати той вплив, якого він досяг з допомогою слів, як засіб здобуття влади. Утім сьогодні, сидячи на ток-шоу, – чим він мав би відрізнитися від політиків, які вже давно використовують телебачення як арену для інтелектуального змагання, яке полягає у тому, щоб першим здобути собі актуальні теми і поняття? Не користується інтелектуал попитом і як експерт. Колись його справою було, не забуваючи про те, що і він може помилятися, відважно висувати нормативні поняття і вигадливо вимальовувати цікаві перспективи. Однак сьогодні чим він міг би відрізнитися від експертів, які у суперечках з іншими експертами вже давно навчилися подавати не лише цифри і факти, але й переконливі і ефектні інтерпретації? І нарешті, від розумного журналіста інтелектуал колись повинен був відрізнитися не так формою викладу, як привілеєм свого становища: суспільними справами він займався лише за сумісництвом зі своєю основною роботою; його обов'язком було втручатися лише тоді – і тут він виступав як система раннього оповіщення, – коли ці справи набирали кепських обертів.

І тут ми торкаємося цієї єдиної риси, яка й сьогодні могла б відрізнити інтелектуала: здатність першим відчувати щось важливе. Він повинен бути здатним почати непокоїтися через конкретні критичні тенденції уже тоді, коли інші ще, наче нічого не сталося, продовжують займатися своїми звичними справами. Добросесність інтелектуала через це

в жодному разі не повинна бути рисою героїчною: чутливість, яка відгонить підозріливістю до порушень нормативної інфраструктури суспільного організму; боязка здатність передбачати небезпеки, які загрожують інтелектуальному оснащенню тої політичної форми життя, яка існує в суспільстві; вміння бачити те, чого бракує, або те, що «могло би бути інакше»; дешифру фантазії, щоб розробляти альтернативи, і трошки сміливості, аби ініціювати поляризацію позицій, виступати із скандальними заявами, публікувати памфлети.

Усе це, як завжди, на словах звучить простіше, ніж на ділі. Інтелектуал повинен *бути здатним непокоїтися* – і водночас зобов'язаний володіти відповідною політичною розважливістю, щоби не допускати непомірних (надто емоційних) реакцій. Критики від Макса Вебера і Шумпетера до Гелена і Шельскі часто закидали інтелектуалам докори в «неплідний тривозі» і «алермізмі». Інтелектуал не повинен лякатися цих докорів. Сартр був впливовішим інтелектуалом, ніж Раймон Арон, однак, у своїх міркуваннях стосовно політичних питань помилявся частіше, ніж він. Звісно, чуття може запровадити у страшну облуду. До прикладу, якщо історик пише, що Німеччині сьогодні потрібен «політичний культ смерті», якому було покладено край у 1945 році, то він лише ганьбить себе, чітко показуючи, що він і гадки не має про ментальне осердя фашизму.

Майбутнє Європи

Сьогодні мене більш усього непокоїть майбутнє Європи. Іншим це видається чимось абстрактним і нудним: навіщо нам непокоїтися через такий нецікавий привід. Моя відповідь проста: якщо не вдасться до наступних виборів до Європейського парламенту (2009 року) поставити на всеєвропейський референдум гостре питання про мету об'єднання Європи, про те, заради чого ми об'єднуємося, то

майбутнє ЄС буде однозначно визначатися на основі принципу ортодоксального неолібералізму. Якщо ми будемо уникати цієї делікатної теми, продовжуватимемо йти звичним шляхом компромісів, то таким чином надамо повну свободу динаміці звільнених ринків і станемо свідками того, як навіть сьогодні існуюча політична творча сила Європейського Союзу буде принесена у жертву європейській зоні вільної торгівлі, яка розширюється способом дифузії. У процесі об'єднання Європи сьогодні вперше над нами нависла небезпека бути відкинутими назад з досягнутого рівня інтеграції. Мене турбує паралітична непорушність, яка настала після невдалого закінчення референдумів про європейську конституцію у Франції і Нідерландах. Неприйняття рішення у цьому випадку уже є рішенням, яке матиме далекосяжні наслідки.

У країні, яку репрезентує сьогоднішній голова Ради Європи, я із задоволенням поговорив би на цю тему, якби мені не запропонували поміркувати про значення Інтелектуала. Утім, як бачите, врешті-решт одне приводить мене до іншого.

Проблема недієздатності ЄС є вузлом трьох кучих проблем.

Перша проблема: всесвітньо-економічні умови, які змінилися у процесі глобалізації, не дозволяють сьогодні національній державі користуватися додатковими ресурсами, без яких вона не може у потрібному обсязі задовольнити звичні соціально-політичні вимоги громадян і загалом запити на громадські блага і соціальні послуги. Інші виклики, такі як демографічна динаміка і щораз більша імміграція, обтяжують цю ситуацію, з якої є лише один вихід – уперед, до відвоювання втраченої політичної творчої сили на національному рівні. Якщо не буде уніфікації оподаткування, якщо не буде злагодження економічної і соціальної політики у середньотерміновій перспективі, то долю європейської

моделі суспільства будемо вирішувати не ми, а інші.

Друга проблема: повернення до сили беззастережної гегемоністичної політики, зіткнення Заходу з ісламським світом, розпад державних структур в інших регіонах світу, довготермінові соціальні наслідки колоніалізму і безпосередні політичні наслідки невдалої деколонізації – все це ознаки надто небезпечного становища у світі. Лише такий Європейський Союз, який зовнішньополітично дієспроможний і бере на себе роль у світовій політиці на рівні з США, Китаєм, Індією і Японією, міг би сприяти формуванню альтернативи у світових економічних організаціях, панівному сьогодні «вашингтонському консенсусу» і насамперед – просувати вперед давно визрілі реформи в ООН, які поки що блокуються США, однак неможливі без їхньої підтримки.

Третя проблема: розкол Заходу, який виявився під час війни в Іраку. Причиною цього став культурний конфлікт, який розколов і саму американську націю на два майже рівновеликих табори. Унаслідок цього ментального зрушення зміщуються і діючі досі нормативні мірки владної політики. Це не може залишати байдужими ближчих союзників США. Ми повинні саме у критичних випадках спільної дій звільнитися від залежності від нашого сильнішого партнера. Це – одна із причин, чому Європейському Союзу потрібні власні збройні сили. Досі під час воєнних операцій, що проводилися НАТО, європейці підкорялися вказівкам і правилам американського головного командування. Відтак ми повинні домогтися такого становища, щоб у випадку спільних дій ми могли залишатися відданими нашим власним уявленням про міжнародне право, про неприйнятність катувань і про військове кримінальне право.

Тому Європа, як мені видається, повинна скріпити силу і здійснити таку реформу, внаслідок якої

у неї з'являться не лише ефективні системи прийняття рішень, але й власний міністр закордонних справ, якого вибирає безпосередньо президент, і власна фінансова база. Ці вимоги можна було б винести на референдум, який не складно провести одночасно з наступними виборами до Європарламенту. Законопроект вважався б прийнятим, якби отримав «подвійну більшість» голосів, тобто якщо за нього проголосувало би і більшість громадян, і більшість держав. Разом з тим, цей референдум мав би зобов'язуючу силу для тих країн-членів ЕС, у яких за реформу висловилися більшість громадян. Таким чином Європа розпрощалася б із моделлю конвою суден, у якому темп задає найповільніший корабель. У Європі, побудованій на зразок моделі центру і периферії, країни, які хочуть поки що залишатися осторонь, очевидно, мали б можливість у будь-який час приєднатися до центру.

Наскільки мені відомо, мої побажання повністю узгоджуються з ідеями бельгійського прем'єр-міністра Гі Ферхофстрадта, який нещодавно опублікував маніфест, присвячений «Сполученим Штатам Європи» [4]. На цьому прикладі, пані і панове, ви можете побачити, що ті політики, чия думка випереджує інших, можуть стати прикладом для інтелектуалів.

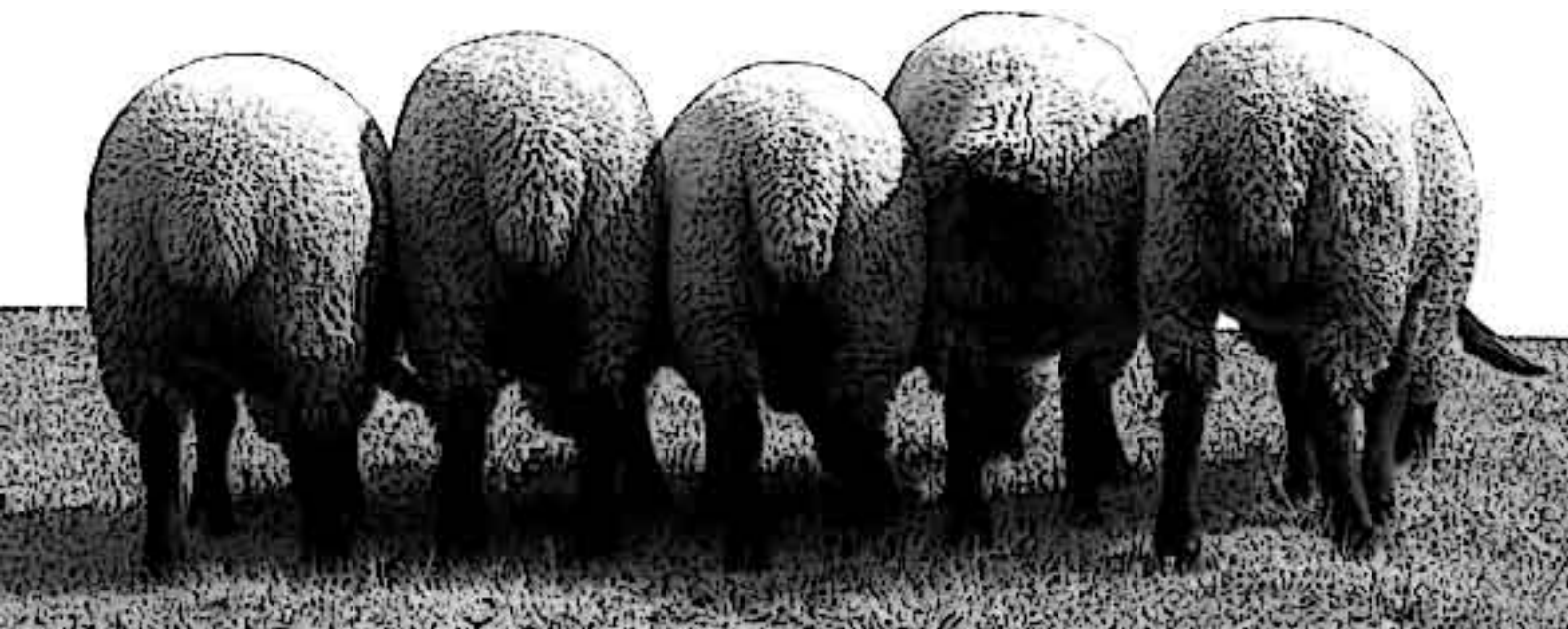
[1] Про Ренера я написав у своїй книжці *Habermas J. Struktivwandel der Öffentlichkeit* [1962]. Frankfurt a. M., 1990. S. 234 f.

[2] З нагоди століття його уродин я хотів би додати, що ця політична ментальність у перші десятиліття існування ФРН репрезентувалася тут, мабуть, єдиним Вольфгангом Абендротом. До речі, коли я у 1960 році відвідував його семінар, він порадив мені ознайомитися з працями його вчителя – Германа Гелера (що відобразилося у «*Struktivwandel der Öffentlichkeit*», S. 298).

[3] Про Адлера я детально згадую у «*Christian Gauss Lectures*» [1970/71], див.: *Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt. a. M., 1983. S. 34, прим. 15 і S. 38, прим. 19.

[4] Пор. публікацію у *Blätter für deutsche und internationale Politik*. 2006. №2. S. 244-246.

Переклала Божена Пеленська

тарас возняк

природа
провідних
груп

У складних обставинах, коли суспільство незадоволене самим собою, в умовах суспільної стагнації чи політичної катастрофи, перед ним завжди постає кілька проблем і виникає кілька претензій. А саме: визначення чи перевизначення мети, до якої воно має рухатися, ревізія системи управління суспільством, і, відповідно, ревізія ролі, якості та складу провідної верстви суспільства, її адекватності, її справності.

Саме на провідну верству, з огляду на її персоніфікованість та спектакулярність, і покладається ледь не вся відповідальність за небажаний розвиток суспільного процесу. У випадку невдач *відповідальність* трансформується у *вину*. І тоді відбувається *конфлікт між суспільством та провідною верствою*, яка в ході такого конфлікту може бути або відсторонена від виконання своєї суспільної функції, або істотно змінена. Щоправда, в ослаблених суспільствах та суспільствах зі слабкою самоідентифікацією й, як наслідок, – слабкою самоорганізацією, можливі й інші виходи. Провідна верства упродовж певного часу може утримувати ситуацію навіть на шкоду суспільству в цілому. Особливо, коли має підтримку ззовні, що трапляється доволі часто. Подібна ситуація може скластися в Україні.

І тоді йдеться про створення маріонеткових еліт і маріонеткового політичного режиму.

При оскарженні провідної верстви у випадку не-успішності суспільства у цілому поза рамками залишається запитання, наскільки насправді є самостійною провідна верства, приймаючи те чи інше політичне рішення? Якою мірою провідна верства відображає структуру суспільства, яке її створило для своїх потреб і яке вона повинна обслуговувати? Якою мірою провідна верства є породженням саме цього суспільства і відображенням структури та інтересів саме цього суспільства? Але разом з тим – чи, у випадку постколоніального суспільства, вона є породженням саме цього суспільства, чи комбінацією з решток еліти метрополії та нових провідних груп? Скажімо, Україна успадкувала советську партійну номенклатуру від метрополії та попереднього режиму і ця номенклатура стала основою провідної верстви нової незалежної держави. З іншого боку, якою мірою провідна верства є національним продуктом, а якою породженням глобального процесу? Тобто, якою мірою вона створена і контролюється глобальною провідною верствою? Бо ж в Україні формується і провідна верства, яка репрезентує транснаціональні компанії і великі міжнародні політичні альянси. Ще одна проблема – якою мірою національна провідна верства користується певним послабленням контролю, певним прижмуром ока свого ж народу і, таким чином, дистанціюється від інтересів суспільства? Які механізми вона для цього дистанціювання та усамостійнення створює? Наскільки далеко вона може дистанціюватися від суспільства, щоб це не загрожувало її існуванню? Бо інакше – конфлікт і революція на Майдані. Чи може провідна верства бути самодостатньою?

Пробуючи відповісти на ці запитання, ми мусимо виходити з банального твердження, що суспільство є *взаємозв'язаною системою*. А система – це структура, яка складається із *зв'язків і підпорядку-*

вань. Чому підпорядкувань? Та тому, що суспільство є ієрархічною системою. І тут, очевидно, і є причини того дискомфорту, який відчують країни демократи у ставленні до провідних суспільних груп чи, ще драстичніше для них формулювання – у ставленні до еліт. Однак, ієрархічність всякого суспільного організму передбачає відповідну різнорівневу стратифікованість елементів та акторів, гравців цієї ієрархічної структури.

Єдиний антидот, який людство винайшло, щоб хоч якось усправедливити, збалансувати *засадничо несправедливу* (якщо дивитися на справу з точки зору рівності прав кожного індивіда) *ієрархічну суспільну структуру*, це – ротація по суспільній вертикалі. Однак ця ротація доцільна не стільки для того, щоб кожен мав право чи шанс підніматися/опускатися по суспільній вертикалі, скільки для *оптимізації управління суспільством* як цілістю. Отож ротація провідної верстви відбувається не стільки з огляду на справедливість, скільки з огляду на *доцільність*. Ба більше – вона, зазвичай, не є усвідомлюваним процесом рекрутування нових членів провідної верстви, кооптацією зверху (хоча інколи у суспільствах з глибоким рівнем рефлексії та високоінтелектуальних провідних групах це відбувається) а радше *самокооптацією, саморотацією*. Таким чином суспільство *саморегулюється*. І саме тому ми можемо говорити про те, що *провідна верства суспільства значною мірою є породженням самого суспільства*.

І з цього твердження витікають наслідки, які не завжди сприймаються самим суспільством. Наприклад, сумна констатація, що кожен народ вартий своїх правителів. Або те, що насправді кожне суспільство саме завинило у тому, що з ним діється. І саме з огляду на це деякі суспільства потрапляють у замкнуте причинно-наслідкове коло постійної стагнації та суспільних невдач. Дослідження розвитку демократії у Південній та Північній Італії

Робертом Патнемом це добре ілюструють. Спільноти Півдня та Півночі Італії постійно повертаються до того результату, того стану, з якого вийшли, толерують і формують ту провідну групу, яка відображає стан самої міської чи регіональної спільноти. Хоча не відповідає потребам суспільства – бо ж напевно і на Півдні Італії корупцію та мафію не вважають ані нормою, ані суспільною метою. Однак, і мафіозність, і корупція самовідтворюються укладами, які структурували сицилійське суспільство вже давно. А корупційність та мафіозність є характеристиками якості, чи, точніше, злості провідної верстви, яка тим чи іншим способом породжена і обслуговує ту чи іншу спільноту. Якщо говорити про корумпованість, то слово *corruptio* означає *неправильне функціонування влади, неправильне здійснення влади*. Владу тут можна трактувати розширено – не лише як владу адміністративну, але і як владу ідей, духовну владу – вони теж можуть бути неадекватними, чи як владу у сфері економіки. Якщо говорити про публічність, то головним носієм, репрезентантом цих девіацій стає провідна верства. Однак не лише вона винна у своїй неадекватності – саме суспільство значною мірою причетне до толерування, формування чи рекрутування саме такої провідної верстви. А значить, відповідає і за всі її вади.

Хоча саме суспільство схильне приховувати свою причетність до своєї ж неуспішності, посиляючись на те, що воно делегувало право вирішувати оперативні питання майбутнього провідній верстві. Це *делегування* відбувається через процес *виборів* – якщо говорити про політичний рівень (коли оперативне управління суспільством делегується політичному класу). Або у формі вибору тих чи інших *культурних парадигм* (коли суспільство погоджується укласти себе у те чи інше бачення, а відповідно і формування світу як такого через причетність до тієї чи іншої цивілізації, культури, мови – части-

на функцій управління суспільними процесами тут делегується духовній та інтелектуальній провідній верстві). Або ж у виді визнання того чи іншого *майнового права* (коли частина насправді суспільного продукту відчужується у приватну власність майновій провідній верстві, хоча, врешті-решт, так чи інакше ця «приватна» власність працює на суспільні цілі). Можливі й інші форми делегувань владних повноважень.

Якщо суспільство є системою зв'язків та підпорядкувань, то зв'язки – це відносини дії, узгодження, а підпорядкування – це відносини ієрархії, це стратифікація центрів чи акторів (від акція – дія) системи.

Попередньо вже було показано, що зв'язки можуть мати різну природу. Це і зв'язки влади, і зв'язки цивілізаційної/культурної/мовної детермінованості, і зв'язки майнові.

Ми, як громадяни, міщани чи підлеглі вступаємо з суспільством назагал, а також з іншими у владну комунікацію, підпорядковуємось законам, правилам та розпорядженням. Формалізацією цього зв'язку влади у сучасному суспільстві є кодифіковане право.

З іншого боку, духовна детермінація постає завдяки тому, що ми пов'язані ціннісною детермінацією, якої нас навчають змалечку, і саме тому ми є такими, а не іншими, саме тому ми чинимо так, а не інакше, вибираємо те, а не інше, формуємо своє життя так, а не інакше. Зв'язок такого роду здійснюється через навчання, духовне формування особистості, інформаційне поле.

Водночас ми вступаємо і у майнові відносини, позиціонуємося щодо насправді спільного для всіх нас матеріального ресурсу. Ми поважаємо приватну власність чи різні форми суспільної власності.

Ми, як громадяни, міщани чи підлеглі перебуваємо на різних щаблях системи прийняття/виконання адміністративних чи владних рішень. Оче-

видно, що на самій верхівці цієї вертикалі перебуває *політичний клас, політична провідна верства* даного суспільства. Вона може бути як персоніфікованою (репрезентативна політична еліта на кшталт депутатів, чиновництва різних рівнів...), так і структурованою у виді груп інтересів, лобістських груп (як в Україні) чи (у розвинутих суспільствах) політичних партій.

Як людей тієї чи іншої цивілізаційної приналежності, духовної та культурної традиції нас формує як цивілізаційне, духовне чи культурне середовище, так і *духовна, релігійна, моральна, культурна, освітня провідна верства*. Це суспільні інститути моральних авторитетів, вчителів, священства, інтелектуалів та інтелігенції. Однак інколи духовну провідну функцію виконують не лише персоналії, які складають духовну провідну верству у суспільстві, а їхні корпорації – релігійні організації, навчальні заклади та духовні школи.

З огляду на інститут приватної власності наше позиціонування щодо матеріальних ресурсів суспільства теж є різнорівневим, ієрархічним. Великі власники безпосередньо розпоряджаються більшою кількістю матеріальних ресурсів суспільства, хоч насправді спожити їх тільки «для себе» фізично не можуть. Тому, можливо, варто розглядати їх все ж як розпорядників чи менеджерів суспільних ресурсів. Приватні власники капіталістичної системи позиціонування щодо матеріальних ресурсів є такими самими розпорядниками щодо цих ресурсів, як і номенклатура комуністичної системи позиціонування щодо ресурсів. Однак різне позиціонування (хтось є власником цього конкретного ресурсу, а хтось не є, хтось може розпоряджатися величезними ресурсами, а хтось зовсім скромними) породжує і підпорядкування. Великий власник, в силу майнових стосунків, стоїть вище у системі розпоряджання ресурсами, і вони, великі власники, складають *провідну ресурсну групу суспільства, бізнес-еліту*

суспільства. Причому, як і у попередніх випадках, ми можемо говорити і про персоніфікацію цих «великих власників», але не тільки – «великим власником» може бути корпорація малих акціонерів, таке акціонерне товариство може приймати консolidовані рішення, а отже воно теж є високопоставленим суб'єктом процесу менеджменту суспільними ресурсами. Ще більш деперсоніфікованою формою «великого власника» є держава, яка витворила інститут державної власності. Це теж високопоставлений, а іноді і найвище поставлений «великий власник». Однак він не персоніфікований. Щоправда, ресурсом цього великого власника, як правило, розпоряджається не саме суспільство, а політичний клас.

Окрім того, слід повсякчас пам'ятати, що навіть стара аристократія, а тим паче сучасні провідні верстви, є інструментами суспільства, що вони породжуються самим суспільством для того, щоб його обслуговувати. Хоча це не завжди так виглядає.

Класичним прикладом неначебто зовсім незалежної від тогочасного суспільства і навіть деспотичною правлячою провідною групою була родова аристократія. У ній збігалися і гармонізувалися усі владні зв'язки феодального суспільства. Це і зв'язки власності – родова аристократія володіла головним тогочасним ресурсом – землею, і зв'язки духу – саме вона складала не лише християнське лицарство, але, кооптуючи у церковні структури вихідців із свого середовища, формувала духовний ландшафт суспільства, це і зв'язки права та адміністративної влади – право суверена. У родовій аристократії ці лінії пов'язуються у владний вузол, який і виконує розпорядчі та владні функції. І родова аристократія відповідала саме тому рівню розвитку політичної культури, духовного розвитку та ресурсів, які характеризували Середньовіччя.

Але її занепад був запрограмованим. А отже мали постати інші провідні владні групи. І вони

постали. Постали завдяки різкому росту ресурсного потенціалу суспільства і потребі у нових менеджерах карколомно зростаючого матеріального суспільного продукту. Наступила *епоха індустріалізації*. Епоха вугілля і сталі. Так постала класична буржуазія. В Україні доживає індустріальна провідна верства у виді донецьких політичних холдінгів, як би вона блискуче сьогодні не виглядала. Натомість у наші часи різко зростає інший ресурс – не матеріальний, а інформаційний. Ми вступаємо в *епоху інформаційну*. І постає нова провідна верства, яка ближча до сфери формування духовності, інформатики. Навіть гроші сьогодні не матеріалізовані у старомодні золоті злитки. Сьогоднішня валюта віртуалізована – це файли на відповідних твердих дисках. Саме від менеджменту інформаційних потоків сьогодні залежить національна безпека сучасних суспільств. І постає нова *комп'ютерна аристократія*. В Україні національної, незалежної від глобалізованої провідної верстви комп'ютерної аристократії немає.

Але попри позірно незалежну форму здійснення влади провідною верствою, ця верства однаково залишається інструментом і функцією суспільства. Вона не тільки формується системами ресурсного, духовного та владного підпорядкування, але й обслуговує (принаймні, має обслуговувати) суспільство. Причому, має обслуговувати саме своє суспільство – відстоювати саме свої національні інтереси. Однак, це у суспільствах, які мають свої, відносно незалежні системи підпорядкування. Натомість в українському випадку значна частина провідної верстви цієї функції не виконує. Ба більше – частину цих функцій виконують еліти Росії чи США. Таким чином, елітарна матриця українського суспільства є неповною. Що небезпечно як для країни у цілому, так і для тих провідних груп, які і здійснюють цю *de facto* «підривну» роботу.

Попередньо вже зауважувалося, що провідні групи ніколи не бувають абсолютно стабільними. Хоча історично було створено багато механізмів, спрямованих на стабілізацію персонального складу провідних груп. Скажімо, інститут успадковування влади, інститут успадковування власності. Однак вони уstabілізували не лише персональний склад провідних груп та їхнє відношення до основних владних ресурсів, але й саме суспільство. Вони стабілізували як відносини влади (інститут шляхетства, інститут монархії, які апелювали до «природного права за народженням»), так і духовну традицію (церкви та їхня ієрархія, яка мала певну тяглість, система вчених звань в університетах, яка теж, безсумнівно, є тяглою традицією), а також відносини власності (інститут приватної власності, інститут спадкоємності, який апелює до «права за народженням»).

Однак, реально провідні групи завжди змінювали і свій персональний склад, і змінювалися по суті. Зміни відбувалися у результаті *боротьби, кооптації чи виборів*. Абсолютні династичні монархії трансформувалися у шляхетські республіки з виборним монархом, як у Речі Посполитій, родові династії шаманів трансформувалися у послідовність кооптованих та виборних священиків – від Папи до єпископа, одноосібний приватний власник все більше грає декоративну гру, його корпорацією керують менеджери чи рада менеджерів, акціонерні товариства взагалі віртуалізують одноосібного «великого власника».

Змінюються самі форми провідних груп. Напевно, зовсім відмираючою стає традиційна родова аристократія, заснована на монархічному праві, стосунках суверенів та сюзеренів, духовності (християнське лицарство), моральності (інститут честі), заклопослушності (інститут васалітету). Для домінуючих в європейському просторі старих політичних націй (французької, британської) саме аристо-

кратія стала націєтворчим фундаментом. У ній в ідеальному випадку мала б збігтися політична, моральна та майнова влада. І так було у Середньовіччі. Але на фундаменті цієї провідної верстви через кооптацію у шляхетство поступово вибудовувалися як нові провідні верстви вже модерного суспільства, так і сама політична нація, інструментами якої і ставали ці нові політичні верстви. Передовсім, це була, звичайно, майнова провідна група – буржуазія. Вона відчувала, що лише стосунків власності не достатньо для того, щоб опанувати суспільством у цілому.

Не завжди зміна провідних суспільних груп проходила мирно і поступово. Революція Олівера Кромвеля, Велика французька революція радикально відкинули як сам старий режим – *ancien regime*, так і стару династію і стару аристократію. Однак вони відкинули їх на якийсь час і невдовзі все ж повернулися, принаймні зовнішньо, до тієї ж парадигми творення провідної верстви, яка була за старого режиму, правда, дещо її збаналізувавши. Наполеон, будучи узурпатором та парвеню, тим не менше відтворив подобу монархічної структури, а також породив новітню шляхту. Демократична традиція тоді ще була молодію і недосконалою, а отже і не занадто ефективною, а тому провідна група якобінців виридилася і була змінена на більш ефективного на деякий час імператора-узурпатора.

В Україні своєї, прив'язаної виключно до своєї культурної парадигми, своєї владної структури, свого майнового комплексу родової аристократії було замало, щоб вона стала фундаментом для нових українських провідних груп. Упродовж всієї української історії йшов активний процес або заміни цієї аристократії на чужинську, або підпорядкування цієї української аристократії чужинецькій владній, духовній, господарській системі зв'язків та підпорядкувань. Відбувалася легітимаційна, культурна та господарча полонізація, русифікація чи

мадяризація української, і так дуже нечисленної та ще не сформованої шляхетської верстви.

У ближчі до нас часи, часи бездержавности, а також обмежень у царині політичних прав, не могло бути й мови про український політичний клас. Майнова провідна група в Україні теж була культурно асимільованою. Леде не все українство, його провід у XIX – на початку XX сторіччя зосередилися у сфері духовности – головно літературі. Таким чином, українське суспільство було типовим колоніальним суспільством, суспільством з величезними прогалинами. Без свого чиновництва, суто українського священства (окрім, хіба що, греко-католицького), своєї буржуазії. Тоді з відчаю і вибудовувалися різного роду міти про унікальний селянський народ. Стверджувалося, що у сучасному світі він має всі шанси вижити та бути успішним. Визвольні змагання 20-х років та відчайдушна спроба 40-х показали, що такого шансу неповне, фрагментоване українське суспільство не має. Принаймні, таке суспільство, яким воно себе тоді бачило. А насправді суспільство, яке реально функціонувало в Україні, тоді всі ці неначебто «відсутні» фрагменти мало. Однак вони були репрезентантами та акторами інших політичних проєктів – советського, польського, румунського, чеського чи угорського.

Як це не дивно, але силою обставин найбільш придатною на принаймні часткову «українізацію» виявилася постсоветська номенклатура. Саме вона і стала основою новітніх українських провідних верств уже у незалежній Україні. Але сама по собі, будучи специфічним чином, суто по-советськи «українізованою», і тим самим підготованою до виникнення такого політичного феномену, як держава з назвою Україна, вона все ж мала і має всі ознаки та недоліки колишньої колоніальної, а тепер компрадорської провідної верстви.

Якщо до своєї провідної ролі у політичному житті УССР у секторі своїх регіональних компетен-

цій вона вже звикла, то з питанням культурної парадигми вона так і не справилася. Це питання могло б вирішитися зміною генерацій, однак в умовах інформаційної експансії старої метрополії (Росії) та глибинній, сягаючій кількох поколінь русифікації, це питання вкрай ускладнюється. А з огляду на те, що воно стало предметом політичної маніпуляції та торгу значної частини (якщо не більшості) провідних верств в Україні, то шансів на позитивне вирішення цієї справи майже немає. Провідні верстви в Україні так і не стали ще власне українськими (може, навіть не з огляду на культурну ідентифікацію, а з огляду на захист національних інтересів України – *racji stanu*, якщо скористатися цим специфічно польським терміном). Вони досі культурно (якщо не цивілізаційно) *інкорпоровані у постсовєтські провідні групи* і відповідно *доктринуються* *потужним механізмом російського культурного (чи цивілізаційного) впливу*. Натомість, у господарчій сфері це значною мірою *компрадорська буржуазія*, яка або тісно пов'язана, або репрезентує постсовєтський чи просто російський бізнес. І стосується це не тільки походження капіталів, господарчих зв'язків, а самого стилю ведення бізнесу – стилю постсовєтського. Однакового від Владівостока до Ужгорода.

Щоправда, є вже і репрезентанти глобального бізнесу – причому, як у бізнесі, так і у політиці. Однак їхній вплив наразі ще не є настільки істотним. Хоча він і приносить новий стиль бізнесу, а відповідно, можливо, хоча не обов'язково, він зможе принести і новий стиль у політику.

Але найбільші надії все ж вселяє поява на початку 90-х не компрадорської й не глобалізованої, а малої та середньої буржуазії. Це і є перші паростки основи основ усякого сучасного суспільства – середнього класу. Для розбудови українського політичного проекту та повільної побудови життєздатної (а не самовбивчої) структури провідних верств

він може стати головним будівельним матеріалом. Про свої права він уже заявив під час Помаранчевої революції 2004 року. Натомість, 2006 року ми бачимо реставрацію компрадорів під проводом регіоналів. Але вже за інших обставин – суспільство змінюється.

Та і з середнім класом не все просто. Він теж різnorідний. Ідеальний випадок – це коли владні, культурні та майнові провідні верстви покривають одна одну, співпадають. Натомість, у суспільстві закладається конфлікт, коли майнові еліти аж ніяк не співпадають з культурними, релігійними чи мовними. А відповідно, для формування владних провідних груп можна застосувати два важелі – покласти на культурну ідентифікацію (до чого у крайніх формах і вдаються різного роду націоналізми під крайніми гаслами «Україна для українців»), або ж застосовувати майнову, ресурсну перевагу, і накидати суспільству «свою» владу, а потім і культурну ідентифікацію (що й робиться у незалежній Україні у формі повзучої русифікації більшості меншістю – казус віце-прем'єра України з гуманітарних(!) питань Дмитрія Табачника). Отож, коли суспільство культурно чи цивілізаційно ідентифікує себе інакше, ніж майнова чи владна провідна верства, то у суспільстві назріває конфлікт. Що ми і маємо в Україні. Інколи кокетування з цивілізаційними та культурними чи мовними преференціями заходить так далеко, що межує зі зрадою національних інтересів (політичне обслуговування інтересів Російської Федерації на шкоду державі Україна, блокування вступу України не те що до НАТО чи ЄС, але навіть до СОТ!), або ж призводить до розколу суспільства і реального формування двох політичних культур, а отже і двох політичних націй. Дискусія щодо майбутнього України і є цьому підтвердженням. Причому, як це не сумно, але половина не лише не інформованого та оглупленого суспільства, але

й провідних верств стоять по обидва боки барикади із взаємовиключними лозунгами.

Відсутність історичної родової аристократії у давнину, розколотість і нестабільність провідних суспільних груп в Україні сьогодні перетворюють її у простір для експансії більш потужних глобалізованих чи, скажімо, російських еліт. Інструменти цієї експансії можуть бути як політичними – втягнення України у різного роду міжнародні угоди, членство чи то у НАТО та СОТ, чи у СНД та ЕврАзЕС, так і духовними – Московський Патріархат, чи Хартія прав людини, а також економічними – транснаціональні компанії (ТНК), як от «Coca Cola», чи просто російська нафтова компанія ТНК.

Якщо говорити про економічну потугу, то зрозуміло, що глобальні ТНК набагато потужніші, тому Росії надзвичайно важливо утримувати українські провідні групи у російській культурній (чи цивілізаційній, як полюбляють говорити росіяни) парадигмі. І їм це вдається. Більша частина українських провідних груп так чи інакше доктринізується через канали російського культурного та інформаційного впливу. І це поза всяким сумнівом підпорядковує українські провідні групи російським. Особливо інформаційна, ментальна, мовна експансія активізувалася з приходом до влади Володимира Путіна. Інколи вона просто перетворюється у інформаційну спецоперацію, як це було у Феодосії влітку 2006 р.

Не менший вплив на українські провідні групи має й формування Росією на всьому постсовєтському просторі свого специфічного стилю ведення бізнесу. Це творить особливий тип економічних відносин, який є закритим для участі у ній бізнесу, який можна назвати глобальним чи цивілізованим. Путін і сюди вніс свій істотний вклад, створивши систему одержавлених російських енергетичних монополій і показово арештувавши та осудивши Михайла Ходорковського, показавши всьому світу, який бізнес у Росії допустимий. Таким чином він приступив до

поширення впливу державного російського капіталізму не лише в Росії.

Масована присутність в Україні власне російського бізнесу, який тісно пов'язаний з російським політичним класом і все частіше виконує радше політичні, ніж економічні завдання, розходиться з українськими національними інтересами. Такий державний російський капіталізм запустив шупальця свого впливу і в Україну, що загрожує її безпеці і в обороні якої мають діяти українські провідні групи. Однак – це в ідеалі.

Таким чином, за відсутності в Україні міцної та консолідованої власне української у широкому сенсі слова провідної групи, в країні сформовані та підтримуються компраторські елітні групи, які перебувають під прямим впливом або глобалізованих, або російських провідних груп. Розминаючись з національним інтересом, вони де факто обстоюють не стільки свої дрібні інтереси, скільки є інструментами в руках чужинців. Щоправда, певною мірою такі лобістські групи є у всіх країнах. Однак сьогодні в Україні вони є домінуючими. Зараз вони практично руйнують і розколюють на потребу актуального політичного моменту і так недобудовану українську політичну націю та українську державу. *Здача національних інтересів пішла шаленими темпами і починає загрожувати самому існуванню держави Україна.* Провідні групи України максимально використовуються закордонними елітами з метою встановлення повного контролю над українським суспільством.

Тому перед суспільством, як і сто років тому, надалі залишається вкрай актуальним питання творення своєї провідної верстви. Усім це вже неначе остогидло. Заклики творення української еліти звучать уже зо дві сотні літ. Інколи вони смішні. Бо, з одного боку, маємо претензійних kleптократів, що вчора вкрали свій статок і ще оглядаються на всі боки, не вірячи, що це все насправді їхнє. Ця шпана

шалено любить називати себе елітою, влаштовувати «ексклюзивні» розпродажі нижньої білизни. А з іншого – штучні спроби творення «української національної еліти» за рецептами Дмитра Донцова. Що теж ні до чого не веде. Все це залишається філологічними конструкціями.

Тим не менше, для того, аби зберегти і захистити себе, суспільство повинне мати і володіти цим інструментом. Без нього воно безпомічне і незряче, а отже і безперспективне. Як і військо, суспільство повинне народити і виплекати свою провідну верству. Якщо ж воно цього не зробить, то буде годувати чужу.

орест друль роман кечур

коли ми
діждемось де голя

Почнемо з кінця: унітарній Україні потрібен м'який авторитарний режим.

Цю результуючу думку зацікавлений читач зможе знайти у пропонованому тексті самостійно, ближче до кінця. Однак, ми надто цінуємо час шановного читача і надто скептично оцінюємо фактор допитливості у сучасному світі, щоби ви-несену тезу – доволі, на наш розсуд, актуальну і парадоксальну – віддавати на долю ймовірностей читачького інтересу. І тепер, довівши її (думку) до

відома широких читачьких мас, з легким серцем можемо перейти до викладу альтернатив до цього твердження, а заодно і суті гіпотези.

Регіональний пейзаж

Україна, звичайно, соборна. Соборність, звичайно, найбільша державна цінність, рівна з незалежністю, а в нас, може, і дещо більша.

Україна також є різною, і різноманітність теж є її цінністю. Та неfortunним чином політичний аспект різноманіття надто сконцентрований на етнічній (точніше – мовній, як більш мінливій та індикативній) ознаці, а ця, своїм чередом, надто сконцентрована територіально, що призводить до зрозумілих електоральних результатів. Не впадаючи в оригі-

нальність, наведемо (рис. 1) графічну ілюстрацію з останнього туру останніх президентських і останніх парламентських виборів.

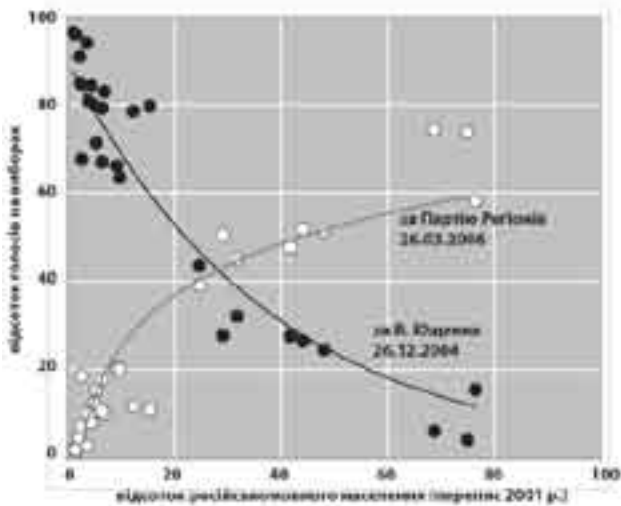

Рис. 1: Російськомовність регіонів і електоральні результати В. Ющенка (III тур, 2004 р.) та Партії Регіонів (вибори до ВРУ 2006 р.)

Зауважмо чітку (але непрямолінійну) тенденцію залежності електоральних успіхів переможців обох виборів з часткою громадян з рідною мовою російською на час перепису 2001 року.

Мова як така проблемою не є, в нормальній ситуації різномовні громадяни України завжди порозуміються одне з одним. Проблема з'являється тоді, коли мова стає маркером найархаїчнішого антагонізму «свій-чужий». Такого роду антагонізм, нагадаємо, і був покладений – з причини некритичного осмислення вітчизняної електоральної історії – в основу виборч кампанії одного із кандидатів наших сакраментальних президентських виборів.

Та мовно-етнічний – це лише один аспект електоральної диференціації нашої Вітчизни.

Аналіз результатів виборів останніх років (див., напр., рис. 2) засвідчує постійну наявність у країні трьох груп областей з близькими електоральними перевагами: південно-східні регіони, центральна Україна і західні (точніше, галицькі) області. На кожних виборах дві з цих груп можна, у свою чергу, об'єднати в одну – і те, до якої групи примкне центр України, визначає, фактично, результати виборів.

Численні результати соціологічних досліджень показують, що сутність електоральної диференціації цих груп таїться у різній природі домінуючої там політичної культури: постсовєтської (Південь/Схід), протоевропейської (Захід) і проміжної провізантійської (дещо ближчої до постсовєтської) у Центрі (у дужках зазначимо, що домінування однієї політичної культури зовсім не означає відсутності в регіоні елементів іншої).

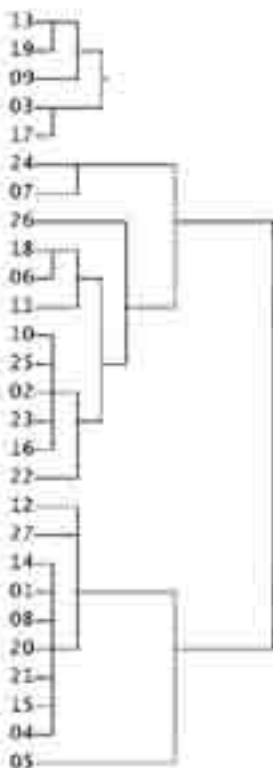
Природу цієї диференціації дивовижно яскраво продемонструвало недавнє опитування УЦЕПД ім. Разумкова («Дзеркало тижня» від 19 серпня ц.р.)

Нагадаємо: респондентам запропонували оцінити за 10-бальною шкалою, наскільки близькі їм за характером, звичаями, традиціями мешканці певних обраних країн і регіонів.

Про те, що практично у кожній області знайшла-ся країна, ближча, ніж окремі регіони не такої вже й неосяжної Батьківщини, і що в більшості знайденою країною виявилася Росія, вже писалося. Ба, навіть більше: виявляється (рис. 3), що, оцінюючи близькість, респонденти розділяють об'єкти на дві групи: а) країни, що сприймаються як «далеке зарубіжжя», до яких всі регіони виявляють солідарну близькість, і, скажімо так, нейтральність («і це нормально»), та б) регіони плюс Росія з Беларуссю, про близькість яких міркується не безпосередньо, а виходячи із їх подібності до Росії. Для Заходу це чинник, звісно, відштовхуючий («ми на Росію не схожі – подивимося, наскільки неподібні на неї інші»), для Сходу – привабливий («ми на Росію доволі

ГРУПУВАННЯ РЕГІОНІВ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИБОРІВ (кластерний аналіз)

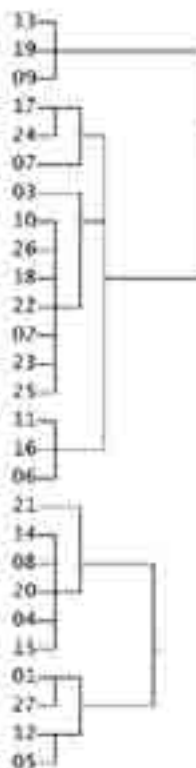
вибори ВРУ
31.03.2002
(партійні списки)

вибори президента
31.10.2004
(1 тур)

вибори ВРУ
26.03.2006

- 01 Крим
- 02 Вінницька
- 03 Волинська
- 04 Дніпропетровська
- 05 Донецька
- 06 Житомирська
- 07 Закарпатська
- 08 Запорізька
- 09 Івано-Франківська
- 10 Київська
- 11 Кіровоградська
- 12 Луганська
- 13 Львівська
- 14 Миколаївська
- 15 Одеська
- 16 Полтавська
- 17 Рівненська
- 18 Сумська
- 19 Тернопільська
- 20 Харківська
- 21 Херсонська
- 22 Хмельницька
- 23 Черкаська
- 24 Чернівецька
- 25 Чернігівська
- 26 Київ
- 27 Севастополь

Рис. 2: Групування регіонів за результатами виборів (кластерний аналіз).

У математиці така процедура називається кластеризацією – формування груп об’єктів (кластерів) за відповідними кожному об’єкту значеннями кількох змінних. Члени одного кластеру повинні мати схожі прояви змінних, а різних – відповідно різні прояви. На першому ієрархічному рівні формуються кластери з найбільш подібними об’єктами, на другому ці сформовані кластери вже самі виступають об’єктами і формують кластери вищого рівня і т.д. Зобразивши процеси кластеризації графічно, ми отримаємо подоби́зну генеалогічного дерева, що вказує на рівень політичної спорідненості областей України.

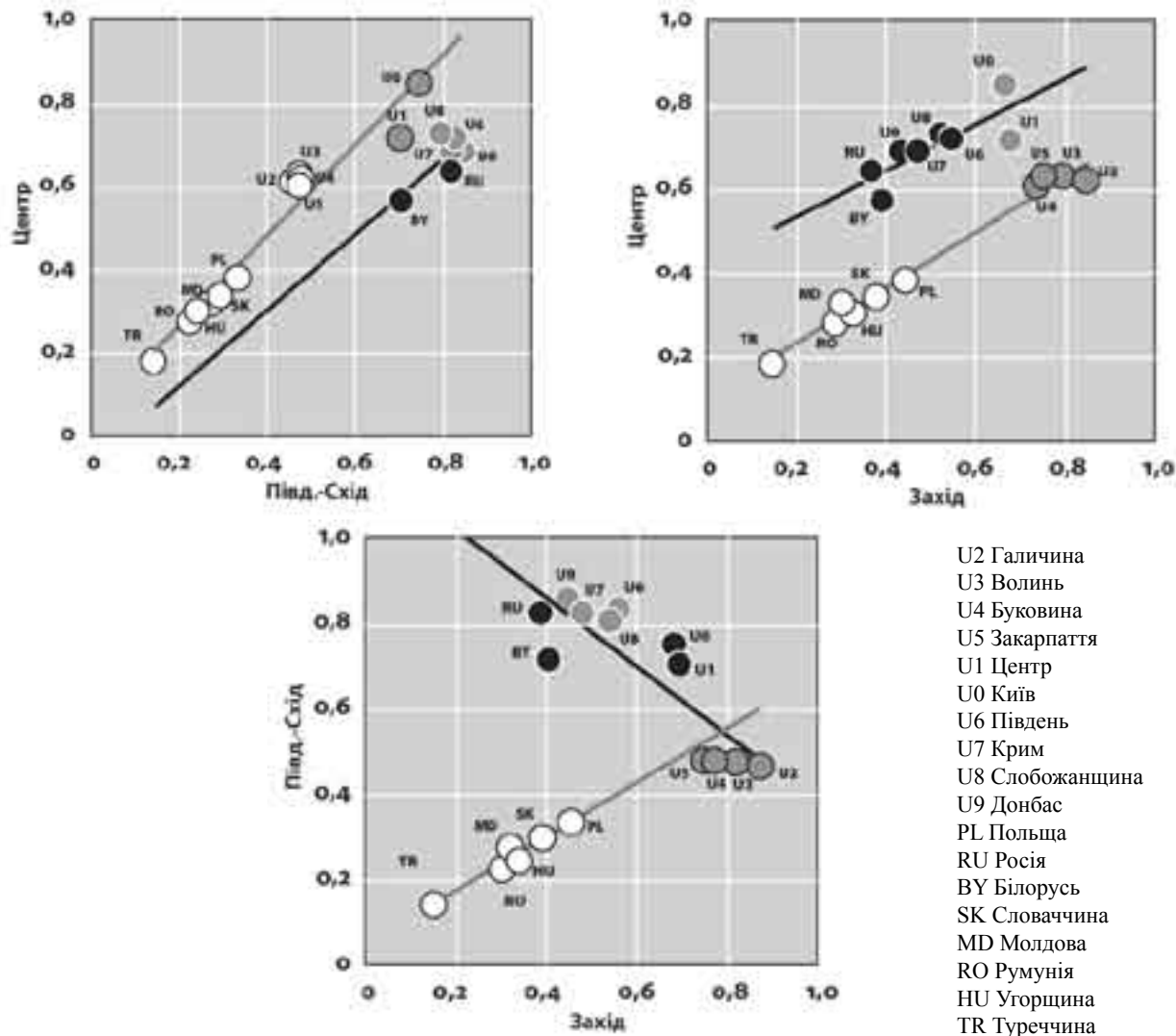

Рис. 3: Близькість регіонів та країн за характером, звичаями, традиціями.

Попарне порівняння регіональних (Півд.-Схід, Захід, Центр) оцінок ментальної близькості; кожна точка відповідає одному оцінюваному об'єкту, координати по горизонталі – оцінка близькості до цього суб'єкту одним регіоном, координата по вертикалі – іншим регіоном.

На кожному графіку доволі чітко простежуються по дві групи об'єктів.

подібні – глянемо, наскільки подібні на неї інші»); Центр, дивним чином, солідарний з обома.

Знову фактично виходимо на вісь протистояння «русофобія – русофілія».

І так завжди: при всій багатобарвності й різновекторності політичного життя нашої країни ця вісь залишається незмінною і домінуючою. Які б проблеми не актуалізувалися у політичному просторі – кореляційний аналіз результатів соціологічних опитувань незмінно вказує, що вони неухильно проєктуються на вісь ставлення до Росії.

Росія і суспільні афекти

Ставлення до ЕС та ЄЄП, української мови і приватної власності на землю, змін конституції чи приєднання до НАТО – будь-яке актуалізоване протиріччя одразу проєктується на вказану вісь і виразно корелює з різним ставленням до Росії. Якщо у масовій свідомості Росія ототожнюється з батьківщиною комунізму – наш Схід самоідентифікується з лівими ідеями, Захід – з правими. Якщо КПРФ відходить на периферію і Росія починає асоціюватися із, скажемо максимально політкоректно, сильною особистістю – Донбас у пошуку жорсткого лідера переходить з червоного кольору на білоблакитний і т.д., і т.п.

Два моменти роблять цей феномен загрозливим:

– поляризаційний: рівні приязні/ворожості (любови/ненависти) мають два периферійні максимуми, а значить, впливовими стають крайнощі; при розподілі з одним екстремумом (класична крива Гауса) крайнощі маргіналізуються;

– географічний: територіальний розподіл екстремумів фіксує розщеплення суспільства і створює передумови до його, розщеплення, самовідтворення.

На рівні суспільних афектів отримуємо наслідки описаного феномену:

– одна частина (східна) проєктує на Росію свої інфантильні бажання: «я маленька дитинка і мене потрібно годувати і доглядати»;

– друга частина (західна) проєктує на Росію усе глобальне зло – від зростання світових цін на нафту до візових проблем з ЕС (т.зв. «рука Москви»).

Зазвичай вважають, що любов і ненависть є антагоністичними почуттями; любов фіксує залежність прояву цих почуттів від об'єкту, ненависть – «незалежність». З психологічної точки зору обидва почуття фіксують залежність. Протилежністю до цієї амбівалентної пари виступає нейтральність (байдужість). У нашому випадку прикладами такої нейтральності може бути ставлення до Польщі, Литви чи Франції; країни ці викликають зацікавлення, у когось породжують позитивні емоції, у когось – навпаки, але домінуюче суспільне почуття – нейтральність, і це почуття не розщеплює суспільство.

Сформулюємо важливий для дискутованої теми постулат: ставлення до Росії – не тільки фактор залежності, але і головний фактор розщеплення, бо українське суспільство, як спільнота, переживає болісний процес усвідомлення своєї індивідуальності, відомий в психології етап розвитку, званий сепарацією. Аналіз явища та його соціотерапія вимагають окремого розгляду, але в рамках нашого викладу спробуємо дати відповідь на питання: чому проблема актуалізувалась нині.

Що було і що стало

Епоха Кучми не настільки відійшла у минуле, щоби роздавати їй компліменти, однак факту розбудови державної вертикалі з історії не викинеш. З башистанами, річ ясна, нам не тягатися, але центральна влада впевнено домінувала той доволі строкатий пейзаж застиглої піни, що лишилась після спаду хвилі розвалу Союзу. Регіональні кадри швидко асимілювалися у Києві, а кадри, призначені Киє-

вом у регіонах, міцно консолідувалися центром навколо влади і грошей – об'єднання України відбулося.

Методи досягнення, правда, завжди латентно наявні в досягнутому, і владна вертикаль вийшла надто вже подібною на феодальну, з легеньким візантійським відтінком. Не те, щоби всі міжрегіональні протиріччя були зняті. Просто в моделі вертикальної побудови влади авторства Леоніда Даниловича всю агресію взяв на себе – через відсутність каналів горизонтальної взаємодії – автор моделі. Розподіл несправедливий за визначенням, і вся ця несправедливість у суспільній думці найбільш сконцентрована на головному розподілювачеві. Наш випадок не був винятком, але система і сам автор від цього не страждали.

Система дала збій у процесі передачі влади.

Стиль управління помінявся, країна сприйняла новий стиль як слабкість. Роками країна виховувалась на жорстких методах – «сила у них владою зветься», а спроби якогось лібералізму неодноразово демонстрували країні свою історичну неефективність. Понад те, маючи іншу психологічну конституцію, новий президент сприймає концентрацію агресії надто емоційно, він радше стурбований ставленням до нього, аніж реальною владою, для нього значно важливішою є повага як джерело влади, а не влада як джерело поваги. Без сумніву, владна концепція української патріархальної мрії «авторитет → влада → сила» виглядає значно симпатичнішою за звичну «сила → влада → повага», але і значно ідеалістичнішою. Два помаранчеві тижні, здавалось би, стали втіленням мрії, однак, реальні будні показали і показують її помилковість. Владу, як виявилось, слід застосовувати повсякчас, і цьому тасмниця її дієвості.

Повернімося до суспільства. Президентів роль головного розподілювача явно не пасує, бо навіть якщо на нього вилити агресію, спровоковану не-

справедливістю життя, то це навряд чи принесе сподіване заспокоєння. На ньому фокусується розчарування з приводу невітілених очікувань, агресія концентрується також на широкому колі соратників, і виходить нововідкритими зміцнілою демократією каналами висловлення невдоволення.

Суспільство розкололося, що нам дано у відчуттях хаосу і роздратування.

Конституційна реформа в існуючому виді консервує це відчуття хаосу. У ситуації протистояння двох електорально рівноважних територій нас очікує стабільний у своїй перманентності процес почергової зміни влади.

Електоральне болото буде навзаєм перепродуватися за гроші і обіцянки для непримиримих сторін. Черговий успіх буде супроводжуватися тотальною зміною віх, пріоритетності регіонів, геополітичних векторів, напрямків економічного розвитку. Своєю непередбачуваністю країна буде дивувати світ і лякати інвесторів – внутрішніх і зовнішніх.

Енергія, необхідна країні для ургентного розвитку, буде безцільно витрачена на взаємопожирання; однак, наявність у такому катастрофічному твердженні субстантивного дієслова майбутнього часу дає нам шанс.

За аналогією с фізхімією, стан суспільства можна описати в термінах квазірівноважної рівноваги: система хаотично коливається між двома точками квазірівноваги з надзвичайно низьким енергетичним бар'єром переходу з однією в іншу: достатньо хоч якоїсь енергетичної флуктуації, щоби система хитнулася і застигла на певний час у стані своєї протилежності. Стабільна нестабільність.

У психології цей феномен, описаний Вільфредом Біоном в 60-х роках минулого століття, відомий під базовою назвою «боротьба і втеча». Учасники групового процесу об'єднуються один з одним виключно заради боротьби проти загроз (уявних і реальних), випромінюваних співгрупниками; без

усвідомленого втручання керівництва (еліти, влади) група (суспільство) не може вийти з цього стану.

Виходів видніється два. Вибір є.

Альтернативи

1. Вихід перший. Якщо владарююча (формально і неформально) еліта зупиняється на парламентській республіці Україна, то необхідним доважком до цього повинні бути федералізація і двопалатність з регіональним представництвом. У парламентській республіці регіони не можуть бути залежними від безвідповідальних рішень, нав'язаних конкуруючими регіонами. Спірні проблеми міжрегіонального протистояння (мова, УПА, фінанси etc.) у такому випадку повинні бути винесені за дужки компетенції центра і передані до компетенції регіональних суб'єктів; центру залишаються державоформуючі функції та роль третейського судді.

Центр перестає бути жаданим об'єктом периферійних домагань, з одного боку. Київ перестає бути центром небезпеки для обмежених територій, з іншого. Отримуємо образ такого собі Брюсселя.

Не виглядає, щоби владарююча (реально і потенційно) еліта була у захваті від такої перспективи. І виправдано. Ризик дезінтеграції доволі істотний.

2. Вибір другий, альтернативний – це сильна президентська влада; і будьмо свідомі, що у наших умовах (менталітет, рівень розвитку громадянського суспільства, демократичні традиції тощо) слово «сильна» є евфемізмом поняття «авторитарна». Систему без надійного foolproof регенерувати небезпечно.

Це, знову ж таки, з одного боку. А з іншого – претенденти на «сильного президента» також повинні бути готові до каналізування особисто на них усіх (ну, майже всіх) регіональних проблем. Пом'якшення цьому, правда, може стати максимальне посилення місцевого самоврядування – внутрішньорегіональна конкуренція стає тоді важ-

ливішою за міжрегіональну, але на відміну від останньої – не вагітна розщепленням суспільства.

У контексті цього вибору варто сказати кілька меркантильних слів прихильникам традицій європейської парламентської демократії. Традиції прекрасні, хто б сперечався, фактично вікові. І якби перед Україною стояла проблема збереження століттями досягнутого рівня європейського добробуту, їх краса була б невідворотнім аргументом. Однак, стоять інші завдання – нам треба за життя одного покоління – нашого покоління – приєднати наше суспільство до «золотого мільярду». Не спізнитися б.

Два варіанти альтернативні лишень в точці біфуркації, ніщо не вічне у даному нам світі. У видимому майбутньому процес зникнення описаних загроз цілком може супроводжуватися плавною еволюцією системи облаштування.

І цей, доволі примарний момент, вселяє певний оптимізм у ліберально орієнтовані душі авторів тексту, написаного в усвідомленні значимости викликів, поставилих перед країною. Перед Україною.

ЛЮК
ФЕРІ

філософ і політичне

Для початку кілька слів про мій особистий шлях – чи, радше, про його відсутність. «З якого боку ти говориш?» – це запитання-допит, ця споконвічна підозра дуже рано відвернули мене від «Думки 68-го року» – у тому віці, коли я міг би «зайняти позицію». Наскільки я у філософії шукав певну істину, настільки це питання здавалося мені зайвим. Хіба важливо, буржуа я чи пролетар, «спадкоємець» чи «з вулиці», якщо дослідження чи суперечка повинні дати дорогу істині, невідомій а priori? Можливо, то був наївний погляд на речі, однак, у цьому сенсі я практично не змінився. Моя позиція «поза позиціями» ще більш проясниться, якщо згадати три інших гасла-штампи, що перешкодили мені ототожнити себе зі славетною фігурою лівого інтелектуала навіть тоді, коли найближчі друзі вважали за свій обов'язок співати їй осанну. Перше гасло фігурувало на самому початку незабутньої статті Сімони де Бовуар [1] у «Les Temps modernes» під заголовком «Праві у Франції»: «Істина одна, тільки омана багатолика – от чому праві – плюралісти» (sic!). Сартр надихнув (кого? вже і сам автор не наважується у цьому зізнатися) на друге, відоме кожному, гасло, яке усе ще мене дивує: «Краще помилятися разом із Сартром, ніж бути правим з Ароном [2]». Чи так це?

Останній штамп слугував витонченою прикрасою будинку юридичного факультету у Нантері [3] – великими літерами на полотнищі двадцять метрів завдовжки: «Права людини – це вазелін, яким буржуазія користується для того, щоб засадити пролетаріату в дупу» (ще раз sic!). Можливо, цей погляд на речі був не позбавлений переконливості. Однак, уже тоді мені здавалося, що йому бракувало далекоглядності. Знамениті слова Маркса про Велику декларацію («До єврейського питання») не змінили мого переконання.

Будемо говорити прямо: я прекрасно розумію, як поверхневі ці міркування. Мені відомі і незаперечні (а не ті, фальшиві, котрі я навів з іронією) підстави для того, щоб бути інтелектуалом з «правильними» поглядами. Відразу після війни, коли Європа вже здавалася не цивілізованою спадкоємицею Просвітництва, а радше континентом фашизму і колоніального імперіялізму, як можна було, у тій чи іншій формі, не опиратися спадщині політичного лібералізму? Франсуа Фюре, один з тих найрозумніших, з ким мені поталанило зустрітися, чи не піддався і він чарам сирен комунізму?

Але, врешті, що нам до тих питань, які мучили мене в юності? Вони не мають жодного сенсу для сьогоденних двадцятилітніх. Для них травень 68-го – таке ж далеке минуле, як війна 1914-го чи революція 1848-го року. Комунізм викликає жах. З ностальгією бунтаря доводиться констатувати, що

політика, зведена до простого адміністрування, позбулася своєї магії. У ліпшому випадку, вона готує нам глобалізацію, від якої ніхто, зокрема і її палкі прихильники, не чекають чогось особливо прекрасного. Десь на півдорозі «між ефективністю і соціальною справедливістю» політика керує економікою. Нічого поганого, навпаки: у служінні суспільному є свої чесноти. Але немає і нічого хвилюючого – і це відчуває кожен. Починає всерйоз здаватися, що політики нарешті стали нашими «гінцями», як їх називав Сієс, уподібнюючи їх з поштовим службовцем. Суть його аналогії полягала у тому, що оскільки немає жодної потреби самому доставляти своє поштове відправлення у інший бік країни, то й надміру займатися суспільними справами було б настільки ж непрактично: для того є наші «поштарі», а ми будемо їх регулярно контролювати за допомогою виборів.

«Перемога сучасної свободи над свободою древніх», – сказав би Констан. Чи влаштовує нас це? У певному сенсі – так, якщо подумати про усі ті нещастя, що спадають на голови індивідів, як тільки якась релігія (світська чи інша) поступається до влади. З тієї точки зору, політичний лібералізм – безумовно, найгірший з усіх режимів, за винятком всіх інших, особливо, якщо він пом'якшений соціал-демократією. Передбачувана ним нейтральність держави оберігає нас від фундаменталізму. Але чи можемо ми на цьому зупинитися? Не думаю. Однак, дорога здається вузькою. «Як повернути чари політиці? Як знайти перспективу «великого проєкту», не впадаючи у словоблудство [4] і не кидаючись знову у мітологічне марення світлого майбутнього?», – цих питань цілком достатньо, щоб уявити зримі межі тієї дороги.

Можливо, скажуть, що це проблема нерозв'язна. Але чи може філософ її уникнути, не втративши разом з нею й обличчя? Інтелектуали часто підкреслюють своє презирство до політиків. Їх охоче велича-

ють «нулями», дивуються їхній незграбності чи грубим промахам, або, якщо використовувати більш вдалий вираз, нездатності що-небудь побачити. А які ж ми самі? Правда у тому, що ми натикаємося на ті ж труднощі. Інтелектуали, здається, так само часто втрачають можливості повернути в політику чари, як і самі політики. Зіштовхнувшись з необхідність реалізовувати владні повноваження, вони, радше за все, допустилися б тих же помилок, а можливо, ще й інших. Принципово перебуваючи в опозиції, інтелектуали виглядають ще більш безкорисними, ніж будь-коли. Чи ми порівнюємо їх з мухами, що дзижчать, чи з чистими, піднесеними душами – у них немає рук у будь-якому випадку. В інфантильного культу бунтарства, в апології маргіальності є свої межі, що очевидні сьогодні, як ніколи. Навіть виправданий жест морального обурення – це ще не політика.

Очевидно, що нинішнє неблагополуччя, почасти пов'язане зі стійким безробіттям, не вдається подолати ні лівим, ні правим. Але сумнівно, чи можна обійтися цим поясненням. Як би не шокуючи це звучало, криза зайнятості політично неприйнятна зовсім не через бідність, яку вона провокує. Упродовж історії і Франція, і Європа бачили набагато гірші часи – однак, тоді політичне життя не було, як сьогодні, таким сумнівним. Насправді нестерпною є відсутність перспективи, брак альтернатив; останнє усвідомлене усіма, нехай і з почуттям сум'яття чи мимоволі. З кінцем комунізму зникла фантазія «іншої політики», як такої. Викриття усього і вся, нерівності, несправедливості, чужих нещасть і «економічного жакіття» сьогодні вже не освячено примарою альтернативної моделі! Читаючи роботу Вівіані Форестер [5] і стежачи за дебатами, що супроводжували її безпрецедентний успіх, я був вражений зізнанням самої авторки: «У своїй критиці економічної системи я зайшла дуже далеко, – запевняла вона, – не пропонуючи нічого натомість. Це

вимагало мужности». Так, дивна мужність – і така характерна для нашого часу: проти безробіття і за загальне процвітання, проти панів з Давосу і за досконалість роду людського. За любов і проти інтелекту: у цій країні переконання ще ніколи не були настільки далекі від відповідальності. Ще зовсім недавно ліберальний світ критикували в ім'я тієї чи іншої пізнаваної моделі. Очі тих, хто критикував підступність «інструментального розуму» і «капіталістичної рентабельності», були прикуті до ідеалу – нової людини комунізму чи нацизму як орієнтира і поведиря. Відтепер ті, хто чорнить «глобалізацію», вільні від цих вищих принципів – і тому їхній успіх лише робить політику ще менш «чарівною».

Часто кажуть, що для її реабілітації варто було б реабілітувати і «культуру незгоди». Остерігаймося цього нового гасла; воно занадто гарне, щоб бути вірним. Якщо йому слідувати, є ризик домогтися протилежного результату. Культивування розбіжностей у дев'ятох випадках з десяти обертається їхнім створенням і штучною підтримкою. А штучності не сховаєш – залишається відчуття змови, у тому числі й у конфліктах, мистецьки поданих наперед скептичній широкій публіці. Нарешті, коли, без усякої надії на успіх, прагнуть заштовхати ці суперечки (насправді критично важливі для демократії – якщо, звичайно, вони провадяться всерйоз) у старі схеми лівого і правого, сцена набуває гротескного характеру. Найбільш гарантований (і жалюгідний) результат цієї погано продуманої стратегії – елітарність, коли добрим людям пропонують розбіжності, обраним – тихі дифірамби однодумності (на благо євробудівництва).

Мені хотілося б запропонувати інший шлях, показати вихід. Нехай скромно – у сфері думки. Для цього необхідно оцінити ступінь нинішньої депресії, виявити її основні мотиви, боюся, далеко не минуці і не пов'язані з деякою незрозумілою від-

сутністю талантів у наших політиків. Серед них я бачу три, що творять між собою щось на зразок фатальної у своїй цілісності системи.

І. Три причини, з яких політика позбулася своєї магії

а) Технізація

Я досить докладно говорив про це у праці «Людинобог» [6], тому обмежуся простим нагадуванням. На мою думку, в аналізі «світу техніки» Гайдегер особливо проникливий у тому, що стосується зв'язків між сучасними технікою і політикою [7]. Про що, власне, він говорить? Про те, що починаючи з Декарта і, особливо, у часи Просвітництва, розвивається оптимістична ідеологія, відповідно до якої панування людських істот над природним і соціальним світом повинно забезпечити їм щастя і свободу. Енциклопедистів надихала ідея про те, що завдяки новим можливостям науки люди от-от звільняться від обскурантизму будь-якого роду: від релігії, марновірств, нецтва і забобонів. Саме на цьому новому фундаменті вони зуміють побудувати справедливе і вільне суспільство. Пізнаючи і підкоряючи собі природу, вони зможуть використати її собі на благо; емансипація з'єднається з матеріальним добробутом. Однак, за Гайдегером, незабаром цей проєкт наукового оволодіння світом звільнився від тих кінцевих цілей, що ще приписувалися йому філософами XVIII століття. У капіталістичних суспільствах він стає самоціллю: властива їм конкуренція сама – без усякої потреби у тій чи іншій кінцевій меті – призводить до різкого зросту «продуктивних сил». Тоді наука перетворюється у «технонауку» заради неконтрольованих індустріальних цілей, і вся ця унікальна сила, так би мовити, «обезцілюється» – такою мірою, що сьогодні, наприкінці XX століття, уже ніхто не має жодної впевненості у тому, що за цим рухом маячать свобода і щастя. «Світ техніки»: цей вираз означає, що панування

стало самоціллю, що ми вступили в еру «оволодіння заради оволодіння», в епоху панування волі до влади, коли нарошування засобів не служить жодній певній, чи хоча б більш-менш видимій меті. Щодо політичного порядку ця еволюція означає перемогу цинізму: головною метою є захоплення влади заради влади, тому, що це «збуджує», це «переповнене життям», як сказав би Ніцше. При тому, брати до уваги кінцеву мету – визнати, і в якій можна зізнатися (знищити безробіття!) – виявляється тільки засобом утримання влади. Крайнє збоченство!

Сучасники у захваті від того, що ти «там, де усе відбувається», від переживання історії в процесі її здійснення і реальності в її межовому прояві. Як не визнати, що після «епохи Мітерана» цей аналіз, здається, дуже близький до реальності? Важко не помітити, що пережитий нами «кінець великих проєктів» пов'язаний не тільки зі зникненням комунізму, але і, ще більш глибоко, з цим поглинанням цілей засобами? Гайдегер гадав, що перемога інструментального розуму не випадкова. Сам він сказав би, що вона «історійна», вписана в Історію з великої літери. Можливо, він мав рацію?

б) Секуляризація

Остання дозволяє зовсім особливим чином глянути на гіпотезу про сутнісну технізацію політики. Упродовж наших зустрічей я не переставав говорити про те, і тому буду лаконічним. Вам усім відомо, що споконвічна суть прав людини – це не «толерантність» і не «повага до відмінностей»: якобінці піклувалися про них не більше, ніж про свою першу гільйотину. Тільки ілюзії ретроспекції призводять до таких грубих помилок. Очевидно, що основним був розрив з релігійними джерелами права, твердження того, що відтепер – і у будь-якій сфері – закон буде створюватися людьми, а не приходити ззовні, як щось від природи чи божества. Тому-то

права людини невіддільні і від створення Національних зборів (місця, де твориться людський закон), і від прищестя світського суспільства. Вони закладають підстави політичного гуманізму у прямому його сенсі, втілюють установлення цінностей спільного життя. Звідси прямо впливає нейтралітет держави (дивним чином ігнорований у суперечках про кінець «великих проєктів»). Тому, що цей нейтралітет невіддільний від свободи думки, від мого права на вибір – у приватній сфері (у «громадянському суспільстві») – релігійних, політичних, моральних і філософських переконань, і на самостійне визначення шляху до свого щастя. Усе це відтепер не залежить від держави: саме у тому одне із найбільш базових значень світського суспільства в повному сенсі цього слова, тобто як зникнення всякої офіційної державної ідеології. Висновок з цього наслідку: не існує більше суспільної інстанції – державної чи клерикальної – для визначення на колективному рівні будь-якої спільної суті. Релігійні, а також тоталітарні суспільства були й усе ще залишаються суспільствами, у яких занадто багато суті. Відповідно, за самою своєю природою наші ліберально-соціал-демократичні суспільства у своїй квінтесенції а ргіогі позбавлені суті. І саме так вони звільняють індивідів від будь-якої ідеологічної опіки. Іншими словами, така ціна волі. Чи не даремні пошуки суті? Чи можна її не шукати?

в) Нестерпний вантаж майбутнього

З народженням світського суспільства і сучасного гуманізму виникає і нова темпоральність політики, на яку не переставали вказувати Клод Лефор [8], П'єр Кластр [9] і Марсель Гоше [10]. У той час, як традиційні суспільства орієнтуються й організуються, виходячи з минулого, зобов'язуючись повсякчас поважати звичаї і закони предків з легендарного минулого, сучасна політика цілком визначається ідеями «проєкту» і «програми». Відтепер сенс діянь

народів, що, ймовірно, уперше претендують на суто «самостійну історичну творчість», переноситься у майбутнє. Таким чином, сучасна політика стикається з поняттям ідеалу, надії, з переконанням, що можливо, якщо не необхідно, змінити цей, ще недосконалий світ в ім'я ліпшого, якщо не світлого майбутнього. Щоб оцінити відстань (насправді, чесно кажучи, безодню), що розділяє традиційне і сучасне суспільство, досить уявити собі ймовірну долю сьогодинішнього політика, що йде на вибори з урочистою обіцяркою... нічого, ну нічогосінько не змінювати! Однак, це саме те, що, за Кластром, сказав би нам лідер традиційного суспільства: що потрібно за будь-яку ціну перешкодити найменшому нововведенню – заради збереження звичаїв. У той час, як ми, сучасні люди, переконані: якщо не революція, то реформа бажані. Відтепер питання про суть наших індивідуальних чи колективних дій вирішується у сфері майбутнього – такою мірою, що навіть у повсякденному житті ми не перестаємо творити проекти. Можливо, тут і виникає найбільший парадокс світського суспільства: на противагу людям традиційних суспільств, ми, водночас, змушені шукати сенс життя і, з тієї ж хвилини, позбавлені кінцевих відповідей, які давалися релігіями, зокрема і світськими.

Таким чином, з кінцем останніх утопій нам загрожує радикальне розчакловування, тим паче, що можливості для політичного маневру малі, як ніколи: з одного боку, глобалізація, а з іншого боку – суперопосередкована корпоративність. Як нескінченно малим є те, на що ми можемо розраховувати, вибираючи між панами Тріше [11] і Блонделем [12]?

II. Умови зачарування

Звичайно, потрібно бути обережним, але у жодному разі не боязливим, оскільки практично неможливо залишатися на старому місці. Хочу запропону-

вати зауваги про дві сутнісні риси сучасної політики, щоб окреслити рамки нашої дискусії.

Спершу про кінцевість цілей у політиці. Як їх сьогодні визначити? Уся історія демократій дає доволі просту відповідь: насамперед, вона зосереджена в обліку публічної сфери питань, що відносяться до колективного у приватній сфері. Ще Кластр зазначав, що сучасна держава – це, врешті, не більше, ніж місце, у якому громадянське суспільство приходить, якщо так можна сказати, до усвідомлення самого себе. Це простір, де воно уявляє собі проекти зі зміни самого себе. І якщо ті, хто нами править, і є «народними представниками», то саме у цьому сенсі. Це також означає, що зв'язки між публічним і приватним у ліберальних демократіях складніші, ніж це здається з першого погляду. З одного боку (і у цьому суть політичного лібералізму), громадянське суспільство і держава повинні бути розділені. Права людини, принаймні, у редакції 1789 р., уточнюють ті лінії цього поділу, які тоталітаризм намагається усунути: у приватній сфері я маю право на власні філософські чи релігійні переконання і на їхнє вільне вираження, у мене є право власності, пересування, самостійного пошуку щастя, якщо тільки це не зазіхає на свободу іншого, і под. Держава не повинна втручатися в усе це. Вона не повинна у це влізати; така, назагал, доктрина. Але попри все те, держава, нехай і ідеологічно нейтральна (у тому сенсі, що вона не може нав'язати мені ніяких особливих вірувань), не може закривати очі на ті проблеми громадянського суспільства, які стають колективними. Вона навіть зобов'язана їх представити, зробити очевидними і запропонувати громадянам ті чи інші рішення – як правило, для обговорення й одержання суспільної санкції. Саме в цьому сенсі держава є і самосвідомістю громадянського суспільства, і тим місцем, де знаходить свою форму воля останнього до самоперетворення.

Отже, межі між публічним і приватним не настільки чіткі, як це можна припустити, виходячи з загальних принципів Великої декларації. У дійсності, вони підвладні постійним змінам, піддані перманентній історичній еволюції. Скажімо, зрозуміло, що сьогодні вже ніхто, включаючи лібералів, не зміг би твердити, що проблема безробіття стосується винятково приватних підприємств і ніяк не стосується держави (як це робив ще Токвіль). Те ж справедливо стосовно всіх «великих суспільних питань» – з того моменту, як громадяни вирішують звернутися до держави. У багатьох випадках те, що ще сторіччя тому могло видатися приватною справою (наприклад, пенсії чи соціальне страхування), сьогодні з повною підставою входить у коло урядових турбот. От де криється розгадка парадокса, на який увесь час натикається лібералізм: ліберали очікували, що з кінцем абсолютизму держави буде менше... а вона не перестає рости і гарнішати. І не через якісь зовнішні фактори, а у повній злагоді з внутрішньою логікою самого лібералізму! Саме тому, що ліберальна демократія – це система, у якій кожен громадянин є виборцем і має частку суверенітету, громадянське суспільство завжди може (якщо воно так вирішить) наполягти на включенні до переліку справ держави будь-якого питання, що містить колективний інтерес. Навіть у тому випадку, коли це питання здається а ргіогі проблемою приватної сфери (наприклад, питання тютюнопаління й автомобільних ременів безпеки). Покажчик, що розділяє суспільство і державу, переміщається, і, на мій погляд, у цьому зсуві і корениться сьогодні відповідь на питання про «зачарування» політики.

У ньому, як мені здається, міститься найважливіший феномен, без розуміння якого нині вже неможливо отримати будь-який «великий проєкт»: із травня 1968-го ми живемо (можливо, вперше у нашій історії) в умовах нечуваних зрушень в усьому,

що становить сенс життя у приватній сфері. Упродовж тисячоліть священне було втілено у сфері публічній – і от воно приватизується! Публічна сфера розчарована, це правда, але тією мірою, у якій зачарована сфера приватна. Щоб віддати цьому належне, варто на секунду викликати у пам'яті горезвісний вислів: «Політика – усюди». Ще у 1968-му це було хвилюючим і очевидним. А сьогодні? Сьогодні ця формула не має більше нічого спільного з нашим світовідчужанням, не вдаючись навіть в інтелектуальні дискусії про тоталітарний душок, що віє від неї. Що ви вибираєте: вашу матір чи перехід до євро?

Мішель Сер [13] – автор чудового міркування про всесвітні дні молоді, що у свій час зібрали майже мільйон молодих людей навколо знесиленого папи Івана Павла II: «У Травні 1968-го (я з пам'яті передаю зміст його слів), коли я хотів змусити моїх студентів сміятися, то говорив їм про релігію, а коли потрібно було привернути їхню увагу – про політику. Сьогодні усе навпаки!» Чому? Безсумнівно, ці молоді люди не були фундаменталістами чи душевнохворими, і хмикання кількох заблудлих прихильників світського суспільства буде тут недоречно. Врешті, недоречно представляти цей нібито «відхід у приватну сферу» прикметою занепаду, занурення у ліберальний індивідуалізм, обвалу «американізованого» Заходу у безодню чистого егоїзму. Подібні судження, що стали ритуальними у наших неореспубліканців, не тільки марні, вони залишають осторонь суть питання: той разючий факт, що горезвісне «замикання у приватній сфері» ...власне не містить у собі нічого приватного! Радше, навпаки, воно колективне, як ніколи. І в цій своїй якості воно, очевидно, володіє, колосальним політичним виміром – хоча б навіть і віртуально, і за умови належного використання.

Думати разом з Макіавелі, проти Макіавелі: політика ненависті і політика любові

Що говорив нам майстер сучасної політики? Приблизно таке (і це має мало спільного з цинізмом, який зазвичай пов'язують з його іменем): для того, щоб надати своїй владі міцні і надійні основи, державець повинен опиратися не на силу репресивних інститутів і, тим паче, не на допомогу рівних йому, але на найбільш поширені у народі пристрасті. Тим самим Макіавелі виявляється (щонайменше, у певному сенсі) першим «демократом», який переконує державця, що потрібно не тільки враховувати народні пристрасті, але і утвердити на них владу правителів. У цій формі уже виражена думка про те, що політика повинна коренитися у запитах громадянського суспільства [14]. Біда, звичайно, у тому (і про це не полінуйтеся сказати Гобс), що найбільш поширені пристрасті суть пристрасті низькі: ненависть і, особливо, страх, що, до того ж, живуть пліч-о-пліч.

Імовірно, ця констатація зберігає свою силу: було б абсурдно перетворювати картину сучасного людства на ідилію. Однак, дещо все-таки змінилося, і це дещо дає змогу нам, як мені здається, запропонувати нову інтерпретацію принципу Макіавелі. Ми завжди повинні утверджувати владу на суспільних почуттях [15], але деякі з них (я аж ніяк не кажу «усі»), якщо можна так висловитися, «цивілізувалися» за два століття як-нік республіканської історії. Вони стали «демократичними пристрастями», як це і пророкував Токвіль, і тепер ненависть і страх – не єдино можливі опори сучасної політики. У цьому криється, на мій погляд, революція першорядної важливості – і сучасна політика ще не витягла з неї усіх уроків. З цього погляду я наполягав у «Людинобогу» на зовсім винятковій ролі сучасної родини, заснованої на шлюбі з любові, у появі почуття усезагальної симпатії. І в цій же перспективі мені деколи доводилося звертатися до ідеї «політи-

ки любові», якщо не «політики священного»: зовсім не у тому сенсі, що благі побажання нібито посіли місце необхідного обліку «розташування сил» (про що обгрунтовано говорить Андре Конт-Спонвіль). І, тим паче (чи потрібно про це говорити?) не у сенсі повернення до огидних фігур з теолого-політичного арсеналу – але, як я це і мав на увазі з початку наших зустрічей, у контексті тієї ідеї, що священне втілюється у самому людстві, і що це явлене у суспільстві трансцендентне в іманентному повинно, нарешті, бути враховане державою. Отже, політика любові – про дві суті, чи, якщо завгодно, про два виміри: з одного боку, через те, що переміщення суті у приватну сферу призвело до політизації (за моделлю, яку я щойно описав) тих питань, які раніше не відносилися до політики. Усе може стати політичним, якщо так вирішить більшість. Водночас, з'являються нові мотивації, що далеко не завжди зводяться до цілей, визначених тільки розумом. Досить уже плутати бажані цілі і можливі мотивації. Щоб навести доволі красномовний, з мого погляду, приклад, візьмомо євро: воно, можливо, відноситься до першої категорії, але точно не до другої. Встановити зв'язок між тим і іншим (між цілями держави і мотивами, спонукальними для народу), справа не дріб'язкова. Власне це і є справою належним чином зрозумілого політичного мистецтва.

Я добре розумію, що істотна частина політичної праці стосується (чи, радше, повинна стосуватися, коли на це залишають час комунікація і партійні справи) до важко вирішуваних «технічних питань», у яких пристрасті – демократичні чи ні – особливої ролі не відіграють. Нерідко вони більше потребують сміливості і ясності холодної думки. Я це допускаю без усяких застережень: заперечувати подібне було б настільки ж абсурдно, як і марно. Але у даному випадку я говорю власне про суть того технічного боку, а не про нього, як такого. Ще

раз візьмемо простий приклад: нинішня драматична криза у навчанні читанню, яка у багатьох сенсах є проблемою колосальних технічних труднощів. Я вже згадував про це: десять відсотків одинадцятирічних дітей не розрізняють літер! І, понад те, біля тридцяти п'яти відсотків «володіють лише основами», як сором'язливо озвучується на міністерському жаргоні. Це феномен, що неймовірно складно окреслити і ще важче пояснити. У ньому задіяна незліченна кількість складників – педагогічних і, більше того, профспілкових і політичних. Вирішення проблеми на суспільному рівні не менш небезпечне, ніж робота з вибухівкою. І все-таки, за цією політичною поверхнею – страждаюче і, у повному сенсі, охоплене пристрастями громадянське суспільство, тому що невміння читати практично завжди означає провал у навчанні як такий, а цей останній викликає в родині як безліч нещасть і страхів, так і крах розрахунків на майбутнє. Інтерес до долі дітей цілком відноситься до переліку демократичних почуттів, він прямо пов'язаний з історією сучасної родини. Тільки правильне розуміння пристрастей, які тут задіяні, дозволило б знайти необхідні резерви для його політичного вирішення. От, власне, одна з тих проблем національного масштабу, що потрапляють у компетенцію держави тому, що вона реально закорінена у приватній сфері.

Звичайно, значення усіх цих прикладів не варто перебільшувати. У мене немає жодних ілюзій із приводу дійсних труднощів реалізації «політики почуттів» (термін належить мені) чи, як кажуть, «естетики почуттів» – що не має стосунку до «сентиментальності» і не виключає, як можуть неправильно зрозуміти, раціонального обліку ставок і розташування сил. Просто я переконаний у тому, що нині великий проєкт повинен базуватися на шляхах виведення публічної сфери з приватної, а не (слава Богу!) через фатальне і неймовірне відродження якої-небудь добре витриманої утопії.

1) *Simone de Beauvoir (1908–1986)*, письменниця, філософ-екзистенціаліст, супутниця і соратник Жана-Поля Сартра (прим. ред.).

2) *Реймон Арон (Raymond Aron, 1905–1983)*, філософ, соціолог, провідний ліберальний мислитель післявоєнної Франції (прим. ред.).

3) *Nanterre* – «прогресивний» університет під Парижем, створений після студентського бунту у травні 1968-го року (прим. ред.).

4) Що сьогодні потрібно розуміти двоюко. В одному випадку, безглуздо повторюють горезвісну формулу «иної політики». Так можна, нічим не ризикуючи, звинувачувати «економічне жахіття», до безконечности виступати зі зверненнями на захист безпаспортних біженців, проти безробіття, геноциду й ультраправих. Але ж усі бачать, що все це для проформи, позбавлено скільки-небудь серйозного змісту і ніяк уже не пов'язано з альтернативними політичними моделями? З иншого боку, зайняті благим винахідництвом великих проєктів, що... зовсім і не великі. Чудовим матеріалом для таких проєктів служить «Європа». Хоча, навіть будучи проєвропейськи налаштованими (як, наприклад, я), не особливо розумієш, як входження – ушестеро, чи удесятеро – в «єру порожнечі» могло б наповнити її більш хвилюючим змістом.

5) *Йдеться про книгу Forrester V. L'horreur économique. Paris: 1996.* (прим. ред.).

6) *Йдеться про книгу: L'Homme-Dieu, ou le Sens de la vie. Paris: 1996.* (прим. ред.).

7) *Иниа справа – ті висновки, які він зробив.*

8) *Claude Lefort (н. 1924)* – філософ. У юності захоплювався троцькізмом, а згодом розчарувався у комунізмі, розійшовся із Сартром. Видавав журнали «*Socialisme ou barbarie*», «*Textures*» і «*Libre*» (прим. ред.).

9) *Pierre Clastres (1934–1977)* – антрополог, автор книги «*Суспільство проти держави*» («*La société contre l'état*»), фахівець з вивчення насильства (прим. ред.).

10) *Marcel Gauchet (р. 1946)* – філософ, професор паризької Вищої школи соціальних досліджень, автор книги «*Розчаклування світу: політична історія релігії*» («*Le désenchantement du monde: une histoire politique de la religion*») (прим. ред.).

11) Жан-Клод Тріше (Jean-Claude Tricher) – директор Банку Франції (прим. ред.).

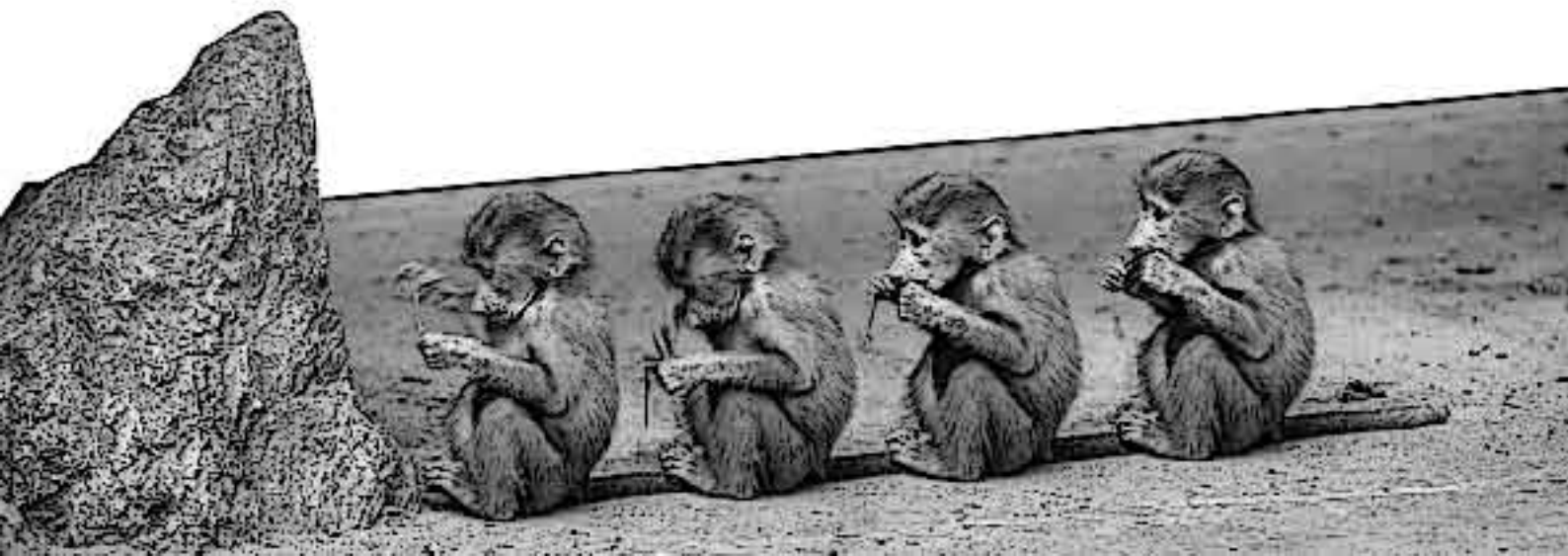
12) Марк Блондель (Marc Blondel) – голова найбільшої французької профспілки CGT-FO (прим. ред.).

13) Michel Serres (р. 1930) – філософ, історик науки, член Французької академії (прим. ред.).

14) «Той, хто стає державцем за допомогою багатіїв, зберігає свою владу набагато більшими зусиллями, ніж той, хто став володарем через прихильність народу. Тому що, будучи державцем серед інших, удавано рівними йому, він не може ні наказувати, ні створювати їх на свій розсуд. Той же, хто сходить на трон із прихильністю народу, сам собі пан, і немає поруч нього нікого чи мізерно мало тих, хто нерадо виконує його веління. Понад те, не можна з честю, і не ображаючи інших, догодити панам. Народу ж так догодити можливо: тому що в бажаннях народу більше честі, ніж у бажаннях панів, що шукають нещастя малих цих, які їх зовсім не прагнуть».

15) Що, звичайно, анітрошки не виключає розум, що для деяких може бути настільки ж звичною пристрастю, як усі інші.

Переклала М. Ф.

кахун гожев

теорія еліт
і
соціально-філософський
аналіз
конфліктних
ситуацій

Етимологічне значення терміну «еліта» має два аспекти: перший з них полягає в тому, що еліта має максимально виражені специфічні риси і концентрує в собі певні якості. Другий аспект передбачає оцінку цих якостей як найвищих на тій чи іншій шкалі виміру. Відповідно, в одному випадку, під елітою розуміють політичне керівництво, в іншому випадку еліта пов'язується з продуктивністю, кваліфікацією, освітою, престижем і под.

Перший аспект поняття еліти пов'язаний з теорією політичного класу Гаetano Моска (Gaetano Mosca), другий – із трактуванням Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto) еліти як групи найбільш продуктивних членів співтовариства. Парето визначав еліту як групу,

що складається з людей, найбільш спроможних у різних сферах діяльності, чи як клас людей, що мають найвищі показники у певній сфері діяльності. Таким чином, у першому випадку розглядається владно-політична еліта, у другому – функціонально-продуктивна еліта.

Для соціальної філософії істотним є те уявлення, що актуальне у масовій свідомості, в якому актуалізоване питання про еліту [1]. Що таке еліти, ті соціальні групи, що авторитарним чином привласнюють суспільні цінності? Хто до них належить? Підприємці, політики, вище офіцерство і генералітет, кримінальні «авторитети», керівники різних сфер громадського життя, культури, науки, освіти? Зрозуміло, що ті чи інші співтовариства й інститу-

ції розрізняються різним впливом на політичний стан соціуму.

При цьому зв'язок політичної еліти з економічно пануючими верствами не заперечується, але розглядається як обопільний, рівноправний і под. Незважаючи на те, що багато соціологів вважає недоцільним включати у політичну еліту економічно впливові кола, які не беруть безпосередньої участі у політичному житті (оскільки таке широке трактування затушує специфіку групи осіб, що приймають політичні рішення, її активний вплив на життя суспільства), радикальне розмежування політичних, економічних, інтелектуальних, військових і інших еліт не знімає проблеми взаємовпливу (на чому акцентує увагу, зокрема, т.зв. «плюралістична» теорія еліт).

Зрозуміло також, що у даному випадку йдеться переважно про інституціональний аналіз еліти (як органу управління того чи іншого соціального інституту, як, наприклад, церква, армія, вища школа, фінансові і промислові групи і под.). Інституціональний підхід до визначення еліти передбачає також свої межі: насамперед, при такому підході виявляється недостатньо з'ясованою питома вага влади тієї чи іншої еліти у сукупному розподілі влади в просторі соціуму. Хоча між різними елітаристськими концепціями можна знайти багато спільного, саме поняття еліти тлумачиться в соціології, з одного боку, досить вузько (наприклад, елітами називають членів законодавчих органів і урядів), з іншого боку – досить розширено (при розширеному тлумаченні в еліту включені групи, реальна політична вага яких незначна). Так чи інакше, типологію еліт можна подати на матеріалі типології теорій еліт у залежності від тієї конститутивної ознаки, відповідно до якої вони визначаються у своїй соціальній специфічності.

1. Біологічна теорія еліт: підстава для соціальної переваги обмежених груп ґрунтується на психобіо-

логічний детермінованості спроможностей до продуктивної діяльності, розподілених нерівномірним чином.

2. Технічна теорія еліт: як еліту розглядають осіб, що володіють технічною стороною підтримки громадського життя.

3. Організаторська теорія еліт: «базовою елітою» є керівники різних сфер («бюрократія»). Організаторська теорія еліт співпадає у цьому з бюрократичною теорією держави (М. Вебер).

4. Функціональна теорія еліт: до еліти належать ті, хто виконує основні владні й адміністративні функції у соціальній групі, насамперед на певній території.

5. Розподільна теорія еліт: до еліти відносяться ті, хто у конкретному місці і у конкретний час соціального життя одержують найбільше життєвих благ – як матеріальних, так і нематеріальних (престиж, повага чи безпека і под.)

Слід зазначити також наявність основних систем рекрутування (підбору) еліт. Як вважає більшість дослідників, існує два системні різновиди: система гільдій і антрепренерська система. Зрозуміло, що і та й інша є деяким «ідеальним типом» і у чистому виді вони зустрічаються доволі рідко. У цілому ж антрепренерська система рекрутування політичних еліт явно переважає у демократичних державах, а система гільдій – у країнах тоталітарної орієнтації, хоча її елементи зустрічаються й у Великій Британії, Японії й інших країнах.

Кожна з цих систем має свої характерні риси. Для системи гільдій характерні:

– закритість, добір претендентів на більш високі посади головним чином з нижчих верств самої еліти і наступний ступеневий шлях нагору;

– високий рівень інституціоналізації процесу добору, наявність численних інституціональних фільтрів – формальних вимог для заняття посад (партійність, вік, стаж роботи, освіта, рівень займа-

ної раніше посади, позитивна характеристика керівництва, досвід роботи на попередньому рівні і под.);

- невелике, відносно закрите коло селекторату. Як правило, до нього входять лише члени вищого керівного органу чи навіть лише перший керівник;
- тенденція до відтворення уже існуючого типу лідерства.

Антрепренерська система рекрутування еліт багато в чому протилежна системі гільдій. Її відрізняють:

- відкритість;
- невелика кількість формальних вимог, інституціональних фільтрів;
- широке коло селекторату;
- висока конкурентність добору;
- першочергова значимість особистісних якостей.

Політичну еліту І. Моска розглядав насамперед як доволі самостійну і відносно привілейовану групу. У порівнянні з іншими складовими соціальної структури еліта має видатні психологічні, соціальні і політичні якості і безпосередньо бере участь у прийнятті і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади чи впливом на неї. У загальній соціальній динаміці розвитку еліти існують дві тенденції: аристократична і демократична. Перша з них виявляється у прагненні політичного класу стати спадкоємним – якщо не юридично, то фактично, що може привести до закриття і кристалізації елітарної групи, а згодом до її можливого виродження і соціальної стагнації. Відповідно це приводить (якщо користатися теоретичним словником В. Парето) до конфлікту між елітою і контрелітою («циркуляція еліт»), яку представляють люди, що володіють характерними для еліти психологічними якостями, але не мають доступу до керівних функцій у силу свого соціального статусу і різного роду бар'єрів.

Демократична тенденція виражається у відновленні політичного класу за рахунок найбільш активних і здатних до управління представників нижчих верств, що запобігає дегенерації аристократичної еліти. Як найбільше продуктивний стан розглядається динамічна рівновага обох типів еліт, що одночасно підтримує наступність і продукує інновації у соціально-політичному житті.

Р. Міхельс (Robert Michels) вважав, що навіть формально «демократичним» суспільством завжди фактично править олігархічна, елітарна група, з чого робив досить песимістичні висновки щодо можливостей демократії взагалі і демократизму соціал-демократичних партій, зокрема. У такому випадку демократія ототожнюється з особистою участю мас в управлінні і прийнятті рішень.

Три згаданих теоретиків започаткували так звану «макіавелівську» школу в теорії еліт, що характеризується такими рисами, як визнання елітарності будь-якого владного співтовариства, визнання особливих якостей і групової згуртованості еліти (тобто еліта об'єднана не тільки спільністю соціального статусу, але і груповою самосвідомістю), її структурної сталості, періодичної циркуляції правлячих еліт. Так чи інакше, можна говорити про те, що «макіавелівська» школа є моністичною теорією еліти, для якої основним виміром еліти є вимір політичного стану.

Соціально-філософська інтенція дихотомічної моделі суспільства («еліта/маси») спрямована, насамперед, проти різноманітних «теорій участі»: у теорії еліт відслідковується неоднаковість впливу людей на владу, її ієрархічність і динамічність. Корисним у даному випадку є звертання до концепції медіа, запропонованої Ж. Бодрійяром, що розглядає сучасні мас-медіа як «блокатор» соціальної участі. За Бодрійяром, мас-медіа сприяють ліквідації трансценденції політики, під якою розуміється загальна залученість у політичне волевиявлення, на чому

саме і роблять акцент технократичні проекти, вбачаючи у розвитку медіа-ресурсів демократизуючий і гуманізуючий фактор соціального існування. В останньому випадку політичний стан «привласнюється» і остаточно інтегрується формою мас-медіа. Проблема «змісту» мас-медійних послань не є в такий спосіб «технічною», оскільки ідеологія мас-медіа (якщо про таку узагалі можна говорити) міститься на рівні форми [2].

Інші соціальні аналітики також схильні розглядати мас-медіа в якості «антиматерії соціального»: адже можливо, що абстрактна соціальність медіа-аудиторії є сьогодні найбільш всеосяжним типом соціальної спільноти. Але якщо це так, то вона представляє дуже специфічний тип спільноти: антиспільноту чи соціальну антиматерію – електронно складену, риторично сконструйовану, своєрідний «електронний бульвар», що забезпечує переваги психологічної позиції спостерігача (суспільство ока без тіла) і культурної позиції як туристів у суспільстві видовищ [3].

Теорія еліт (у силу того, що еліта розглядається як активний і «примордіальний» фактор історичного руху) дозволяє провести продуктивні аналогії не тільки з «постмодерністською» соціальною теорією, але і з марксистським розумінням співвідношення еліти і «прогресивного класу» у соціальній теорії К. Маркса. З одного боку, прийнято вважати, що теорія еліт не укладається в рамки марксистських уявлень про політику в її співвідношенні з економікою. У цьому є свій резон: у той час, як марксизм виходить із трактування політики як надбудови над економічним базисом, як концентрованого вираження економіки і класових інтересів, теорія еліт розглядає політику як рівноправну і рівноцінну сферу суспільства. Політична влада не вважається прямим наслідком економічного панування. І в цілому можна сказати, що багато напрямків у теорії еліт виходять саме з визнання політичної влади од-

нією з найперших причин соціального панування, заперечуючи безпосередню детермінованість діяльності політичних керівників відносинами власності і класових інтересів.

Хоча традиційно вважається, що теорія еліт формується у полеміці з марксистською теорією класів і класової боротьби, не менш очевидними є моменти взаємного переходу між теорією еліт і теорією Маркса. Так, теорія циркуляції еліт В. Парето дозволяє по-іншому розглянути революційні зміни у соціумі («революція як зміна правлячих еліт») і теорію класової боротьби. Відповідно, теорія еліт повинна розглядатися щодо соціальної філософії марксизму не стільки контрадикторно, скільки додатково.

Основна інтенція теорії еліт полягає в тому, що численні групи (нації, класи, етноси) не спроможні реалізовувати власні інтереси безпосередньо (шляхом рівномірного впливу усіх груп суспільства): вони можуть досягати цього лише за допомогою так званих «малих центрів активності» [4].

Емпіричні дослідження феномену еліти, що діалектично співвідносяться з теорією соціальної філософії, використовують у соціології переважно три підходи, чи методи. Перший підхід одержав назву довільного методу, оскільки перед початком дослідження заздалегідь встановлюється, яка група в даному суспільстві чи даній організації буде вважатися елітою. Виділена група піддається соціологічному аналізу, у якому встановлюються основні соціальні параметри респондентів (статеві, вікові характеристики, освіта, політична приналежність, попередня практика, рівень доходів, зв'язки і под.). Основним недоліком даного методу можна вважати занадто високу залежність дослідження від того, наскільки адекватне і коректне первинне визначення еліти дослідником.

Другий підхід має назву репутаційного методу і полягає у визначенні еліти за допомогою опиту-

вань так званих «кваліфікованих суддів», у якості яких можуть бути обрані видатні державні чи партійні діячі, підприємці й ин. Цей метод був використаний соціологом Ф. Гантером (Floyd Hunter) при вивченні владних відносин у різних американських містах: від представників місцевих громадських організацій, членів торговельної палати й інших лідерів отримують попередній список, з якого експерти вибирають більш обмежене число «провідних лідерів», що піддаються соціологічному аналізу. Цей метод може бути використаний на державному рівні, особливо при аналізі відносин між регіональними і загальнодержавними елітами. Членів регіональних еліт опитують щодо того, кого вони вважають впливовим і панівним у рамках цілої держави. Зрозуміло, що негативною стороною репутаційного методу можна вважати завищений суб'єктивний фактор (суб'єктивні орієнтації «колеги суддів», політична орієнтація яких здатна значною мірою спотворювати об'єктивну інформацію).

Третій метод визначається зазвичай як метод вивчення випадків, коли на основі аналізу прийняття різних рішень у ході суспільно-політичного життя «вимірюється» політичний вплив різних особистостей і груп. Усередині даного методу відсутні чіткі критерії визначення міри важливості (значущості) аналізованого рішення.

Характерно, що три наведених методи володіють «мікрополітичним» характером: вони призначені для аналізу диференціації влади на нижчому чи середньому рівні (населений пункт, місто, регіон, завод) і не можуть замінити макросоціальний аналіз.

Для обліку продуктивності теорії еліт при аналізі соціальної взаємодії і соціального конфлікту принциповим виявляється розмежування усередині самої теорії еліт на дві тенденції: моністичну і плюралістичну. Якщо для класичного елітаризму існують тільки «політично активні еліти» і «політично пасивні маси», якими, нібито, вичерпується со-

ціальна диференціація, то «плюралістам» такий погляд видається надто однобічним. І можна погодитися, що упускаються з виду інші істотні диференціальні ознаки (розмір власності чи рівень престижу), що не можуть бути редуковані до політичної якості чи стану.

Німецький соціолог Г.А. Ландсбергер (H.A. Landsberger) визначає еліту як групу, що значною мірою впливає на вирішення ключових питань загальнонаціонального характеру. У такій перспективі еліта характеризується насамперед тим, що вона впливає на певні рішення. Підставою для визначення еліти виступають не «ключові позиції» (Г. Моска), а «ключові питання» і «загальнонаціональні проблеми». Приміром, «елітою трудящих» виявляються усі ті, хто виступає як представники трудящих і впливає на прийняття рішень із загальнонаціональних проблем. Отже, до «еліти праці» виявляються належними також різні керівні діячі політичних партій, профспілок і т.д. У результаті еліта може бути визначена як група людей, що володіють високим ступенем соціального престижу і здатні впливати на рішення загальнонаціональних проблем.

Відповідно до плюралістичної теорії еліт, існують три «осі диференціації», навколо яких структурується плюралізм еліт. Це власність, влада і статус. Відповідно, можна говорити про еліту власності, еліту влади й еліту статусу. Ці еліти, до яких також може бути додана «еліта знання», розглядаються як незалежні одна від одної соціальні формування, які не редукуються, що і створює плюралістичну модель соціуму. У подібному соціальному формуванні «велике багатство», «велика влада» і «великий престиж» належать не одному класові, а різним соціальним групам, що борються між собою і тим самим врівноважують одна одну в ситуації «динамічної рівноваги» еліт.

Плюралістичні чи функціональні теорії еліт базуються на загальному постулаті заперечення еліти

як єдиної, привілейованої і відносно згуртованої групи. Існує безліч еліт і вплив кожної з них обмежений специфічною сферою діяльності, причому жодна з них не здатна домінувати у всіх сферах життя. Кожна з безлічі базисних груп – професійних, регіональних, релігійних, демографічних і под. – виділяє свою власну еліту, що виражає її інтереси, захищає цінності і водночас активно впливає на її розвиток. Усе це відбувається на тлі конкуренції еліт, що відображає економічну і соціальну конкуренцію у суспільстві.

У сучасному «постіндустріальному» суспільстві влада розпорошена між різноманітними соціальними групами й інститутами, що за допомогою прямої участі, тиску, використання блоків і союзів можуть накладати вето на неприйнятні для них рішення, лобювати свої інтереси, знаходити компроміси і т.д. Самі відносини влади мінливі, поліцентричні («флюїдні») і з'являються нерідко ситуативно для певних рішень, що приводить до децентрації єдиного політичного суб'єкта (політичної еліти). Це ж призводить до неможливості формування єдиного правлячого прошарку. У такому контексті основним суб'єктом суспільного і політичного життя виявляється навіть не та чи інша еліта, а «групи» чи «центри» інтересів.

Отже, можна зробити висновок, що еліта з'являється як багатовимірне формування. У найширшому сенсі воно представляє ті позиції у суспільстві, що перебувають «на вершині» соціальних формацій і займають домінуючі позиції в економіці, управлінні, армії, церкві, громадських і професійних організаціях, в освіті і культурі [5]. Вплив великих політиків на соціальне життя у низці позицій виявляється порівнянним із впливом високопоставлених військових, великих бізнесменів, провідних журналістів, ідеологів суспільних рухів і т.д.

Після краху класової (чи усвідомленої як такої) соціальної диференціації на постсовєтському про-

сторі усе частішим явищем стає багатомірна соціальна диференціація, що має доволі складний зі структурної точки зору характер. На місце «класів» у їхньому традиційному розумінні (за типом стосунку до засобів виробництва й ин.) приходять більш об'ємне і диференційоване поняття: «клас» означає групу людей, що володіють різним «капіталом» (фінансовим, політичним, символічним, інтелектуальним і т.д.).

[1] *Проблеми етнічної ідентичності* наклалися на проблеми поведінки політичних еліт і почали формулюватися мовою політичної риторики. Окремі групи категоризують визначення національної чи етнічної приналежності. Пропаговані стратегії поведінки виявилися глибоко пов'язані з інтересами бюрократії й етнічних чи партійних угруповань. Див.: Тишков В.А. *Очерки теории и политики этничности в России*. М., 1977; *Запад или Человечество? Историософия балканского конфликта*. СПб., 2000; Малахов В. *Ностальгия по идентичности* // *Логос. Философско-литературный журнал*. 1999. № 3; Зуева Т.М. *Образы политической власти в массовом сознании россиян*. Автореф. докт. дис. Ростов-на-Дону. 2002.

[2] Бодрийяр Ж. *Реквием по масс-медиа* // *Политика и поэтика*. М., СПб., 1999. С. 76.

[3] А. Кроузер, Д. Кук. *Телевидение и торжество культуры* // *Комментарии*. 1997. № 11. С. 163. Близьких позицій дотримується соціолінгвістичний аналіз еліт у політичній семіології Р. Барта («Мітології») і Г. Дебора («Суспільство видовищ»). У них розглядається залежність владних позицій тієї чи іншої групи від виробленого нею соціально-ідеологічного дискурсу. Політична семіологія Барта дає опис літературної політики класу буржуазії. При цьому «міт», уподібнений значною мірою до марксової «ідеології», розглядається як деполітизуюча мова, як натуралізація дискурсу, покликана приховати суперечності між природою й історією.

[4] Теорія «малих центрів активності» наполягає на тому, що серед більш-менш великих груп (робітники, службовці, інтелігенція) повинні бути створені центри активності, завдяки яким політична воля груп деле-

гується соціальному загалу. До концепції «малих центрів активності» приймає проєкт продуктивного промислового суспільства П. Дрейцеля, центральною категорією якого є еліта. Сам Дрейцель трактує її технократично: її творець розгортає відому тезу, що у контексті пост-індустріального, інформаційного суспільства саме знання стає основною продуктивною силою, що приводить групи, які володіють цим знанням, до соціальної гегемонії. Відповідно, це по-своєму аранжує теорія комунікативної дії Юргена Габермаса («етика дискурса»). Інтелігенція в концепції Дрейцеля виступає також як гарант соціальної стабільності, тому що є не тільки соціальним гегемоном, але і домінантним фактором міжгрупової інтеграції.

[5] Порівн.: «...існує ще одна, найбільш небезпечна форма індивідуальної влади – тіньова: влада улесників, інтриганів, донощиків і людей, що стоять у тіні, але тримають у своїх руках мотузки управління. Навіть у сучасних формах державної влади «тіньові» індивідууми мають у своєму розпорядженні реальну владу саме у тих ділянках, які звичайній людині видаються таємничими». Мшвениерадзе В.В. Усмирение власти (политическая философия Б. Рассела) // Власть. Очерки современной политической философии Запада. М., 1989. С. 170.

Переклала М. Ф.

анджей новак

роль еліт
у
функціонуванні
суспільства

У роздумах про народи і держави є великі і малі, масштабні і минущі справи. Великі і відносно виграні або виграні, чи програні війни, національний дохід і інфраструктура, політичний лад і міжнародні союзи, публічна характеристика чи рівень освіти суспільства. Інтелектуальні і культурні еліти зазвичай пов'язуються з речами меншими і занедбанними у масштабі народу. Як долучити до макромасштабу події, які стосуються малих груп і є такими минущими, як зустріч кількох осіб у каварні

з розмовами про математику, про те, що варто робити в житті, або про те, що хтось напише поему, повість чи зробить фільм, або розв'яже (чи поставить) важке завдання для науки.

Коли, однак, уважно придивитися, минущі і рідкісні події можуть мати незвичайну силу, а їх значення часом може дорівнювати або й перевищувати значення масштабних подій на рівні цілого народу. Вважається, що для відродження Португалії після втрати незалежності суттєве значення мала поема «Os Lusíadas», написана Луїсом Камоенсом, в якій поет описує ранню історію Португалії і сподвижників її духу. Можна вважати, що для факту існування сьогоденньої Польщі, збереження її у роки загарбництва і окупації, не останнє значення мали вірші Адама Міцкевича, Юліуша Словацького і Кипріяна

Каміла Норвіда. Для місця польської науки у світі більше значення мали зустрічі великих польських математиків зі Стефаном Банахом на чолі у каварні «Швейцарська» у Львові, аніж великі витрати на наукові дослідження. Значення еліт усвідомлювали також загарбники – спроби знищити народ починали з їх знищення.

Елітам народи можуть завдячувати свою участь в історії. У нашому баченні античної історії Греція посідає разом з Римською імперією і Єгиптом домінуюче місце. Історичне значення Греції не впливає однак з її військової потуги чи сили економіки. Значення історії Греції для історії західної цивілізації було забезпечене її культурною й інтелектуальною елітами. Відома нам історія була значною мірою описана греками, наш спосіб мислення був сформований грецькими філософами, наше мистецтво має своє коріння у грецькому.

Легко можна називати приклади для роздумів, які вказують на те, якою важливою для народу є роль еліт. Важче визначити, у чому ця роль полягає, тим паче, що еліти мають різний характер. Не дбаючи про синтез, ані не стверджуючи, що певні чинники є найважливішими, можна назвати декілька способів, якими еліти впливають на історії народів і визначають силу суспільства.

Еліти створюють сукупність символів, збірку понять, мову, якою описується дійсність. Еліта поширює їх на решту суспільства. Те, яку сукупність символів люди використовують, якими поняттями характеризують дійсність, принципово впливає на їхнє мислення про оточуючий світ та на їхню діяльність. Суспільні науки погоджуються з тим, що у суспільному світі важче говорити про об'єктивність речей і подій у подібному сенсі, ніж у світі фізичному. Люди реагують не на об'єктивну форму подій, але на значення, яке їм надається. Інтерпретація подій відбувається у контактах з іншими людьми за допомогою сукупності спільних понять. Сутністю

значної частини розмов між людьми є спроба встановлення спільного бачення дійсності. Це спільне бачення стає підставою для діяльності як групової, так і індивідуальної. Комплекс понять, який використовують для осмислення дійсності, та їх допоміжне значення принципово змінюють наше бачення суспільного світу і ставлення до нього. Ті самі події будуть мати інше значення, якщо будемо про них думати мовою невідкладної користи, інше, коли будемо мислити категоріями довготривалого зиску, інше – в економічних категоріях, інше – в категоріях суспільної справедливості, а ще інше, коли будемо мислити категоріями естетики чи духовного розвитку.

Еліти творять нові поняття і зв'язки між ними, модифікують існуючі значення і встановлюють, які поняття слід використовувати для опису даних явищ. Суспільства зазвичай можуть створити спільне бачення дійсності без участі еліти. Культурні та інтелектуальні еліти однак спроможні створити спосіб мислення про світ, який пов'язаний з прийняттям дальшої часової перспективи, з мисленням на вищому рівні абстракції, що беруть до уваги витончені і більш складні аспекти явищ і ширшу суспільну перспективу. Пробують запропонувати такий спосіб мислення, який дасть змогу людям вийти поза власну перспективу, довіряти іншим і розпочати з ними спільну діяльність, діючи в ім'я користи, яка є дуже віддаленою в часі. Більш інтегровані і складені сукупності понять дозволяють використати їх поза тут і тепер, побачити віддалені наслідки своїх дій, зрозуміти, що існуючі цінності можна краще реалізувати, діючи спільно і заміряючись на віддалені цілі. У цьому сенсі вони дають змогу координувати суспільство навколо спільних цілей, також віддалених. Перевага еліт виникає як з кваліфікації персональних членів еліт (знань, здібностей, концентрації на розумінні окремих аспектів реальності), так і з тієї точки зору, що їх контакти знач-

ною мірою скупчені на дискурсі про те, як мислити про оточуючу суспільну реальність. Польську здатність опиратися денаціоналізації упродовж кількох сот років загарбництва і окупації можна значною мірою приписати існуванню прошарку інтелігенції, яка зуміла надати подіям певного значення, незалежно від намагань офіційної влади.

Еліти створюють вартості. Чого варто добиватися в житті – грошей, поваги, реалізувати свою пристрасть або мати щасливе сімейне життя? Чи добре збагачуватися? Чи варто присвячуватися сім'ї, іншим людям, країні? Які дії будуть служити спільному добру? З якою метою потрібно об'єднуватися? У чому полягає патріотизм, що є справедливе? Чи варто творити?

У Польщі цінності в основному передаються батьками. Раптові суспільно-політичні зміни спричиняються до того, що традиційний набір цінностей не пасує до сучасного світу. Переконавання, що тільки будучи бідним можна бути порядним, є у виразному конфлікті з основами ринкової економіки. Нехтування традиційними цінностями при відсутності позицій іншої системи спричиняє розпад системи цінностей і концентрацію на цінностях більш наочних, тобто матеріальних. Адаптація традиційних цінностей до реалій сучасного польського суспільства, аби створити компактну систему цінностей, не є легкою і вимагає тривалого діалогу між готовими до цього партнерами. Видається, що роль еліт є очевидною. Еліти є прикладом для інших, моделями, з яких можна брати приклад. Навряд чи науковцем захоче стати хтось, хто ніколи не мав контакту з науковцями, чи художником той, хто ніколи не мав контакту зі світом мистецтва. Еліти своїм стилем життя творять пропозиції для інших. Створюють взірці, серед яких можна вибирати. Спостерігаючи за представниками еліт, можна побачити не лише моделі стилю життя, а також став-

лення до певних питань і вирішень специфічних проблем.

У кожному суспільстві постають питання, стосовно яких воно повинно визначитися, проблеми, які повинно розв'язати. Роль еліт полягає у створенні пропозицій їх вирішення. Дискусії про наслідки різних виборів, пошук суперечностей, опрацювання шляхів їх вирішення. Створення резерву, з якого суспільство може потім вибирати. Чим багатіший резерв і більш зрозумілі наслідки окремого вибору, тим він може бути ліпший.

Еліти відіграють також важливу міжнародну роль. Через свої еліти народ може зустрічатися з іншими, на їх підставі значною мірою в інших країнах формується думка про даний народ. Тільки еліти мають реальний шанс на діалог з елітами інших народів. Сантехнік чи медсестра можуть мати приятелів з Польщею відносини, однак не вони будуть партнерами інтелектуального діалогу для письменників, філософів, художників та науковців з інших країн. Через еліти (або їх відсутність) значною мірою оцінюються інші народи.

Економічний зріст щораз більшою мірою втілюється у нематеріальній сфері, продукція щораз більше є продукцією інтелектуальної вартості (програмування, патенти), залежить від наукових відкриттів (як, наприклад, на ринку ліків чи електроніки). В економіці інтелектуальні і культурні цінності, створені інтелектуальною елітою, є необхідним складником економічних процесів і їх рушійною силою. У цьому сенсі еліти безпосередньо спричиняються до розвитку економіки. Аналіз показує, що зріст продукування інтелектуальних цінностей у регіонах залежить не лише від наявності інженерів і науковців, але також від художників.

У ширшій перспективі еліти творять і змінюють фактуру суспільства, в якому існують. Творять способи мислення, цінності, полегшують співпрацю, сприяють досягненню більш віддалених цілей,

створюють можливість для вирішення важких проблем, дають приклади для наслідування, можуть відігравати роль послів народу і безпосередньо спричиняються до економічного росту, особливо у сфері високих технологій. Це свідчить про те, що еліти потенційно можуть дати, але не про те, що кожна еліта насправді дає. Не всі еліти виконують таку позитивну функцію. Для того, щоби еліти мали реальний вплив на життя суспільства, вони повинні, по-перше, бути відкритими для суспільства. Еліти, які закриваються, створюють коло взаємного поклоніння, скероване на показ своєї винятковості й вишості, мають малий шанс позитивного впливу на суспільство. Відбувається зворотна дія – правдоподібний ефект від такої діяльності – породження

недовіри до усіх еліт. По-друге, рушійною силою повинна бути мотивація до творчості або справжнє зацікавлення аспектами громадського добробуту, а не снобізм і бажання укріпити почуття власної вартості. Це означає, що еліти повинні керуватися цінностями, які виходять поза земне. І це не означає, звісно, що метою всіх еліт повинна бути тільки орієнтація на загальне добро. Творча пристрасть, інтелектуальна дискусія, зацікавленість штовхають творчі еліти до творчості і це є найбільш вартісним

їх вкладом. Концентрація на речах, які виходять поза приватне, готовність до постановки питань, пошуків вирішення, готовність до дискусії дають змогу створити глибшу верству рефлексій. Снобізм і неправдивість не мають такої сили, групи, що на них опираються і намагаються уподібнитися до еліт, не виконуючи жодної важливої функції, є лише псевдоелітами.

Рушійною силою суспільства є унікальні події, зустрічі математиків у каварні, поема, ідея, виникнення течії в літературі чи наукове відкриття. Ці рідкісні випадки мають найбільший шанс трапитися усередині еліт. Однак, аби так сталося, це повинні бути справжні еліти. Якщо такі існуватимуть, то вони і будуть справжньою силою суспільства.

Переклала Ореста Дзіндра

Яцек Чапутовіч

функціонування
держави
і суспільний капітал

Корупційна загроза

У суспільному і економічному розвитку сучасної держави особливу роль відіграють еліти. Країни запроваджують спеціальні програми, метою яких є відповідна селекція і розвиток еліт. Прикладом такої діяльності може бути британська програма так званої «швидкої стежки» (fast stream), метою якої є добір і навчання вищих державних службовців. Якість еліт, значною мірою, говорить про те, чи відповідь країна на виклики глобалізації і чи не втратить управління і контролю над власним функціонуванням.

Професія службовця безпосередньо пов'язана з владою, прийняттям рішень стосовно інших громадян, регулюванням доступу до бажаних цінностей (концесії, згоди, допомоги, дозволи, документи). На сучасну етику службовців впливають історичні обумовленості. Модель публічної адміністрації в період ПНР полягала у тому, що службовців зобов'язувала передусім лояльність політичного типу, від якої залежала можливість підвищення по службі. Тоді бракувало чітких законних правил, які б формували сферу державної служби, систему її цінностей, а також практик набору, промоції, підвищення кваліфікації і навчання. Принцип політичної залежності сприяв корупції, тобто використання влади для особистих цілей. Поєднувалися два чин-

ники – по-перше, апарат влади непомірно розростається, і її представники могли приймати рішення арбітражного характеру чи не у всіх сферах життя, починаючи від видачі паспорту, талонів на автомобіль, просування у черзі на житло і под. По-друге, існувала недостатність цінностей будь-якого виду, що спрощувало купівлю політичної лояльності. Для владоможців існувала можливість заміни специфічних цінностей на особисту користь. Існувала система номенклатури, а політична лояльність давала певний імунітет.

З точки зору Ядвігі Станішкіс характерною рисою публічної адміністрації у комуністичних державах було співіснування двох конфліктних логік: часткової (галузевої) і загальнодержавної. Рациональна діяльність згідно одної логіки суперечила раціональній діяльності згідно другої логіки. Чинниками, які впливали на рівень прийняття комуністичних цінностей як власних поглядів, були тривалість періоду перебування у комуністичній системі, період безпосереднього контролю центром, масштаб опору владі та культурна й географічна близькість до Заходу. Вищеназвані чинники й надалі мають вплив на якість урядів та стан суспільства у посткомуністичних країнах.

Загальна аморальна поведінка в урядах полягала у забезпеченні посад для родини і знайомих, організації замовлень під «встановленого» виконавця для особистої або групової вигоди та у зловживанні службовим становищем і майном для приватних цілей. Деякі автори до такої поведінки відносять також підлабунство, тобто вплив на емоції службовця, на його почуття гідності задля вигідного для себе рішення.

Корупція, як суспільне явище, не має зв'язку з національними рисами якогось суспільства, а є завжди результатом і симптомом структурних недоліків політичної і економічної системи, особливо поганого функціонування суспільних установ. Не

можна, однак, стверджувати, що поляки від природи піддаються корупції більше, ніж інші народи. Це не є проблемою національного характеру, а радше суспільних структур, які можуть сприяти чи протидіяти аморальній поведінці. Завданням суспільства є аналіз і поліпшення цих структур, що призводить до обмеження випадків корупції.

Інвестиції у суспільний капітал

Про розвиненість деяких держав і регіонів свідчить природа суспільства і так званий суспільний капітал. За Джеймсом Коулменом, суспільний капітал означає тип поведінки, що дозволяє членам даного суспільства взаємно довіряти одне одному і співпрацювати у процесі створення нових груп і об'єднань. Найбільшими відмінностями між країнами є культурні, хоча немала різниця є і у розвитку громадянського суспільства, рівнях суспільної довіри і співпраці. Готовність до співпраці залежить, значною мірою, від того, наскільки члени даного суспільства спроможні присвятити індивідуальне на користь спільного. Держава завжди була головним чинником суспільного та економічного розвитку. Її роль у запровадженні сучасного законодавства, реформи сільського господарства і економічної інфраструктури зрозуміла. Сьогодні держава своєю надмірною активністю не повинна послабити здатність суспільства до спонтанної економічної активності і підтягти корені громадянського суспільства.

Критерій суспільного групує держави інакше, ніж традиційні поділи світової економіки на три центри, які створюють Сполучені Штати Америки і держави об'єднані в NAFTA, Євросоюз і Східна Азія на чолі з Японією. Не суттєвим є також поділ на Японію і нові індустріальні азіатські країни, де держава є ініціатором промислової політики, з одного боку, і, знову ж таки Сполучені Штати Америки і держави вільного ринкового лібералізму, де

їхня роль у сфері економіки обмежена до необхідного мінімуму, з іншого боку. Європа перебуває між цими двома полюсами. З точки зору Френсіса Фукуями, слід ділити країни на ті, що мали у своїй історії період політичного централізму і владного усунування конкурентів і що мають сьогодні небагато суспільного капіталу, і на ті, де політична влада була розпорошена, і тому вони мають цього капіталу більше. До першої групи належать Франція, Італія, Корея і китайські країни (Гонконг, Тайвань, КНР), де існують труднощі зі створенням великих приватних корпорацій, у приватному секторі домінують малі родинні підприємства, а держава змушена втручатися в економічні процеси, утворюючи державні підприємства.

До другої групи належать Сполучені Штати Америки, Японія і Німеччина, які розвинули корпоративні форми організації і мають сьогодні великі професійно керовані корпорації (наприклад, Сіменс, Тойота, Форд, Моторола). Незважаючи на те, що японське суспільство орієнтоване на групове, а американське на індивідуальне, ця риса не є найважливішою, бо обидва характеризуються високим рівнем суспільної довіри. В обох бізнес відокремлений від влади, обидва легко створюють суспільні інституції на вищому, ніж сім'я, рівні.

Країни з невисоким рівнем суспільної довіри, як Франція, Італія і Тайвань, змушені використовувати адміністративні структури для підтримки великих промислових структур, або безпосередніх іноземних інвестицій і спільних підприємств з іноземними партнерами, як у Сінгапурі, Малайзії, Таїланді, у центральноєвропейських і південноамериканських країнах. Однак державні підприємства є завжди менш ефективними і динамічними, аніж приватні, оскільки застосовують в управлінні політичні критерії.

Ефективне управління

Напрямки публічного адміністрування дев'яностих років відображає концепція ефективного управління (Good Governance), яка враховує суспільний контекст у реформуванні публічної адміністрації, а саме у сфері доведення до універсальних стандартів, таких, як професіоналізм, політична нейтральність, порядність, уникання конфліктів інтересів. Відправною точкою у цьому випадку є думка, що сфери громадської адміністрації і бізнесу принципово між собою відрізняються, тому цей спосіб їх організації і функціонування повинен бути іншим. Саме поняття «добре управління» охоплює демократичну і ефективну систему керування, успішно діючі громадські інституції, відповідну якість громадських послуг та вміння пристосовуватися до нових суспільних потреб. Добре управління вимагає довіри суспільства до уряду, передбачаючи принципи прозорості, особистої порядності, високих етичних стандартів, дотримання закону, відповідальності, доступу і солідарності з громадянами.

Згідно з висунутою Аланом Шиком ідеєю правильної держави (performing state) важливе значення мають припливи інформації та енергії, а не структура, яка впаюється в суспільство і творить з ним функціональний зв'язок. Щоби зберегти своє нормальне функціонування, держава постійно пристосовується до умов, що змінюються, постійно підтверджує цілі. Правильне надання громадських послуг вимагає децентралізації влади, використання ринкових механізмів, включення неурядових організацій в процес планування і надання громадських послуг та співпраці з міжнародними організаціями.

Лише небагато країн виконують критерії нормально функціонуючої держави. Причинами цього є відсутність конкуренції у сфері суспільних послуг, негнучкість положень і адміністративних процедур та політизація громадської адміністрації. Країни не

завжди можуть користуватися можливостями, які створює технічний прогрес. В розвинених країнах концентрація на результатах веде до зменшення дистанції між дійсною правильною державою і правильною, яку можливо досягнути. В свою чергу слабше розвинені країни досягають більше користи від традиційних адміністративних врегулювань, ніж від впровадження принципів держави, що нормально функціонує. Тому всі зміни, направлені на побудову нормально функціонуючої держави, потрібно впроваджувати обережно, щоби не довести до демонтажу існуючих структур і адміністративних установ. Потрібно радше розвивати основні вміння і здібності адміністрації, працевлаштовувати і гідно оплачувати службовців та пропагувати відкритість для громадян. Краще функціонування держави наступить самостійно, без виразної орієнтації на результати.

Управління бюрократією

Бюджетні обмеження змушують державу до редукції витрат. Зростання очікувань з боку суспільства роблять орієнтацію на клієнта і на покращення якості наданих послуг. Зростаючі вимоги щодо ефективності та продуктивності вносять зміни в методи управління людськими ресурсами, зокрема поєднанням критеріїв оцінки і винагороди стосовно одержаних результатів. З кінця вісімдесятих років спостерігається відступ від окремих положень, які регулюють роботу державних службовців на користь закону про працю. Контракти мають короткотерміновий характер, колективні угоди часто є менш корисними від положень закону про працю. Укладення чергового контракту на термін залежить від ефективності, що збільшує мотивацію до кращої роботи. Наскільки «старий» службовець суворо застосовував закон, який був самоціллю, настільки «новий» службовець мусить бути зорієнтованим на громадянина і на якість послуг, які він надає.

Уніфіковане управління персоналом поступається індивідуалізації та врахуванню більш високого рівня компетенції службовця, поєднанню його кар'єри з індивідуальними досягненнями, які підтверджуються в циклічно проведених оцінках та заохоченню до структурної й функціональної мобільності, в тому числі до здобування досвіду в приватному секторі. З точки зору службовця кар'єра на державній службі робиться менш передбачуваною.

Традиційний дихотомічний поділ на модель кар'єри і посад не відповідає дійсності. Важливими є два критерії – індивідуалізації й делегування. Індивідуалізація вимірюється рівнем, в якому правила й практика управління відносяться безпосередньо до особи, а не до групи. Проявляється в процесі відбору, у типі укладених угод, у врахуванні стажу працівників, у способі управління та встановленні оплат. Делегування, в свою чергу, визначає місце, в якому приймаються стратегічні рішення – на центральному шаблі, в міністерствах/департаментах, чи на нижчих рівнях адміністрації. У Польщі існує департаментська система, яка характеризується низьким рівнем індивідуалізації та значною фрагментацією управління людськими ресурсами у державному секторі. Наявні значні різниці оплати праці між різними міністерствами, а розвиток професійної кар'єри державних службовців відбувається переважно в межах одного міністерства. До слабкості цієї системи зараховується недостатність мотиваційних інструментів, низька мобільність між міністерствами та відсутність прозорості у підвищеннях по службі. Згідно з рапортом ОЕСД, польська система «не є настільки індивідуалізована, щоби виробити почуття єдності між службовцями, а разом з тим надто департаментська, щоби уможливити природне цілісне управління всіма службовцями».

У період глобалізації держави конкурують між собою за якість еліт. Державна служба може мати

вирішальне значення при прийнятті економічних рішень. Інвестиції і капітал керовані зазвичай там, де є краща державна служба. До ролі еліт належить розпізнати потреби й перевірити, щоби на території їх країн іноземні інвестори знайшли найкращі умови для проведення діяльності й власне там розмістили свій капітал.

У свою чергу, теорія суспільного капіталу говорить, що польська держава не повинна надто інтегрувати в економічні процеси, повинна радше підтримувати співпрацю громадян, створення полі-

тичної культури, громадянського суспільства, різного типу об'єднань і організацій. Частина таких установ становить суспільний капітал, відсотки якого є у економічній сфері. Однак, створення і акумулювання суспільного капіталу, як кожна дія, що має за мету тривалі культурні зміни, вимагають часу, рахованого десятками років. Інвестиція у суспільний капітал є довготерміновою інвестицією, яка приносить великий зиск.

Переклала Ореста Дзиндра

євген плахута

концептуальна
влада,
пріоритети управління
і державна "еліта"

«Ти правиш, але й тобою правлять», – так, на думку Плутарха, зобов'язані були мислити представники античної еліти, заступаючи на будь-які державні посади. «Наслідуй краще акторів, котрі вкладають у виставу свою пристрасть, свій характер, свою гідність, але не забувають прислухатися до підказувачів, щоб не вийти з міри й меж свободи, наданої їм розпорядниками ігор». Ті, з наділених владою, хто «прислухатись» не будуть, можуть зустрітися з «сокирою-головосіком, суддею безжалісним»¹.

Хто такий Плутарх? – освічений публіци він відомий як давньогрецький історик і філософ. Для самого ж Плутарха, можливо, набагато важливішим було те, що він, окрім всього, був ще й жерцем дельфійського оракула. Ця статусна позиція, пов'язана з великими можливостями, дозволяла йому самому бути «розпорядником ігор» – представником, як тепер кажуть, тодішньої «закуліси». Звідси особлива пікантність його порад тогочасній «еліті».

Чи можна вважати поради жерця, наведені вище, універсальними для управлінської еліти всіх історичних епох, зокрема й сьогодення? Чи ж, може, думки Плутарха були хибними?

Для того, щоб допомогти читачеві уявити, яким саме чином можна «правити тими, хто править» і, зокрема, тими з них, над ким, здавалося б, вже немає структурно вищих ланок управління – і задумана ця стаття. Вона написана на основі методологічної бази, викладеної

в роботах концептуальної аналітичної групи «Внутрішній Предиктор СССР»² (ВП СССР) і містить у своїй частині копію низки її робіт. Цей авторський колектив не належить до, так би мовити, легітимних академічних шкіл суспільствознавства. Однак, автор вважає, що ознайомлення з роботами альтернативних шкіл цілком допустиме і навіть необхідне, якщо виникає потреба прояснити ті соціальні феномени, у поясненні яких традиційна суспільствознавча наука або безсила, або перед якими вона свідомо пасує. Тим паче, що поширення Інтернету і пошукових серверів це значно полегшує.

Історично розширення уявлень людей про світ, що їх оточує, супроводжувалось появою у мові нових понять, покликаних формувати в уяві багатьох людей однаковий образ нововідкритих речей або явищ. Наприклад, було б важко пояснити рух планет і Сонця на небосхилі, якби не було запроваджено поняття «Сонячна система». Аналогічно, пояснення процесів управління суспільствами вимагає запровадження поняття «концептуальна влада». У чому його суть?

Концепція (від лат. «сприйняття») – система поглядів на певне явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, основна ідея будь-якої теорії³. Прийняття тої чи іншої концепції устрою суспільства закладає цілу низку засадничих параметрів його існування. Для прикладу, та чи інша концепція устрою суспільства може визначати такі змінні вели-

чини: ставлення суспільства до експлуатації людини людиною; принципи, покладені в основу соціальної стратифікації та побудови суспільної ієрархії; ставлення до природи (біосфери Землі); наявність у суспільстві тих або інших уявлень про Бога; співвідношення пріоритетності між турботою про майбутні покоління і задоволенням споживацьких потреб сьогодення тощо. Одна й та ж подія, явище, факт, процес у різних концепціях устрою людського суспільства будуть мати різні оцінки, аж до протилежних.

Поняття «концептуальна влада» може вживатися у двоякому розумінні: і як влада конкретного переліку ідей, що втілюються у ході розвитку суспільства чи регіональної цивілізації (тобто, влада концепції), і як влада людей, що осмислили ці ідеї та реалізують їх у перебігу зміни поколінь.

В основі існування феномену концептуальної влади, серед іншого, лежать: 1) контроль над потоками знань з боку її носіїв (типовою складовою діяльності концептуальної влади є охорона езотеричних знань від «профанів» і дозування їх викладу з метою підтримки в перебігу зміни поколінь ієрархії втаємничень); 2) високий рівень розуміння її носіями загальних закономірностей глобального історичного процесу (розвитку людства), вкладеного у ширші, зокрема біосферні та космічні процеси; 3) високий рівень опанування ними резервами власної психіки.

Історично відомі групи, що реалізують концептуальну владу, складаються, схоже, з прямих нащадків або духовних спадкоємців адептів древніх знахарських, жрецьких й інших окультних шкіл⁴. Як би не хотілося того представникам, умовно кажучи, каст «воїнів» і «торговців», і як би це не виглядало збоку, але на довготривалих часових проміжках «каста жерців» завдяки своїм знанням завжди мала визначальну перевагу у змаганні за владу.

Особливість концептуальної влади (як групи конкретних людей) полягає в тому, що вона авторитарна за своєю природою: її ніхто не обирає і вона нікому не підзвітна. При цьому люди, що реалізують концептуальну владу, можуть бути не зв'язані структурно, але поєднані єдиною мірою розуміння та моральності (щоправда, аморальності також). Теоретично ніщо не заважає носіям концептуальної влади використовувати свої знання задля паразитування на тому масиві людей, на управління яким вони претендують, що й реально відбувається в сучасності. Також теоретично можлива – і реально існує – ситуація, коли на широку публіку (зокрема, і на частково втаємничених) проголошується одна суть концепції суспільного устрою, тоді як прихована суть її реалізації зовсім інша.

Концептуальна влада є вищим⁵ за усі інші, всеохопним рівнем управління у людських суспільствах. Її носії, як правило, перебувають поза структурою видимих органів державного управління, однак найвищі органи державної влади входять до її периферії. При цьому для концептуальної влади цілком неістотно, чи працюють на неї ті чи інші структури й окремі діячі свідомо, чи внаслідок управлінської безграмотності і замкнутості на неї – в обхід свідомості. В останньому випадку особа чи структура працює мірою усвідомленого «на себе», а мірою неусвідомленого – на тих, хто розуміє більше.

Реальне, а не ілюзорне, комплексне управління суспільством і державою неможливе, якщо претендуючий на нього суб'єкт не здійснює його на рівні усіх *пріоритетів узагальнених засобів управління*. У термінології ВП СССР пріоритетами узагальнених засобів управління (вживаються також скорочені форми: пріоритети управління, пріоритети) називаються виділені на історично тривалих проміжках часу критично важливі з точки зору управління життям і смертю суспільства сфери людської діяльності.

Вичленення з реального життя пріоритетів управління неминує умовне. Тому наведені нижче приклади пріоритетів управління не є вичерпним переліком, хоча й дають уявлення про їх ієрархію. Якщо управління здійснюється щодо зовнішнього соціуму з агресивними намірами, узагальнені засоби управління автоматично стають засобами узагальненої зброї.

Схоже, історично найдавніше осмисленим пріоритетом управління був *силовий* пріоритет. Оволодіння цим пріоритетом передбачає здійснення контролю над засобами фізичного знищення та силового впливу на людей і засобами знищення матеріальної інфраструктури. Ці засоби включають не тільки армію, спецслужби та інші державні силові структури, але й неформальні силові структури, такі як організована злочинність. Зацікавленість концептуальної влади у використанні можливостей організованої злочинності – головна причина того, що «боротьба» з нею не йде далі імітації.

Силовий пріоритет, попри всю його важливість, займає в переліку пріоритетів узагальнених засобів управління останню сходинку. Чому це так? Відповідь можна знайти хоча б і у творі китайського мислителя Сунь Цзи «Мистецтво війни», який і через дві з лишком тисячі років після його написання входить до скарбниці світової військової думки. «Сунь Цзи сказав: за правилами ведення війни найліпше – зберегти державу противника, на другому місці – розгромити її. Найліпше – зберегти армію противника, на другому місці – розбити її... Найліпше – зберегти взвод, на другому місці – розбити його. Тому сто разів битись і сто разів перемогти – це не найліпше. Найліпше – підкорити чужу армію, не б'ючись»⁶.

А ось яка, на думку Сунь Цзи, має бути ієрархія цілей в стратегічному протистоянні. «Найгірше – облягати фортеці», «на наступному місці – розбити війська [противника]», «на наступному місці – роз-

бити його союзи», «найліпша війна – розбити замисли противника»⁷. «Розбити замисли» означає ніщо інше, як вкласти в об'єкт управління те інформаційне забезпечення, яке вигідне суб'єктові, що претендує управляти ним. Ті пріоритети узагальнених засобів управління, які пов'язані з впливом на суспільства через інформацію, важливіші, і на історично тривалих проміжках часу набагато потужніші, ніж ті, які пов'язані з впливом на суспільства через матеріальні об'єкти.

Об'єктивною передумовою ефективності застосування інформаційних засобів для управління суспільствами є та обставина, що людина майже завжди переконана, що вона діє самостійно і в своїх інтересах. Однак, насправді, людина (не важливо, чи перебуває вона на високій посаді, чи ні) опосередковано управляється за допомогою закладених у неї світоглядних, хронологічних та фактологічних стереотипів і мітів. Історично стереотипи і міти формувались і цілеспрямовано впроваджувались у масову свідомість концептуальною владою упродовж тривалого часу і життя багатьох поколінь (і продовжують формуватись та впроваджуватись нині) за допомогою таких інструментів як церква, мистецтво, система освіти, преса, телебачення тощо.

Кожне нове покоління, як правило, не усвідомлюючи цього, опиняється поміщеним в інформаційну матрицю-концепцію. До 15-20 років воно, в обхід власної свідомості, отримує ті чи інші якості, закладені в тій чи іншій концепції. Після цього вплив концептуальної влади на дорослу людину реалізується не через директивне адресне управління, а через передбачувану статистику проявів поведінки людини з тими чи іншими закладеними в неї стереотипами й мітами (хоча в заданих інформаційною матрицею межах ця поведінка, звісно, є випадковою). Контрольними параметрами, які відстежує концептуальна влада є, передовсім, імовірнісні ста-

тистичні характеристики масових повторюваних в суспільстві явищ, а не якісь одиничні прояви чийось поведінки⁸.

З числа тих пріоритетів узагальнених засобів управління, що стосуються інформаційної сфери, виділяються (в порядку спадання потужності і зростання швидкодії) *методологічний, хронологічний та фактологічний* пріоритети.

Методологічний пріоритет характеризує світорозуміння суспільства у широкому сенсі, уявлення про добро і зло. Таке світорозуміння може бути викладено в лексичних формах (Біблія, Коран, наукові теорії тощо), або бути присутнім лише в колективній свідомості та підсвідомості членів суспільства й відображатися у народному епосі (приказках, піснях тощо). На рівні цього пріоритету суспільству дається та чи інша методологія, освоюючи яку, його члени формують свої «стандартні автоматизми» розпізнавання часткових процесів цілісного Світобуття. Також на цьому рівні формуються цілі розвитку та основи управління, як правило, у вікових масштабах.

На *хронологічному* пріоритеті суспільству дається інформація хронологічного порядку: послідовність фактів та явищ, причинно-наслідкові зв'язки в історії. Оволодіння цим пріоритетом управління дає змогу вирізнити (або приховати чи подати у спотвореному виді) окремі процеси із хаотичного набору подій минулого. «Хто контролює минуле – контролює майбутнє, хто контролює сьогодення – контролює минуле»⁹.

Фактологічний пріоритет – це інформація факто-описового характеру: опис часткових процесів та їх взаємозв'язків, фактологія усіх галузей науки, світські ідеології, технології тощо.

З числа пріоритетів узагальнених засобів управління, що стосуються впливу на суспільства через матеріальні об'єкти, потрібно відзначити *економічний та генетичний* пріоритети.

Один з найліпших способів, згадуючи Сунь Цзи, «зберегти армію противника», перемогти її – це перекупити генералів. В історії подібне траплялось неодноразово, останній приклад – війна в Іраку. Аналогічно ефективний спосіб «зберегти державу противника», підкорити її – перекупити керівництво. Для цього потрібне вправне володіння *економічним* пріоритетом управління.

Ключем до з'ясування тонкощів економічного пріоритету є феномен лихварства – позичання грошей за відсоток від наданої суми. В одній з сучасних концепцій суспільного устрою підхід до цього питання такий: «Аллах (тобто, Бог) дозволив торгівлю і заборонив лихварство» (сура 2; 276(275)). Понад те, мусульманам, фактично, рекомендується інститут від'ємного відсотку: добровільне відчислення частки капіталу на благодичність. Інший, відомий нам з історії, підхід такий: «Не давай під лихву братові твоєму [за текстом – іудею] ні срібла, ні хліба, ані нічого іншого, що можна дати під лихву; иноземцю давай під лихву». (Біблія, Книга «Повторення закону» 23; 19)¹⁰. Внаслідок реалізації цієї установки упродовж багатьох століть виникла організована структура, що контролює більшу частину сумарних світових багатств і може собі дозволити купувати не тільки іракських генералів.

Чому у священних текстах двох великих цивілізацій приділено спеціальну увагу інституту лихварства? Можливо, читачеві відома історія про те, яку винагороду попросив у місцевого індійського раджі винахідник шахів за свій винахід. За першу клітинку – одне зернятко, за другу – два, за третю – чотири, наступну – вісім і т.д. Раджа подумав, що той просить за геніальний винахід всього-на-всього жалюгідний мішок зерна, і погодився на його умову. Проте загальна кількість зерняток за 64 клітини становила 18 446 744 073 709 551 615 – на порядки більше, ніж було на всій Землі. Схожа ситуація і з інститутом банківського відсотку. Рано чи пізно

банківський вклад подвоюється, а далі наростання йде за аналогією з зернятками. Пораховано, що якби хтось на Різдво Христове вклав капітал розміром в 1 пенс під 4% річних, то у 1750 році він зміг би купити золоту кулю за вагою Землі, а у 1990 році – 8190 таких куль.

Як це не прикро усвідомлювати, але сучасна банківська система Західної цивілізації – це грандіозний «лохотрон», а також інструмент непропорційного збагачення кланів фінансистів за рахунок решти людства, на захисті якого стоять всі решта пріоритетів управління. Самим фактом свого існування у сучасному виді вона закладає катастрофічні для суспільств Планети процеси, особливо війни, які дозволяли б не виплачувати фантастичну суму, еквівалентну «золотій земній кулі».

Україн важливим, проте, як правило, катастрофічно недооціненим органами державної влади є *генетичний* пріоритет. Оволодіння ним передбачає осмислений підхід до засобів впливу на генофонд, на здоров'я сучасних та майбутніх поколінь. Використання узагальнених засобів управління на генетичному пріоритеті у якості зброї мало помітне на невеликих проміжках часу, але на тривалих – не менш руйнівне, ніж традиційна війна. Воно тим більше небезпечне, що населення об'єкту агресії скорочується як би «самостійно». До переліку засобів генетичної зброї належать: алкоголь, тютюн, наркотики, генетично модифіковані організми (ГМО), пропаганда сексуальної розпущеності, окремі засоби косметики, окремі «харчові» добавки, окремі комбікорми, «ліки» тощо. Її дія може проявлятися не тільки одразу, але й у наступних поколіннях.

Використання генетичної зброї можливе не тільки щодо зовнішнього соціуму, але й – у якості інструмента управління – до власного. Наприклад, вживання алкоголю блокує окремі функції мозку людини, пов'язані з освоєнням резервів психіки, і сприяє, таким чином, усталенню панівних позицій

концептуальної влади щодо суспільств. Генетична зброя застосовується, як правило, в обхід свідомості: шляхом культивування у суспільстві відповідних стереотипів.

Можливо, після викладеного читачеві стане більш зрозумілий приписуваний У. Черчілю вислів про те, що політик орієнтується на наступні вибори, а державний діяч – на наступні покоління.

¹ Цит. за: Плутарх. *Наставлення о государственных делах*. Переклад російською С.Аверинцева. Тут і далі цитати з російської на українську перекладено автором. <http://www.vladimir-city.ru/meria/state/?plutarkh>

² Див., наприклад, електронні бібліотеки за адресами: <http://www.vodaspb.ru/russian/books.html>, <http://www.kpe.ru/about/basis/library>

³ Словник іношомовних слів. – К., 1977.

⁴ Скільки-небудь детальна конкретизація цієї теми потребувала б додаткових пояснень і додаткового місця в статті. Тим не менш, охочі привідкрити для себе загадку концептуальної влади Західної цивілізації можуть спробувати самостійно поцікавитись історією давньосинетського жрецтва та його роллю під час «блукання» єврейського народу у Синайській пустелі.

⁵ «Вищим», якщо обмежитись виключно рівнем людства і відкинути гіпотези про те, що на розвиток людства впливають й інші, наділені інтелектом, рівні організації Всесвіту.

⁶ Цит. за: Сунь Цзы. *Искусство войны*. <http://militera.lib.ru/science/sun-tszy/01.html>

⁷ Там само.

⁸ Більш детально зрозуміти описувані процеси можна, ознайомившись з роботою ВП СССР «Достаточно общия теория управления».

⁹ Лозунг партії з роману Дж. Оруела «1984» актуальний у всі часи.

¹⁰ Цит. за: <http://www.ctel.msk.ru/media-club/bible/ru054.htm>

*костянтин
матвієнко
сергій
дацюк*

*місце України
у
майбутньому
світі*

...А за горою в гаю
Виднілася рідна стріха.
Стріха ховала тихо
Гверову сталь.
Я ж на прохання мами
Ішов з чистими руками,
Та серце моє ушент
Розривав Nachtigall!

«Птаха на ймення Nachtigall», КОМУ ВНИЗ

Загальні зауваження щодо регіоналізації як теоретичного підходу

Регіони України – уявлюване, породжене адміністративним управлінням територією. Регіони позбавлені суб'єктності, оскільки ними керує адміністративний апарат центральної влади, а регіональних громад, які тільки і можуть бути суб'єктами самоврядування, не існує. Як суб'єкти можуть розглядатися тільки міські громади. Усередині адміністративної традиції проце-

си регіоналізації і взаємодії регіонів розглядаються як базові для відтворення самого адміністративного ресурсу, звідси постійний інтерес до регіональної теми. Разом з тим, регіональна тематика може бути побудована і на інших уявленнях про регіони – як про більш масштабну просторову структуру тих чи інших світових процесів та явищ.

По суті, регіональний аналіз – це заняття для фахівців, мало цікаве для великої аудиторії читачів. Регіональний підхід ґрунтується на уявленні про ціле, стосовно до якого є регіони. Регіоналізація за різними критеріями дає зріз регіонів на рівні процесів і можливість будувати імовірнісні прогнози щодо домінування того чи іншого процесу. При цьому виникають такі проблеми.

Регіоналізацію, як правило, розглядають на рівні максимум двох дійсностей – процесів і функцій. Дійсності зв'язків, організованостей матеріалу і самого матеріалу

воліють не розглядати. Зв'язки є дійсністю надлишкової компетенції, якої, як правило, у дослідника-аналітика немає. Організованість матеріалу покладається на наявність даних соціології і складних економічних досліджень, які дослідники процесів і функцій традиційно ігнорують. Дослідження заasad регіоналізації як матеріалу масштабніших процесів є психологічно важким для дослідника, часто не здатного помислити себе інструментом або матеріалом інших суб'єктів.

Про регіоналізацію можна говорити, займаючи аналітичну позицію (аналізуючи кроки інших суб'єктів) і проєкту, або управлінську, позицію (плануючи власні кроки). В даному тексті ми будемо займати проєкту, або управлінську, позицію, використовуючи аналіз як інструмент цих позицій.

Регіоналізація в геополітичному (крайньому) фокусі – підхід учорашнього дня, що може бути не зовсім коректним в обговоренні питань майбутнього. Розгляд країни з погляду різних регіонів її сьогоdnішньої включеності не враховує фактор внутрішньополітичної ситуації, оскільки прогноз виходить з уявлення про те, що було б, якби еліта нічого не робила. Це стає можливим у силу розриву між поколіннями еліти, молодше з яких бачить, що попереднє покоління не робить нічого суттєвого в їхньому баченні світу. Ця проблема породжує страхіття або утопії, так само ефектні, як і марні для прогнозу.

Регіоналізація в геоекономічному фокусі – підхід сьогоdnішніх глобалістів – регіоналізація через управляючі інфраструктури, що мають позакрайню природу. Тут потрібно розрізняти зони, охоплені тією чи іншою інфраструктурою, і зони поза нею. У геоекономічному фокусі регіони перестають бути просторовими, не мають більше сильного зв'язку з поділом світу на країни. З розвитком фінансової, транспортної, комунікаційної та інших інфраструктур, світ стає мережним. У цьому сенсі можна гово-

рити про вузли інфраструктури (наприклад – міста) та локуси (наприклад, зони охоплення залізницею, покриття мобільним зв'язком, зони дії тієї чи іншої банківської мережі). Через розвиток інфраструктур та зростання їх вирішальної ролі у світі відбувається поширення технологій через проникнення інфраструктур з боку країн Європи та США. Отже, усі ці процеси не можна оцінювати через регіональні просторові структури, що прив'язані до географічного положення.

На геокультурному рівні регіоналізація як реальне просторове уявлення взагалі зникає. У геокультурному фокусі глобалізація відбувається у віртуальному просторі, мережним чином. Головний ресурс – нові знання, а головне завдання геокультурного фокусу – пропозиція цивілізаційної парадигми, нових смислів життя для людства. На особливу увагу заслуговують технології поширення мови, культури, етики. З розповсюдженням у світі комп'ютерних програм та появою інтернету можна говорити про поширення мов та культури у спосіб, що не прив'язаний до території. Через грантові мережі, мережі освітнього обміну, системи профпідготовки та підвищення кваліфікації відбувається поширення не тільки англійської мови, але і пов'язаних з нею культури та технологій. Через рекламу відбувається поширення стандартів споживання. З розвитком у XX столітті США світової індустрії кінематографу можливо говорити про поширення етики принципово новим способом – через поведінкові стереотипи в типологізованій сюжетній драматургії кінофільмів.

Отже, у геополітичному фокусі відбувається конкуренція за природні ресурси – такі як територія (положення, вихід до морів і т.д.), корисні копалини, населення, та засоби роботи з ними (промислові об'єкти, машини, техноструктури). У геоекономічному фокусі відбувається конкуренція за штучні ресурси, що мають уже мережний характер: транс-

портна, фінансова, комунікаційна, освітня (на відтворення ресурсів), наукова (прикладного характеру), інформаційна інфраструктури. У геокультурному фокусі відбувається конкуренція за цивілізаційні проекти: мову, релігію, культурні стереотипи поведінки (кінематограф, комп'ютерні ігри, реклама), культуру управління та організації, наукову (фундаментального характеру), освітню (розвитку ресурсів) інфраструктури. Тип створення, відтворення та експансії у кожному з цих фокусів принципово різний. У геополітичному фокусі матеріальний тип експансії, що жорстко пов'язаний з географічними умовами території. У геоекономічному – мережний тип експансії, що прив'язаний до поділу світу на країни та етноси. В геокультурному фокусі – мережний тип експансії у віртуальних просторах, що прив'язаний до культури цивілізаційного характеру.

Сьогоднішні вітчизняні дослідники дуже детально вивчають геополітичний фокус, який дозволяє більш-менш адекватно описувати історію до середини XX століття. Але далі розгляд подій в геополітичному фокусі не є адекватним. Накладення одна на одну регіональних структур різних фокусів: геополітичного, геоекономічного і геокультурного – дає можливість представникам кожного з фокусів інтерпретувати світ усередині своєї регіональної структури. І вибір тієї або іншої структури пов'язаний з вибором онтологічної моделі поведінки у тій або іншій епосі: попередньої, теперішньої або майбутньої. В ідеалі історичний суб'єкт повинен одночасно забезпечувати суб'єктність та лідерство у кожному фокусі. Однак, слабкі за цілями, нерелексивні і малокомпетентні еліти не здатні до складних уявлень. Вони, як правило, прагнуть до спрощень, результатом чого є одномірні доктрини і стратегії, зокрема що стосується регіонів.

Тому, у геополітичному фокусі варто розрізняти глобальний рівень, регіональний (декілька країн), національний і субрегіональний. Те, що у нас називають регіонами країни, насправді є субрегіональним рівнем бачення світових геополітичних процесів.

Окрім того, необхідно оперувати зонами поширення інфраструктур (вузлами та локусами), якщо ми хочемо хоча б що-небудь зрозуміти відносно геоекономічного фокусу сьогодення. Більше того, необхідно оперувати цивілізаційними процесами взаємопов'язаного поширення мови-культури-технологій-етик у віртуальних просторах: телебачення, радіо, інтернету, комп'ютерних ігор та реклами, – якщо ми хочемо зрозуміти, де формуються нові геокультурні реальності. При цьому розуміти, що домінуючим фактором регіоналізації сьогодні є не геополітичні умови, а геоекономічні – інфраструктурне зонування світу.

Окрім того, регіоналізація відбувається не тільки як об'єктивний процес, а значною мірою як суб'єктивний. Тобто регіоналізація залежить від того, носієм яких уявлень є національна еліта країни (в позиції регіональної, національної та субрегіональної) геополітичного фокусу, чи є у неї геоекономічні стратегії, чи розвиваються геокультурні уявлення. Щоб побачити це наочно, спочатку зробимо невеликий історичний екскурс у дану проблему.

Національні еліти у процесах регіонального домінування

Коротко розглянемо історію регіоналізації світу через домінуючі країни, їх еліту, поширення нею мови і релігії. Тут ми скористаємося лекціями Юрія Буздугана. Регіоналізація планети починається з відкриття Америки. До цього уся регіоналізація відбувалася в Європі, частково Азії та Африці. Мова завойовників (Македонського, Цезаря) слабо поширювалася серед завойованих територій. Релігія завойовників майже не поширювалася, радше навпаки, якщо згадати християнство.

Період іберійського домінування у світі (Іспанія, Португалія). Від відкриття Колумбом Америки

(1492) до загибелі Великої Армади (1588). Поширення впливу на країни Латинської Америки, Карибського басейну, окремі країни Океанії. Поширення іспанської та португальської мови. Поразка іспансько-португальської еліти відбулася в Європі. Це був, зокрема, результат боротьби католицизму і протестантизму – консервативної та прогресивної етики.

Період голландського домінування – від 1588 до 1713 року (Утрехтського мирного договору). Розвиток мореплавства, торгівлі і промисловости. Поширення впливу на африканські колонії, Америку та Азію. Поширення голландської мови не є суттєвим через інший принцип колонізації – колонізатори приділяли менше уваги освіті колонізованого населення та місіонерству.

Період Британського домінування – з 1713 по 1921 рік (Вашингтонська угода). Захоплення основних торговельних шляхів, капіталізація промисловости, розвиток залізниць. Зростає кількість населення в усьому світі. Виникає потреба у книгах та технічній документації. Англійська мова стає мовою науки та технологій. Відтак, разом з культурою потужно поширюється мова. З'являються газети. Етика поширюється вже не тільки через релігію, а й через науку, філософію, літературу. Британська еліта прагне не тільки до матеріального, але і до духовного панування у світі.

З початку XVIII століття Російська імперія перетворюється на світову державу. Її експансія має переважно суходільний характер на прилеглих територіях (Аляску не втримала). Єдиний шанс Росії отримати вихід до теплих морів в Порт-Артурі її елітою не був реалізований. Перша світова війна, революція, зміна еліти, поява СССР, спроба змінити тип експансії з територіального на ідеологічний не вдалася. Тому після Другої світової війни реалізується стара ідея територіальної експансії на прилеглих територіях Європи з поширенням мови та ідеологізова-

ної етики (так зване євразійство). Кожне нове покоління еліти в СССР є першим, тобто попереднє знищується або усувається від впливу: 1918-1922, 1937, 1941-1945, 1986-1991.

Двічі у першій половині XX століття Німеччина безуспішно намагається започаткувати територіальну експансію шляхом війни. Історія доводить неефективність такого способу експансії. Дві спроби військової експансії Німеччини заклали традицію розуміння елітами країн експансії винятково в геополітичному фокусі. І деякі, наприклад, російська еліта (Дугін), не звільнилися від цих уявлень досі.

Водночас, США перетворюється на світову морську державу і з початку до кінця XX домінує у світі. Її еліта підхоплює за Британією поширення англійської мови, започатковує поширення успадкованої від християнської релігії і опрацьованої у праві демократичної етичної системи. Її фінансова система (долар) стає основою експансії. Уперше ґрунтовно досліджуються та застосовуються довгострокові стратегії в технологічній, культурній та етичній експансії. Таким чином з 1921 по 1991 у світі існують дві супердержави СССР та США. З 1991 року до кінця XX століття США залишаються єдиною світовою наддержавою.

З початку XXI століття Європа починає власну стратегію експансії, яка в культурному та фінансовому аспекті протистоїть США. Водночас посилюється та має значні перспективи Китай. Він уже почав міграційну експансію на територію Далекого Сходу та Сибіру в Росії, в інші країни світу. На початок XXI століття лишилися чотири регіонально домінуючі країни (об'єднання) у стані конкуренції – США, Європа, Китай, Росія.

Німеччина вела дві війни у XX столітті в геополітичному фокусі. США упродовж XX століття намагалися конкурувати в геоекономічному фокусі. СССР упродовж XX століття намагався конкурувати в геокультурному фокусі. Причини поразки

Німеччини – вони спізналися щодо типу конкуренції, оскільки свідомість більшості країн Європи вже не готова була підкоритися Німеччині у геополітичному аспекті через існування розвинутих суспільних національних самосвідомостей. Тобто Німеччина не врахувала геокультурний фактор. Причини поразки СРСР – «ми хотіли обігнати час», геокультурна експансія не була підкріплена геоекономічною, спиралася тільки на геополітичну. США як геоекономічний лідер вгадали з часом типу домінування у XX столітті, але з моменту переходу до парадигми геокультурної конкуренції вони все дедалі більше програватимуть.

Отже, декілька висновків. Геополітичний, геоекономічний та геокультурний фокуси конкуренції існували завжди, але до XX століття домінував геополітичний. У XX столітті панує геоекономічний, результати чого проявилися в кінці століття. А надалі все більше буде домінувати геокультурний фокус. Конкуренція у будь-якому з фокусів має передбачати наявність ресурсів попередніх типів – наприклад, щоб успішно конкурувати в геоекономічному фокусі, потрібно лідерство в геополітичному, а щоб успішно конкурувати в геокультурному, потрібно лідерство як в геополітичному, так і в геоекономічному.

Українська еліта у процесах регіоналізації світу

У советські часи Україна була меншою провінцією, ніж зараз, оскільки ми були причетні до цивілізаційного проекту. Так, неуспішного, але загальноцивілізаційного. А внутрішнє протистояння з советським режимом у душі кожної людини породжувало опір і енергетику подолання бар'єрів. Сьогодні провінціалізм зведений у ранг державної політики суверенітету.

Проект «незалежність» виявився зведеним до трьох складових – росту добробуту деяких (олігар-

хізація), боротьби за українську мову (українізація) і торгівлі геополітичним становищем (гра на протиріччях між Європою, США і Росією).

Олігархізація була наслідком того способу і тих мотивів, завдяки яким незалежність України відбулася. Ніякого свідомого вибору державного проекту для більшості українських еліт не було. Була примітивна оптова угода з утилізації збиткового підприємства «Україна», коли його здобувають цілісним, поділяють на частини і збувають. Якби у тодішньої бюрократичної навколобізнесової еліти цього мотиву не було, незалежність не відбулася б. Те, що ідеалісти-політики цього не розуміють, намагаючись приписати заслугу здобуття незалежності собі, – проблема, з якою їм ще доведеться зіштовхнутися, якщо їхній представник стане президентом.

Кілька кланів, побачивши можливість отримати оптом політичний контроль над територією, упродовж десятка років по тому зберігали контроль над економічно збитковою територією. Для самозбереження на продаж пішов спочатку ядерний статус, потім стратегічні бомбардувальники, потім інфраструктура, згодом стратегічні підприємства південних і східних регіонів, за ними пішла здача частин території. У формі СЕП поставлене питання про часткову здачу в оренду суверенітету країни. І тут немає ніякої змови або зрадництва – усе відбувається гласно, привселюдно, при повній нездатності що-небудь змінити з боку ідеалістів-політиків та суспільства.

Щодо мови. У загальноцивілізаційному плані українська мова не має майбутнього. Існують такі ніші для мов – китайської (ієрогліфічна мова), санскриту (ідеально логічно і структурно побудована мова), англійської (мова міжнаціонального спілкування). Можливо, збережуться спеціальні мови – латина для медиків, французька для кулінарів і под.

У російської й української немає ніш, і носії цих мов їх не створюють.

З точки зору мовних процесів нинішня національна еліта вирішує проблеми попередніх історичних періодів, тому українська мова не спирається на жодну з сильних основ – ні на розвинуту технологію, ні на потужну культуру, ні на привабливу етику. Національна еліта є технологічно відсталою і не ставить за мету технологічний прорив. Культурополітика національної еліти вторинна на онтологічному рівні. Національна еліта є носієм маргінальної етики (здирицтво, корупція, кумівство, дріб'язковість). Національна еліта формує наступне покоління еліти винятково в ідеологічному, а не в цільовому аспекті, оскільки не готує його до нових світових викликів, до нових глобальних процесів. Підготовлені нею наступники змушені будуть відмовитися від її старих цілей та цінностей.

Торгівля геополітичним положенням України зумовлена її стратегічним програшем в інших фокусах – її виштовхнули в минуле, і вона не робить зусиль, щоб опинитися принаймні у теперішньому. Україна має непогані ресурси геополітичного типу. Її еліта декларує всередині країни геокультурні аспекти конкуренції, а щодо гео економічних – повністю намагається використати більш розвинуті країни Європи. Тобто ми не хочемо самі створювати управляючі інфраструктури, ми хочемо зробити це, долучившись до інфраструктур Європи. Усередині такої стратегії неможливе не тільки геокультурне лідерство чи, природно, гео економічне, але і геополітичне, бо геополітичні ресурси у такому разі виступатимуть тією платою, яку ми маємо заплатити. Тобто це «стратегія глухого кута» – стратегія на знищення України як окремого культурного явища.

У такій стратегії ми маємо асимілюватися в інші культури, зокрема в англomовне середовище, в американську технологічну культуру та європейські інфраструктури. Власних носіїв власної культу-

ри у нас не залишиться. І схоже, національна еліта навіть не розуміє того, що бере на себе відповідальність за майбутню геокультурну поразку. Олігархи неефективні не тим, що поглинають геополітичні ресурси, не даючи ефективної віддачі для країни, а тим, що не здатні створювати та розвивати інфраструктури в гео економічному фокусі. Тобто наша згода з тим, що олігархи неефективні, ще не означає стратегічну єдність з іншою частиною еліти, бо ми інакше розуміємо цю неефективність.

Нам потрібно зробити дуже важкий вибір: або змінити тип управління – перейти від господарського галузевого до інфраструктурного, і це означає нищівну поразку нинішнього чиновництва, так званої «партії адміністративної влади», та ліквідацію олігополії. Або відмовитися від культурної ідентифікації українства, і це означає поразку національного проєкту. Або те, або інше.

У загальноцивілізаційному аспекті проєкт «Україна» поки що веде до її розчинення в інших культурах. Хоча, звичайно, ніхто цього не говорить, оскільки так далеко і не заглядає.

Регіоналізація самої еліти

Еліта набула багаторівневого характеру в геополітичному фокусі – світова, регіональна, національна та субрегіональна еліта. Стратову еліту (політичну, бізнес-еліту, наукову, мистецьку, духовну) зі своїми антрополанцюжками варто розрізняти у гео економічному фокусі. Мережна еліта віртуальних просторів, яка створює вузли та локуси змістовної комунікації, з'являється у геокультурному фокусі. Усі ці типи еліт існують одночасно і конкурують одна з одною, намагаючись покласти інші фокуси у свій фокус управління. Старе розуміння геополітичної еліти: це група, що лідирує ментально і запроваджує програми розвитку суспільства і територіальної експансії. Нинішнє розуміння гео економічної еліти – як позиції лідерства у гео економі-

мічному фокусі через управляючі інфраструктури. Нове розуміння еліти щодо геокультурного фокусу – як позиції тимчасового (ad-hoc) лідерства у мережі змістовної комунікації інформаційного суспільства, де всі процеси (виробництво, обмін та споживання) відбуваються через інформацію. Позиції ad-hoc лідерства створюються не за національною, а за культурною ознакою, де культура має позанаціональні ознаки, винятково змістовні, парадигмальні. (Тут і далі щодо еліти використано думки Володимира Нікітіна з його виступу на семінарі.)

Еліта – не група, не місце, не статус. Еліта – це позиція. Ця позиція вже фактично не має просторового характеру на глобальному рівні, однак має регіоналізований (щодо території) характер на регіональному, національному та субрегіональному рівні винятково у геополітичному фокусі. США та Європа конкурують за позицію світової еліти у геокультурному фокусі, маючи позиції еліт в інших фокусах. Китай і Росія конкурують за позицію регіональної еліти у геополітичному та частково за право бути елітою в геоekonomічному фокусі. Решта країн конкурують за право мати національну та субрегіональну еліту в геополітичному фокусі. Причому, на національних рівнях конкурують не національні еліти, а субрегіональні (донецька, дніпропетровська, західно-українська) та стратові (політична, бізнесова, наукова і т.д.) еліти. Наприклад, Франція має національну еліту як регіональну, а Україна не має такої, хоча постійно веде дискусії про її потрібність. В Україні національна еліта перебуває на позиціях субрегіональних та стратових, що неспівмірно з геоekonomічним фокусом.

І коли найкрупніші мозкові центри України на круглих столах та у публікаціях проштовхують учорашні розуміння еліти, змішуючи фокуси, уявлення про групи та позиції, віднесення до різних дійсностей, доводиться констатувати, що у них немає принципового розуміння, що вони конкурують за ниж-

ню, та, у ліпшому випадку, середню ланку управлінського геополітичного фокусу. Причому, у них немає усвідомлення, що конкуренція за право бути політичною, бізнесовою чи науковою елітою сьогодні в геоekonomічному фокусі сучасної домінуючої конкуренції – це конкуренція просто за право бути посередником чи інструментом глобалістських процесів на своїй національній території. Найбільш масштабна акція останнього часу – спроба Центру Разумкова започаткувати дискусію про місію національної еліти – довела, що такого розуміння у так званих представників еліти нема. Тобто, рефлексивну позицію щодо себе національна еліта не просто втратила, а навіть не намагається її повернути, болісно переживаючи усяку критику свого обмеженого бачення.

Трагедія так званої української еліти у тому, що вона вирішує завдання минулого. Упродовж попередніх століть еліта мала мрії – державну незалежність, розвиток власної мови, розвиток культури як автентичної щодо інших культур. Але всьому цьому сьогодні опирається не стільки Росія, Європа чи США, скільки світові тенденції, тобто світ, що змінюється. Мрії минулого українська еліта не встигла втілити у відповідні історичні періоди, коли це було актуально і природно для інших націй. Тепер, щоб втілити ці мрії, українській еліті необхідна ізоляція від світових процесів. Можна боротися за українську книгу, але весь світ вже читає в інтернеті та дивиться телебачення і кіно. Ми можемо вважати, що це погано, але ці процеси динамічно нарастають, проходять крізь нас. У розвитку мови книги вже давно нічого не вирішують. Можна боротися за українську культуру через розвиток книговидавництва, але культура, яка відстала технологічно, яка не любить перед Майкрософт свої стандарти (наприклад, в українській комп'ютерній розкладці клавіатури є російська буква «ё» і нема апострофа), яка не здатна примусити електронну пошту говорити ук-

раїнською, така культура приречена на знищення навіть за умови, що всі книги в країні будуть українською.

На світ майбутнього українська еліта дивиться через продовження геополітичних процесів, а не геоекономічних чи геокультурних. Трагедія української еліти в тому, що такого регіону, як Україна, в майбутньому світі не буде. В інфраструктурі геоекономічного світу Україна може бути лише як сегмент цих інфраструктур, але не за правилами своєї культури, бо впливати на принципи управляючих інфраструктур ми вже спізналися. Україні не буде в мережній структурі геокультурного світу, бо її мовних та культурних структур в світовій мережі нема, а унікальної цивілізаційної парадигми вона світові не пропонує. Мусульманський світ, наприклад, відстоює свою цивілізаційну парадигму з мінімальними ресурсами. У нього є шанс.

Національна еліта не може бути національною елітою, залишаючись тільки національною елітою. Поки національна еліта боролася за державність, виявилось, що державність уже не є основним ресурсом управління територією, і позиція управління країнами у світі перейшла вже на рівень наддержавних утворень. Тобто, позиція еліти стосовно країни не є усередині країни. Історично попередні типи еліти – політична, бізнес і духовна еліти – не більш, ніж інструменти або засоби управління з боку світової еліти (позиції, а не групи). І якщо представники національної еліти не входять у світову еліту, то вони реально не управляють країною. Це означає, що вирішальні засоби управління процесами всередині країни – силові, нормотворчі та ідеологічні – не є більше у руках національних еліт. Щоб реально управляти країною, представники національної еліти мають бути у позиції світової еліти, а не входити в неї, як у якусь групу.

Місце України як регіону в майбутній цивілізації

Україна залишається об'єктом геоекономічної експансії Росії, США, Євросоюзу, можливо, в майбутньому ще й Китаю, а разом з Росією є об'єктом геокультурної експансії США й Європи. При цьому вітчизняна еліта розглядає цю експансію в геополітичному фокусі, тобто вона навіть не розуміє, як саме її завоюють. У мовному аспекті частина національної еліти намагається українізувати та англізувати країну. Демократичні принципи, які намагаються прищепити Європа і США, вихолощуються правлячою верхівкою. Українська еліта неоднорідна за регіональною орієнтацією і має протиріччя на субрегіональному рівні. Якщо для чотирьох світових країн регіональна політика – це політика інфраструктурної або культурної експансії, то для решти – це політика регіонального підпорядкування. Регіональний вибір України – це вибір регіональної підпорядкованості: євразійської, паневропейської чи проамериканської.

Як було показано вище, регіональне домінування національної еліти можливе лише за умов наявності довгострокових стратегій у сфері економіки, територіальної експансії, культури, мови, релігії. Причому ці довгострокові стратегії передаються від одного покоління національної еліти до наступного. Нинішня українська національна еліта, яка намагається скористатися плодами державної незалежності, знову буде останньою елітою, не матиме нащадків, не зможе передати їм свої цілі, бо не має їх – ні у територіальному аспекті, ні у культурному, ні у технологічному. Можна користуватися знаннями нинішньої національної еліти, але її цілі ні на що не придатні, і мають бути відкинуті наступним поколінням.

Проблема не в тому, що ми не можемо перейти у позитивний виклад цивілізаційної парадигми країни і залишаємося цільовими нігілістами. Про-

блема в тому, що позитивний виклад не може бути індивідуальним чи вузькогруповим підприємством, бо це проєктна чи управлінська позиція іншого типу. Тобто цільовий нігілізм і якомога більш послідовна ілюстрація профанації нинішнього проєкту «незалежності» країни – окремий етап роботи для більшості національної еліти, яка досі перебуває всередині старих геополітичних проєктів. Спроби окремих консультантів і управлінців перейти до інфраструктурного управління в геоekonomічному фокусі залишаються поки що фрагментарними і не мають реального попиту в української бізнесової і політичної еліти. Українська еліта продовжує ділити геополітичний ресурс, не бачачи геоekonomічного ресурсу та декларативно розраховуючи на геокультурний, для якого нема реального підґрунтя.

Отже, потрібно чітко і прагматично зафіксувати нашу проєктну позицію – стати розвинутим інфраструктурним регіоном геоekonomічного світу. Ми працюємо у геоekonomічному фокусі, створюємо і посилюємо управляючі ін-

фраструктури. Ми дискваліфікуємо нинішню еліту як нестратегічну і нереклексивну. Ми працюємо з молодим поколінням, формуючи нове мислення і нові підходи щодо геокультурного світу. Ми намагаємося думати не тільки про сьогоднішні, але і про завтрашні цілі.

Тому наше покоління має шанси стати першим поколінням, яке матиме нащадків серед національної еліти щодо своїх стратегічних цілей, якщо воно буде здатним виконати наступні умови. По-перше, випрацювати довгострокові стратегії у сфері нового типу експансії (інфраструктурної, мережної), у сфері гуманітарних технологій, у сфері мультикультурної політики, і культурного захоронення акцентуованого ставлення до мовної проблематики. По-друге, підготувати наступне покоління еліти, здатне до рефлексивного мислення, прийняття нових викликів у згаданих сферах.

марія пірен

*українська еліта
і
проблеми модернізації
суспільства*

Суспільно-політичний розвиток кінця ХХ століття засвідчує, що надзвичайно важливим є розуміння багатоманітності й особливостей проявів модернізаційних процесів, їх місця і ролі не лише у всесвітньо-історичному масштабі, а й в історії кожної окремо взятої країни, серед яких Україна не може бути винятком.

Термін «модернізація» вживається у науці з 50-х років ХХ століття. Етимологічно він пов'язаний з французькими словами *moderne* – сучасний, новітній та *modernisation* – оновлення, а також з англійськими термінами *modern*, *modernity*, *modernization* – модерний, модерність, модернізація або взагалі українізований варіант: сучасний, сучасність, осягнення.

Прибічники політологічного тлумачення модернізації розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення відбуваються

в усіх основних компонентах соціальної системи (економічній, правовій, політичній сферах, у соціальних відносинах, культурі, системі освіти та ін.).

Послідовно здійснювана політична модернізація виступає як чинник і гарант забезпечення послідовності модернізації в усіх сферах суспільного життя.

Процес модернізації включає, насамперед, вдосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку.

Найважливішими проблемами модернізації сучасного українського суспільства є:

- упорядкування геополітичного простору з державами-сусідами;
- упорядкування владних відносин;

- запровадження реформ у життя;
- збереження стабільності і внутрішньої консолідації в суспільстві;
- залучення широких мас населення до участі в політичному процесі та утвердження демократії, громадянського суспільства.

Пошук соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації через роль і функції держави, структур і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення модернізаторської еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів, а також політичну соціалізацію особи, спрямовану на розширення її політичної участі та ін.

Відтоді (50-і роки ХХ ст.) і до сьогодні теорія модернізації набула різнобічного осмислення, а сам процес модернізації у світовому контексті пройшов три етапи:

I етап. 50–60 рр. – зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі моделей розвитку суспільств.

II етап. 70–80 рр. – переоцінка ідей першого етапу, аналіз прорахунків, осмислене визнання відносної незалежності економічного розвитку «від жорстко визначених форм ідеології й політичної організації західного типу», усвідомлення необхідності збереження національних традицій, які «допомагають зняти загрозу соціальної дезорганізації» й забезпечити мирні шляхи політичного розвитку країни.

III етап – кінець 80-х рр. і до сьогодні. Цей етап поставив перед західними вченими потребу враховувати поряд з економічними та індустріально-технологічними чинниками розвитку вагомі людські й природні ресурси, нагромадження чи наявність капіталу, розвинені технології, геополітичні, соціальні, психічні, культурні та інші фактори.

Що ж до політичної специфіки модернізації, то вона передбачає переорієнтацію суспільних відносин через поширення інтегральних цінностей (со-

ціальна держава, гуманізм, право, свобода особистості), вивчення цивілізаційної культури окремих соціумів загалом, неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу при одночасному врахуванні їхнього досвіду.

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С. Блека, проходить кілька стадій: а) усвідомлення мети; б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти; в) період трансформації; г) інтеграція суспільства на новій основі. (Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К., 1999, с. 17).

Мета модернізації у загальносвітовому масштабі тісно пов'язана з ціннісно-культурним механізмом її збагачення. Йдеться про забезпечення демократії, соціального достатку та політичної стабільності, добробуту та всебічного розвитку творчого потенціалу особистості. Гармонійний розвиток і вдосконалення ціннісно-культурного механізму дозволяє позбутися бідності, нерівності (надмірної поляризації суспільства та зрівнялівки), репресій і насилля, залежності суспільства від владно-бюрократичних структур та ін.

Основною силою, яка осмислює і втілює ідеї модернізації, є вибрана верства інтелектуалів – національна еліта.

Слово еліта має начебто подвійне походження – від лат. *eliquere* і фран. *elite* – ліпше, відібране, вибране, меншість суспільства, що становить достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, національними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з функціями управління, розвитку науки і культури (тобто творчі функції).

У сучасній західній політології не існує однозначного тлумачення поняття «еліта». Цим терміном, як правило, означаються люди, що мають найбільшу кількість певних позитивних якостей,

цінностей і пріоритетів (влада, багатство, культура, професіоналізм, компетентність, сила волі тощо) і займають найбільш впливові позиції у суспільній ієрархії.

Дещо про теорію еліт. Попередниками теорії еліт були ідеї, обґрунтовані у працях Конфуція, Платона, Макіавелі, Карлейля, Ніцше. Як цілісна система світогляду теорії еліт були сформульовані на початку XX ст. Вільфредо Парето, Гаetano Моска, Максом Вебером, Робертом Міхельсом, Карлом Маносельмоном, Хосе Ортегою-і-Гасетом, Арнольдом Тойнбі, Райтом Мілсом та ін.

До прикладу, визначення еліти за В. Парето: це люди, що отримали найвищий індекс у галузі їхньої діяльності. Г. Моска визначає еліту як найбільш активних з політичного погляду людей, зорієнтованих на владу, організовану меншість суспільства, правлячий клас. Ортега-і-Гасет елітою вважає людей, що мають інтелектуальні чи моральні переваги над масою, найвище почуття відповідальності. А. Тойнбі твердить, що еліта – це творча меншість суспільства на протигагу нетворчій більшості.

Прибічники технологічного детермінізму елітою називають найбільш кваліфікованих спеціалістів, менеджерів і високих службовців у системі бюрократичного управління. Є й інші визначення. Кожне з них відображає певний аспект функціонування цієї групи людей у суспільстві, наголошує її специфічну роль.

Роль еліти у суспільстві багатогранна. За своїми функціями еліта розподіляється на певні класи та типи. Подібно до визначень існують численні класифікації еліт. Наприклад, К. Мангайм виділяє такі головні типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні та релігійні. Д. Ласуел і А. Каплан запропонували свою класифікацію типів еліт – за її роллю у суспільстві: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні; 3) «справед-

ливі»; 4) «популісти»; 5) «мужні»; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи.

Слід зауважити, що перераховані та неперераховані класифікації еліт західні соціологи, політологи сформулювали для стабільних суспільств.

Для перехідних суспільств, зокрема і для України, такі визначення не зовсім придатні, бо ці країни перебувають у стані трансформації від тоталітарного через демократизацію до громадянського суспільства. Тут є своя специфіка і певна відмінність, пов'язана з багатьма чинниками: ментальністю, історичними традиціями, економічною політикою, станом розвитку демократії тощо.

У постсовєтських країнах процес трансформації та модернізації суспільства є досить складним. Наприклад, в Україні виникає чимало проблем у здійсненні модернізаційних процесів, що пов'язане з втратою державності у минулому, браком традицій державотворення та психологією бездержавного народу, яка культивує меншовартість та нерішучість у самостійних державотворчих процесах.

На складність і проблемність груп, які належать до еліти у перехідних суспільствах, звертають увагу й зарубіжні дослідники. Німецький вчений У. Гофман-Лянґе твердить, що «навіть чи має сенс надмірне розширення поняття еліти, використання його для характеристики індивідів або груп ... Лідери рухів протесту, що виступали за скасування авторитарного режиму, не можуть бути віднесені до членів національної еліти, поки вони не досягнуть успіхів в інституціалізації свого політичного впливу, створивши стійкі організації, тобто політичні партії або групи тиску». (Хофман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт // СОЦИС, 1996, № 4. с. 50–51).

Суттєвим внеском до теорії еліт є обґрунтування еліти відповідно до потреб національного державотворення, зроблене у свій час українським політологом В. Липинським. Його концепція «націо-

нальної аристократії» полягає у тому, що ні етнографічна (етнічна) маса людей як така, ні мова, ні окрема територія автоматично не творять нації. Це здійснюється активною групою цієї нації, на ґрунті культурних, моральних і політичних цінностей якої й формується нація.

Наявність еліти як духовно-органічної частини народу, що упредметнює засобами культури його духовні основи, формує концепцію національної самоідентичності, є невід'ємним фактором повноцінного життя нації. Через еліту нація усвідомлює себе як така. Але не тільки через еліту вона себе пізнає, організовує, настановляє, вчить, захищає, керує. Через еліту вона пізнає закони навколишнього світу, виробляє орієнтири у ньому, вивчає різні цивілізації, форми їх існування та суть, переваги і недоліки, знаходить у них своє місце.

Нація за допомогою еліти стає дієвою, виробляє свою концепцію світу, власне світобачення та світосприйняття. Ще в середині ХХ століття геніальний М. Бердяєв відчував прийдешнє і писав: «Усе змінилося навколо в світі і потрібні вже нові реакції живого духу на все, що відбувається. Ці нові реакції необхідні і для духу, вірного своїй вірі, своїй ідеї». (Бердяєв Н. А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1990. с. 3). Нині, коли відпали колишні ідеологічні табу та різноманітні політичні ярлики, коли не лише реабілітовано окремі постаті минулого, а й переосмислено історичні події, маємо нагоду об'єктивно оцінити своє єство, замислитися над тим, як ми слугуємо своєму народові, який цього вкрай потребує.

Правдиве усвідомлення себе і свого місця у світі, усвідомлення людської долі, устремління до правди як людського наближення до істини є умовою виведення України як держави у світ українською елітою. Щоб правильно орієнтуватися у світі, українцям треба знати правду про світ і про себе (через повернення народові історичної пам'яті). Інтелек-

туальна, політична еліта робить це у всіх країнах, таке завдання стоїть і перед українською елітою.

Як держава Україна все починає творити з нуля. Вона відкриває і себе світові, і світ для себе. Такою є наша доля сьогодні, в процесі державотворення.

Історія України – це історія жорстокого знищення і нищення національної еліти через голодомори, ГУЛАГи, психлікарні та інші форми. «Еліта», що припала нашому народові з советських часів, не є повноцінною, не було відповідних умов для її творення. Не є вона і проукраїнською, зважаючи на мету, яку ставила советська влада на той час в Україні, та й сьогодні деякі представники певних кіл еліти слабо інтелектуальні, бездуховні, без справжнього патріотизму, про що від західних елітарних кіл та експертів ми чуємо як докір. Наприклад, в Україні реформи не спрацювали, бо бракує державотворчого досвіду, професіоналізму в системі управління, бракує справжньої, власної управлінської еліти, коштів, бракує патріотизму (на останньому чиннику наголошують західні експерти). Усвідомлюючи це, мусимо долати свої вади і творити себе як еліту самі, власними силами творити українську демократичну державу. На це піде чимало часу, але в цьому майбутнє наших дітей та онуків.

Формування української національної еліти – одна з найболючіших проблем сьогодення. Ідеологічну трансформацію суспільства в Україні має провадити верства, яка б поєднувала у собі інтелект, духовність, патріотизм, могла бути взірцем для загалу й повести його за собою.

До інших ознак еліти західні учені додають багатство, яке допомагає отримати високі посади. Так діється у всьому світі, і ми сьогодні повинні підлягати таким же суспільним законам.

Інтелектуальна, духовна людина завжди відчуває потребу звертатись «нагору», до авторитету чи принципу, якому добровільно служить. З цього випливає, що важливою рисою еліти має бути вимог-

ливість до себе і невичерпне бажання вдосконалюватись, це допомагає еліті (меншості) стати взірцем для суспільства, для «людини-маси».

А чи маємо в цьому плані якість напруження? Так, гідний внесок у визначення ознак еліти зробили наші співвітчизники, зокрема В. Липинський та Д. Донцов. В. Липинський називає еліту «національною аристократією», «групою найкращих у даний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації». (Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.-Ф., 1995, с. 131).

На думку Липинського, еліта має володіти «матеріальною силою» та «моральним авторитетом у своєї нації». З цього приводу у «Листах до братів-хліборобів» Липинський наголошував: «Без матеріальної сили: без володіння засобами виробництва (землею і фабриками), без володіння засобами війни (державою, армією) і без морального авторитету не може бути національної аристократії» (Там само, с. 184).

Д. Донцов у праці «Дух нашої давнини» визначальним проголошував дух цієї верстви, який живить її, змушує діяти, допомагає «бути твердою і невблаганною щодо себе самої, не піддаватися матеріальним спокусам вигідництва чи оспалості, ставлячи понад усе поняття честі й обов'язку, безоглядно вірити у свою справу й у своє право провадити загально». (Донцов Д. Дух нашої давнини. – Д., 1991, с. 16).

До високої сили духу мислитель додає відчуття инакшості та вищості. Іншою рисою провідної верстви має бути мудрість, яка формує та організовує, тобто є дієвою. Завдяки їй «правляча каста» повинна «...розуміти мету, ...охопити усе суспільство одною організовуючою ідеєю» (Там само, с. 194).

Якщо кинути погляд на історію, то великий Ганді саме чинником честі, високої духовності, гу-

манізму згуртував народи Індії навколо ідеї незалежності і досяг мети.

Еліта суспільства – це група людей, яка займає високі сходинки у владі і тому здатна створювати зразки суспільних потреб і поведінки. Це призначення елітних верств сучасні дослідники еліт відносять до розряду однієї з найбільш характерних сутнісних рис еліт як особливої верстви суспільства. Суспільство, в якому деформовані принципи моралі й гуманізму, духовності, правової культури, коли еліта не завжди є взірцем для народу, вона не має у нього поваги, народ не довіряє їй, не вважає її своїм проводарем.

Серед функцій еліти можна виділити найважливіші, виходячи із концепцій окремих авторів. Наприклад:

- бути «аристократією духу», служити взірцем у суспільстві, на який повинні рівнятись (за Ортегою);

- мати спроможність організувати суспільство та повести його за собою. Мірилом вартості кожної справжньої аристократії є її здатність творити нові цінності, будувати, організовувати життя (за Липинським);

- піклуватись про суспільні інтереси понад усе, а лише потім про потреби свого прошарку та особисті (за Донцовим) та ін.

Виходячи з потреб сьогодення, наука й освіта повинні виробити основні критерії функціональної ролі сучасної еліти, бо саме вона є формотворчим ядром політичної нації в Україні. Що ж ми маємо на сьогодні?

В українському суспільстві на нинішньому етапі його розвитку діє така модель структури і розвитку еліти, в якій слабо відображені її суттєві характеристики як особливої верстви суспільства. Спостерігаються негативні прояви.

Досить цікавим є такий факт: кого відносять до еліти?

Результати соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України спільно із службою «Соціс-Геллап» свідчать, що 44% респондентів вважають елітою найбагатших людей, 42% – тих, хто обіймає високі посади. Ось і бачимо, що наші громадяни еліту розуміють як правлячу верхівку, а не як інтелектуальну, найвихованішу, найгуманнішу, високодуховну частину суспільства, як це є у наукових канонах.

Більш конкретні відповіді дали респонденти, коли їм було запропоновано 15 соціальних категорій людей з проханням відзначити, з якою з них у першу чергу асоціюється слово «еліта». Найперші місця зайняли: Президент – 41%; міністри – 31%; народні депутати – 32%; бізнесмени – 32%; керівники банків – 21%; злочинні угруповання – 14%; науковці – 12%; керівники політичних партій – 7,5%; актори – 7%; письменники – 5%; військове керівництво – 2,5%. (Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Порохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь № 10. – К., 1998, с. 64).

Ось і все сказано: про нашу сьогоднішню еліту, про світогляд, про інтелект, про наше суспільство, про мірило «суспільного олімпу», коли злочинні угруповання мають вищий статус за науковців.

Однак віриться, що стан справ у суспільстві зміниться, а позитивні якісні риси, якими повинна володіти українська еліта, теж посядуть належне місце у процесі державотворення в Україні.

Світовий досвід переконливо доводить: життєвий рівень усіх прошарків населення, соціально-економічна ситуація в країні визначаються рівнем освіченості суспільства і його ставленням до інтелектуальних цінностей. Лише інтелектуально багате суспільство є гарантією високого рівня життя народу, навіть за відсутності енергоносіїв, корисних копалин та інших природних багатств – прикладом слугує нам Японія.

Прагматичний інтелект, доповнений мораллю і патріотизмом, дорожчий за нафту і газ, золото і всі інші корисні копалини.

Інтелектуальний капітал – це те, що в сучасних умовах надзвичайної конкурентної боротьби дозволяє створювати цінності та забезпечує конкурентоспроможність підприємствам та суспільству в цілому.

Людський інтелект стає безпосередньою і головною продуктивною силою постінформаційної технологічної ери, якій історія відвела час з перших днів ХХІ століття.

Велика увага буде приділятися інтелектові, полювання на інтелект у найближчому майбутньому перетвориться у самостійний і один з найприбутковіших видів бізнесу у світі. У нову еру інтелектуалізації і соціалізації розвитку вступають США, ФРН, Японія, Китай та ін.

Наприкінці 1998 року проведено опитування серед соціологів провідних країн світу, щоб з'ясувати, які галузі людської діяльності будуть інвестуватися в ХХІ столітті. З десяти пріоритетів перше місце посіла така сфера діяльності, як пошук принципово нових систем освіти і виховання. Отже, найбагатшою країною в майбутньому буде та, яка робить серйозні інвестиційні вклади в освіту. В Японії ставиться питання про загальну вищу освіту. У США витрачається на освіту 12% ВВП (що дорівнює 30 бюджетам України).

Еліта тільки тоді забезпечить рух суспільства шляхом модернізації, коли забезпечить здоров'я, соціальні блага та інтелект нації.

Інтелектуальний потенціал України величезний. Це безперечно. Як безперечно й те, що він упродовж останніх років стрімко руйнується. Деінтелектуалізація суспільства – головна небезпека для історичних перспектив незалежної України. З кого ж буде формуватися еліта? Як свідчить світовий досвід, при наявності інтелектуального потенціалу

народу, а також патріотизму і дієздатности керівництва, економічну кризу можна швидко подолати, але відновити інтелектуальний потенціал дуже не просто, інтелект нації формується десятками, а то й більше років.

Бюджетні видатки на одного науковця в Україні в 40–50 разів менші, ніж у країнах Євросоюзу. За період 1991 – перше півріччя 1999 р. з України виїхало близько 6,5 тисячі учених найвищої кваліфікації (академіків, професорів, кандидатів наук). Що тривожить в Україні? Саме те, що понад 40 тисяч українських науковців перейшли у режим фізичного виживання: пішли в торгівлю, бізнес, сферу послуг і навіть у кримінальні структури. До речі, однією з об'єктивних причин складності подолання організованої економічної злочинності є те, що фінансові афери мають могутнє інтелектуальне забезпечення. Ці люди повинні повернутися в лоно порядності й бути рушійною силою прогресу українського суспільства. Ось над чим повинна думати наша правляча еліта, щоб оздоровити себе і суспільство в цілому.

Правлячій еліті належить серйозно задуматися над психічним і фізичним здоров'ям нації. За станом здоров'я ми на 110-му місці, а щодо психічного здоров'я, то понад 10% населення України потребує психіатричної допомоги, до 60% – психотерапевтичної.

Яка ж цінність нашої еліти в очах українських громадян?

На запитання: «Наскільки Ваше життя залежить від тих, хто становить реальну правлячу еліту?» – респонденти дали такі відповіді: дуже залежить – 36%; достатньою мірою залежить – 37%; мало залежить – 9%; майже не залежить – 8,5%; важко відповісти – 8%.

Дані засвідчують, що народ усвідомлює свою залежність від еліти і важливість для нього правлячої еліти, адже якщо додати 36% і 37%, то 73%

є вагомим показником. Цікаво, проте, чи еліта усвідомлює відповідно свої обов'язки перед народом? Виходячи з даних громадської думки, рівень довіри до сьогодишньої управлінської еліти низький.

На запитання: «До кого ви сьогодні більше прислухаєтесь, коли намагаєтесь зрозуміти, де правда, а де неправда в нашому суспільстві?» – респонденти відповіли таким чином. Тих, що прислухаються до правлячої еліти, виявилось 1,9%, а 54% заявили, що до еліти в цьому плані відчують байдужість. То чи потрібна народові така еліта? Є над чим думати нам усім.

На запитання: «У чому ж причина зневіри людей до правлячої еліти?» – відповідь однозначна: «Ті, хто здобув владу, перестають піклуватися про людей, дбаючи лише про себе» – відзначили 68% респондентів (Шульга М. Правляча еліта // Віче, 1997, № 8, с. 54).

Факти тривожні. Приводять вони до висновку, що справжня еліта в Україні ще не сформувалася. Наразі правлячій еліті не протистоїть серйозна реформістська опозиція, як у демократичних країнах.

Українську еліту частково можна назвати квазіелітою, оскільки їй, як бачимо, не вдалося здійснити рішучих і комплексних соціальних перетворень, витримати випробування на моральну зрілість.

Суперечлива ситуація склалася навколо політичної еліти в Україні. З одного боку, в советський час Україна не мала повноцінно сформованої еліти, бо значна частина підготовлених до політично-владної діяльності людей переміщувалася до Москви. Дійсно, в Україні питома вага потенційної політичної еліти менша, ніж в інших постсоціалістичних країнах (Польща, Чехія, Словаччина).

Правляча еліта в Україні виявилася поки не спроможною до швидких трансформаційних перемін. Політичні аналітики бачать причини у тому, що:

1) еліта склалася здебільшого з вихідців кланових груп, які бояться втратити владу;

2) вона не відзначається високою активністю, сучасною управлінською та професійною компетентністю;

3) розлад механізмів соціального контролю, який зараз панує в Україні, призвів до поглиблення моральної деградації частини її представників, які «припливли» до корупції.

Що ж сприяє процвітанню корупції? С.Д. Дубенко дає таку відповідь: «Це відсутність чіткого розмежування компетенції різних органів і структур всіх гілок влади, і дезорганізація правозастосовчої практики, і невідповідність форм і методів правоохоронних органів завданням не лише попередження фактів корупції, але також їх вияву і розслідуванню. Досі не створено ефективних форм державного контролю за діяльністю державного апарату, недосконалим є прокурорський нагляд, недостатньою координація взаємодії державних органів, які ведуть боротьбу з корупцією». (Дубенко С.Д. Державна служба і державні службовці в Україні. – К., 1999, с. 58).

Цікаво, що і серед інтелігенції та політиків України лунають тверезі оцінки якісного стану національної еліти. «Офіційно-елітарні» ніші заповнені «заслуженими діячами», «академіками», «лауреатами», а основні елітарні функції в цих нішах не реалізуються. Досить подивитися, що діється з освітою, мовою, духовністю, охороною здоров'я, виробництвом. Багато складностей у модернізаційних процесах, особливо щодо проведення адміністративної реформи.

Загалом формування національної еліти й лідерів сучасного парламентського типу в Україні тільки розпочалося. Цей процес вимагає часу, знань, практики, правового поля і духовних засад.

Тут спостерігаються певні закономірності. У перехідні періоди розвитку суспільств еліта фор-

мується із різних соціальних прошарків та груп суспільства. Циркуляція еліти має дві основні форми: зміна однієї еліти іншою і просування нееліти в еліту (Сохань Л.В. Громадянське суспільство та еліта – два полюси // Актуальні проблеми державного управління. Наук. збір., 1999, № 2, с. 55).

Деформований соціальний процес негативно позначається на психології та індивідуальній життєвій долі людей. Декларування переходу до демократичної моделі суспільного устрою на підставі ринкових відносин спонукає різні прошарки суспільства, зокрема й осіб з низьким рівнем культури та моральності, «добиватися» верхніх щаблів, яким вони не відповідають. До чого це приводить? У сфері економіки це живить тіньову економіку, у політиці – викликає зростання номенклатурності, бюрократизму, політичного нігілізму. Причому у соціальних, управлінських переміщеннях «знизу-догори» велику роль починають відігравати не особисті чесноти й заслуги, а інші чинники (гроші, корпоративні, родинні та інші зв'язки).

Еліту як соціальне явище у державі можна розділити на дві групи: центральну і регіональну.

Після проголошення незалежності України повноваження регіонів значно розширилися. Спроби регіональних еліт України підвищити свою роль у державі знайшли відображення у процесі підготовки Конституції України. Це великий плюс. Вони продемонстрували свій інтелект, позицію, заявили, на що претендують.

Особливістю регіональних еліт, що приходять до влади в Києві, є чітка орієнтація на «своїх» за критерієм регіональної приналежності. Зайнявши ключові позиції у Києві, представники відповідної регіональної еліти енергійно витісняють з високих державних посад «чужинців».

У процесі становлення регіональних еліт простежуються етапи:

Перший: 1992 – перша половина 1994 року – етап суперництва ідей унітаризму і федералізму. Популяризуються ідеї розширення повноважень регіону, обговорюється можливість запровадження федеративного устрою. Ці позиції знаходили підтримку певного кола депутатів Верховної Ради.

Другий: час, коли обстоювалася ідея запровадження унітарної форми правління, опосередковано підтримувалася центральна влада та стримувалося зростання ролі місцевої еліти у житті держави і суспільства.

Регіональні еліти такі ж строкаті, як і центральні, переповнені протиріччями. Знесилення центральної влади через міжкланові і внутрікланові «розбірки» зміцнює позиції регіональних лідерів, які мають свої оцінки і вплив на певних високопосадових осіб.

Проблеми регіональної еліти сьогодні – нове бачення нею адміністративної реформи та місцевого самоврядування. Еліта країн Балтії ще вісім років тому почала опановувати досвід, сконцентрований у різних оонівських підручниках з політичного менеджменту місцевого самоврядування та інших проблем державотворення.

Українську еліту ці проблеми захопили зненацька, зокрема коли йдеться про місцеве самоврядування. Це прикро, адже історія залишила нам досвід місцевої демократії в Україні (наприклад, козацькі ради).

Уміти бачити проблеми та знаходити шляхи їх розв'язання, спираючись на громадськість, живе спілкування з людьми, пресою – ось основні шляхи, які покликана використовувати регіональна еліта, модернізуючи суспільство через уміле реформування та управління.

Світ навколо нас динамічно змінюється, і питання стоїть так: або наша країна дасть нарешті адекватну відповідь на виклик часу, модернізує своє

суспільство, або перетвориться у третьосортну державу.

В Україні місцева еліта утверджує свої позиції лише на регіональному рівні і, головним чином, в економічному плані. Політично вона ще малозначуща. Як говорять самі її представники – «в політиці погоди не робимо». Центральна влада не хоче з нею ділитися своїми повноваженнями. Тут існує суперечність між так званими регіонами-донорами і регіонами-споживачами. Так цю проблему пояснюють соціологи і політологи.

В Україні спостерігається кланове регіональне протистояння. Негативом є те, що в регіонах або зовсім немає механізму контролю над правлячою елітою, або він неефективний. Усе це призводить до втрати елітою довіри, до розчарувань широких верств населення у демократичних гаслах, які вона пропонує суспільству як генератор ідей.

В Україні культивуються думки про так звану «елітаристську ідею» виховання та управління (особливо тих, хто до неї не входить). У житті буває і так, і не так. Але все-таки центральна влада повинна міняти моделі своєї поведінки з регіональною елітою, якщо не хоче конфліктів та зневаги. Їй необхідно враховувати ідеї циркуляції еліти, щоб досягти успіхів у системі управління та ефективного утвердження адміністративної реформи.

У суспільстві, що трансформується, необхідною умовою зміцнення демократії й становлення громадянського суспільства має бути вільна конкуренція елітарних груп.

Відчуження владних структур від мас, відсутність діалогу між владною елітою і народом загрожує утвердженням у державі авторитаризму і тоталітаризму. Модернізаційні процеси такого не терплять. Щоб цього не сталося, потрібно створити умови для динамічної циркуляції елітарних груп. Вони мають бути відкритими як для представників різних верств населення, так і для представників

різних регіонів. Цікавими з цього погляду є думки соціологічного опитування. Так, на запитання: «Чи змогли б ви в майбутньому опинитися в числі правлячої еліти?» – 44,3% респондентів заявили, що такої мети не ставлять; 44,0% – що «туди пускають тільки своїх», а ще 55,2% «впевнені, що такого ніколи не трапиться» (Шульга М. Правляча еліта // Віче, 1997, № 3. с.54).

Чому все-таки потрібно, щоб відбувалася циркуляція еліт? Щоб не було застою та корупції. Саме циркуляція перешкоджає узурпації влади. В Україні ж середній відсоток оновлення уряду впродовж семи років незалежності становив – 46%. Але тут є проблема, яку слід мати на увазі: циркуляція також повинна мати міру, бо постійні кадрові переміщення вищого ешелону, невпевненість у стабільності, відсутність досвіду управління у вищій ланці – не менш негативні явища. Тому має бути мудрість при переміщенні та доборі кадрів, особливо при проведенні адміністративної реформи.

Клановість еліти теж є характерною для українського ешелону влади. У контексті українського суспільства кланом називають тіньове, закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення й утворилося на ґрунті спільних інтересів його учасників. Основою клановості є економічний, матеріальний інтерес. У політиці клани називають «п'ятою владою». Ґрунтом, на якому виростає клановість, є тіньова економіка. Сенс клану полягає не тільки у протиставленні власних інтересів суспільним, державним, а й у протистоянні іншим кланам. Боротьба кланів точиться поза правовим полем держави, нелегітимними методами. Головними засобами, які при цьому використовуються, є підкуп, шантаж, війна компроматів у ЗМІ, змова тощо, аж до терористичних актів, убивств на замовлення.

Сприятливим середовищем для розвитку кланів є така ситуація у суспільстві, коли ще не викристалізувалися соціальні сили, які є соціальною базою

влади, коли державна влада слабка, а кризові явища в економіці, політиці, соціальній сфері набувають велетенських розмірів. Саме тоді настає час кланів. Чим більшої сили набуває клан, тим активніше він проникає у політику, пристосовується до правил поведінки у політичній сфері, випроваджуючи до неї своїх висуванців, підкуповуючи політиків.

Науковці виділяють і таку характеристику, як «нова еліта в Україні». Це відносно строката за складом соціальна група. До неї входять частково нові люди, які за старого режиму не мали ніякого стосунку до влади, а також здебільшого ті, хто і за советської влади був при владі. До «нової еліти» входять лише ті представники старої номенклатури, що якісно оновилися, хто політично, ідеологічно, психологічно та етично пристосувався до умов і вимог нової системи.

На думку політологів-дослідників, в Україні після розпаду СРСР відбувся політичний бартер: партійно-советська номенклатура рекрутувала до своїх лав більшість конформістських лідерів контреліти (Полохало В. Украина: лидерство, элита, власть // «Независимость», 9 сентября 1994 года).

До слова, найбільший прошарок нової владної еліти сьогодні в Україні становлять другий та третій ешелони номенклатури Компартії України – колишні працівники периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів великих підприємств, комсомольські працівники.

Аналізуючи еліту, що функціонує сьогодні в Україні, соціологи, політологи ще називають її «пост-тоталітарною», а не демократичною, бо вона має певну ментальність та стереотип поведінки, звички того просторово-часового режиму, що був при СРСР. Щоб позбутися цього, потрібен час і зміна покоління.

Щодо організаційно-управлінських методів, стилю роботи, публічної поведінки, організації приватного життя, посадових привілеїв, то нова еліта

перейняла їх від старої, а в дечому її перевершила. Вона більше привілейована, ніж колишня компартійна, причому безконтрольна, не підзвітна.

Однак і змін не можна не помічати. Процес модернізації українського суспільства тільки розпочався, тому можливі лише деякі прогнози. Але можна твердити, що в результаті змін, які відбулися у суспільстві, виграла певна частина номенклатури, особливо регіональної, що, як зазначають політологи, обміняла свої бюрократичні привілеї на власність у формі нерухомості, солідної частини підприємств, отриманих у процесі номенклатурної приватизації.

Період управління номенклатурних чиновників характеризується тимчасовістю, невисоким професіоналізмом, інколи безпринципністю. Саме так втрачаються авторитет і довіра мас до них. За таких обставин еліта переходить до розряду чиновництва. Такий стан знижує авторитет державних службовців, що є проблемою кадрової політики у процесі адміністративного реформування.

Великою проблемою для української еліти є брак ідеології державотворення, чіткої політичної програми дій і почуття соціальної відповідальності. Цим вона і відрізняється від еліт розвинених країн світу (США, ФРН, Франції, Данії та ін.).

Еліту поділяють ще на правлячу і контреліту, на еліту і антиеліту, на діючу і резервну, на панівну і опозиційну. Існує типологія еліти за фахом: політична, військова, освітянська, творча, управлінська тощо.

Поділ на еліту правлячу та контреліту має певний сенс у політичній сфері. Наукова, мистецька еліти виконують роль генераторів ідей, творців художніх творів. У межах цієї елітарної групи теж є протистояння, адже її статус у державі низький, тут іде «торг» за звання, що особливих привілеїв не дає.

Якщо характеризувати контреліту як тип, то це політична еліта, яка вже відлучена від влади, або ще тільки прагне дійти до неї.

У правлячій еліті постсовєтського періоду соціологи виділяють відкриту (прозору) і тіньову групи.

Відкрита правляча еліта – це публічні політики, які здобули певну позицію у державній владі (окремі депутати, члени уряду, державні службовці високого рангу тощо).

Тіньова правляча еліта – це ті, хто має сильний вплив на прийняття державних рішень завдяки своєму багатству, діють вони не публічно, а «у тіні». Тіньова правляча еліта є в усіх суспільствах, але її питома вага, вплив та можливості порівняно незначні. У країнах на стадії модернізації суспільства створюються сприятливі умови для зростання ролі тіньової еліти. Є вона і в українському суспільстві.

Важливою проблемою є моральність еліти в процесі модернізації суспільств. Сучасні реформатори, відмовившись від колишньої ідеології, по суті, взагалі ігнорують ідеологію, спираючись на спрощені уявлення про соціальний розвиток, вважаючи, що реформування економіки автоматично приведе до прогресу духовності та моралі.

Але ж відомо, що саме світогляд як пріоритетна якість має відображатися у державотворчих та законотворчих процесах, бо саме він закладає морально-етичні підвалини майбутнього, без чого не можуть формуватися ні політична стратегія, ні управлінська діяльність, ні модернізація суспільства в цілому.

У нинішньому суспільстві утворився світоглядний, а до певної міри й ідеологічний вакуум. Образ суспільства має бути визначений через систему світоглядних істин, які, у свою чергу, стануть зрозумілими, якщо проаналізувати історичний досвід політичного життя та політичної діяльності світового співтовариства, що перебував на вищому етапі модернізації суспільств.

Людський досвід вчить, що всі найважливіші рішення приймає владна еліта. Але буває й так, що звичайний людський егоїзм переноситься на сферу політики, виявляючись, зокрема, у прагненні політиків непомірно розширювати свої права і повноваження для себе, здійснюючи владне панування над тими, хто їх обирав, забуваючи про честь і мораль. «Щоб збудувати і зберегти державу, – писав В. Липинський, – треба егоїстичні інстинкти обмежити ... бо необмежений егоїзм правлячих веде до руйнуючого державу зловживання владою і силою». (Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк, 1956, с. 12).

Суперечливим є питання про співвідношення понять «еліта» і «номенклатура». Російські науковці не протиставляють їх. (Крыжановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность, 1995, № 1, с. 52–53). Поняття «номенклатура» означає елітну групу, яка була характерна для советського суспільства та інших країн, що входили до соціалістичного табору. Нова еліта постсоціалістичних суспільств або безпосередньо походить від номенклатури, або щільно з нею зв'язана.

На даному етапі державотворення складно говорити про сучасну українську еліту як про усталену, особливо коли йдеться про правлячу політичну еліту й опозицію. Тому, як твердять соціологи (М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, Т. Шульга) при аналізі складно застосовувати класичні визначення і використовують метафори, напівнаукові поняття, публіцистичні кліше.

Еліта – привілейована верства суспільства. Система привілеїв має конкретно-історичний характер і суттєво змінюється з модернізацією суспільних відносин, змінами соціальних порядків та політики. Тут відчутно даються взнаки зразки та моделі, які склалися в українській культурі, традиціях, менталітеті народу. Досить складно з'ясувати, що вкла-

дається в поняття «національна еліта в Україні». Тут ми не повинні мати на увазі проблему – з якого етносу складається еліта, а те, чи діє вона в інтересах української політичної нації. Думається, що не можна назвати національною еліту, яка, розуміючи тимчасовість свого перебування при владі, використовує цю обставину лише для власного збагачення, тримає свої капітали за кордоном. Це – підґрунтя конфліктності в системі становлення української політико-владної еліти.

Проблемою українського суспільства – у чіткому поділі між елітою і неелітою за величиною прибутків, регулярністю їх отримання, за рівнем життя, можливістю впливати на прийняття державних рішень тощо. Ця прірва досягла такого розміру, що утворилися немовби два соціальні світи в одному суспільстві, які існують паралельно і не пересікаються.

Передові країни спрямовані до постіндустріального стану, до інформаційного суспільства, тобто моделі суспільства, заснованого на знаннях. Це підвищує роль науки, різного типу технологій, засобів масової комунікації і пов'язане з гуманізацією відносин між людьми, зростанням духовності, опорою на культуру і мораль.

Варто зауважити й те, що елітотворчі процеси – довготривалі, як про це свідчить історія, адже інтелектом високого гатунку вважають особистість, що займається інтелектуальною працею не менш, ніж у третьому поколінні. Як доводить історія англо-американської політичної еліти, державі потрібна спеціальна система навчальних закладів, де б працювали за новими програмами найліпші викладачі, які були б фахівцями і вихователями. Державі потрібна власне національно забарвлена еліта, високоінтелектуальна, професійно відповідальна, глибоко патріотична, віддана власному народові, Україні.

Друкується зі скороченнями

в.козаков

*політична еліта:
особливості
суб'єкт-об'єктної взаємодії
механізмів формування
системи цінностей
державного управління
в Україні*

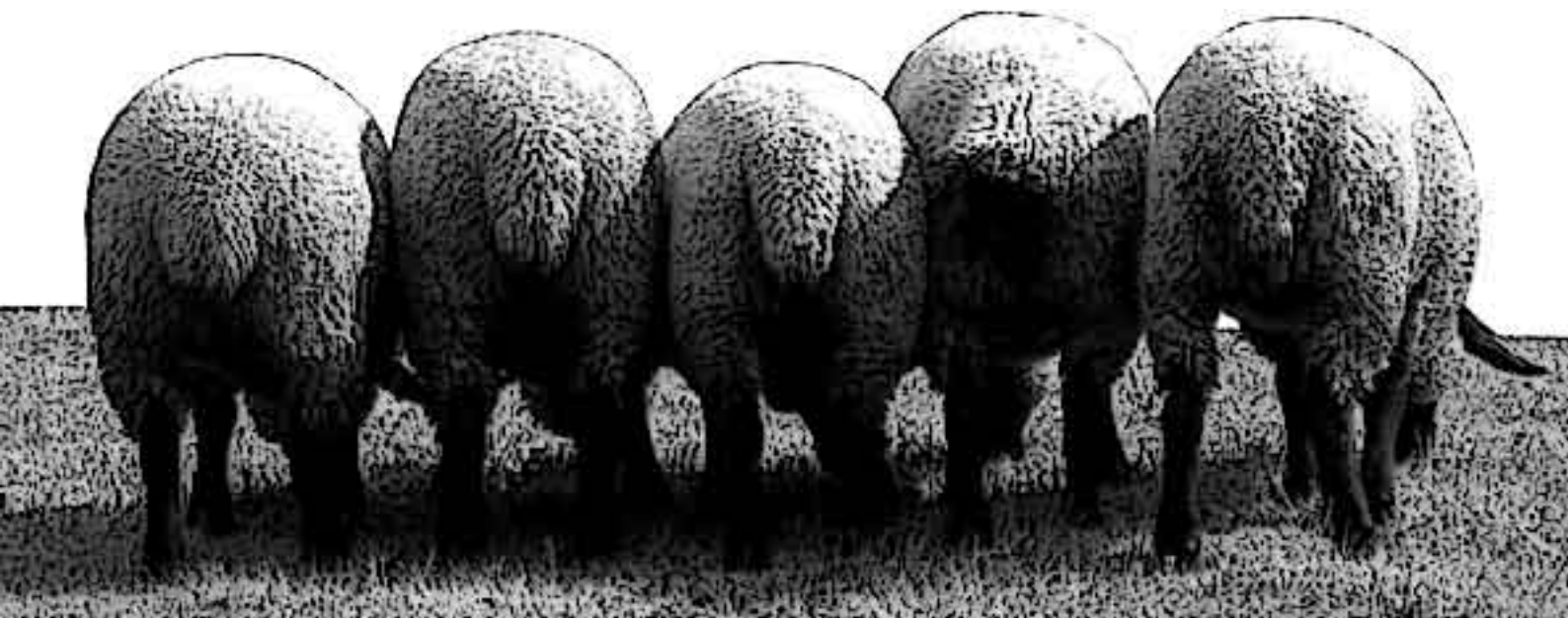
У кризові моменти в людській спільноті завжди знаходяться особи, здатні взяти на себе прийняття доленосних рішень, вибір і дії. Саме їх здібності, розум, передбачливість, рішучість допомагають суспільству долати негаразди. Традиційно такі завдання покладаються на політичну еліту, яка покликана професійно керувати справами суспільства, врегульовувати конфлікти, розв'язувати суперечності, піклуватися про добробут співгромадян. До того ж, в інформаційних (постіндустріальних) суспільствах самостійність і значущість елітарних кіл стає все більшою [1]. Однак, суспільство не має права покладатися на те, що до влади завжди приходимуть відповідальні й компетентні люди, які можуть конкретно піклуватися про співгромадян, процвітання батьківщини і авторитет Української держави.

По суті, йдеться про роль ціннісних орієнтирів правлячих кіл. На нашу думку, саме вони визначають політичний «портрет» правлячої еліти й досить мало залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя. На жаль, у вітчизняній

державно-управлінській науковій літературі відсутнє системне висвітлення зазначеної проблеми.

Мета статті – виявлення особливостей суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи ціннісних орієнтацій вітчизняної політичної еліти як основи подальшої еволюції демократичних державно-управлінських відносин. Досягнення зазначеної дослідницької мети передбачає реалізацію низки пошуково-аналітичних завдань, а саме: визначити особливості сучасного стану системи професійно-ціннісних орієнтацій політичної еліти та її вплив на процеси державного управління в Україні; окреслити специфіку взаємодії механізмів формування системи цінностей вітчизняної політичної еліти та українського суспільства загалом; виокремити механізми деструктивного й конструктивного впливу на формування системи політичних і державно-управлінських цінностей демократичного суспільства.

Вірогідно, ніякі зовнішні обставини чи статусні зобов'язання урядовців неспроможні так впливати на рішення, які вони приймають, як власні внутрішні переконання й цінності, уявлення про те, що припустимо і що неприпустимо в політиці. Це сто-

сується звичних способів виконання посадових обов'язків, домінуючих у політико-адміністративному середовищі норм міжособистісних стосунків, напрацьованих упродовж тривалого періоду стандартів і технологій управління, тобто всього, що традиційно відносять до елементів системи цінностей влади й управління.

Відомо, що ціннісні засади буття соціуму характеризуються надзвичайною стійкістю, їм не властиві стрімкі перетворення й зрушення. Адже систему суспільних цінностей механізми влади, напрацьовані поколіннями політиків й адміністраторів, покликані радше закріплювати, ніж прагнути до інновацій та впровадження передового досвіду.

Звичайно, традиції можуть порушуватися під впливом актуальної політики. Однак назагал не що інше, як система політичних цінностей, кристалізує й тиражує зразки політичної поведінки. Тому навряд чи можна сподіватися на те, що навіть оптимальний перерозподіл функцій та повноважень між Верховною Радою, урядом і Президентом України (що саме по собі важливо і доцільно) спроможний запобігти конфліктам політиків, що стимулюють підвладні їм управлінські структури «перехоплювати» одна в одній управлінській повноваження; що прагнуть підпорядкувати силові структури держави своїм корпоративним інтересам, що схильні до публічного використання компрометуючих матеріалів, продажу державних посад, усунення конкурентів тощо.

Слід зазначити, що правляча еліта являє собою невелику й досить нетипову частину населення, їй притаманні певні політико-культурні цінності, норми, стереотипи, стандарти й традиції у сфері влади. До того ж ці політичні орієнтири відображають не лише сучасні способи державного управління, а й традиції радянського періоду розвитку та навіть досвід більш ранніх етапів вітчизняної історії, коли, наприклад, вищі верстви були не стільки гегемона-

ми суспільства, скільки вірними «холопами» монархів. Досить згадати про безумовне домінування упродовж майже усієї вітчизняної політичної історії державно-авторитарних традицій урядування. Тож не дивно, що в культурно-професійній свідомості політичної еліти практично недоторканими залишилися етичні погляди, що виправдовують прагнення керівників до постійного розширення своїх повноважень.

Крім того, тривала політична історія нашого суспільства досить наочно продемонструвала, що у свідомості більшості представників елітарних кіл такі важливі механізми управлінського впливу, як право і закон, не лише втрачають своє ціннісне значення, а й будь-яку соціальну предметність і визначеність. Їх замінюють політична та економічна прагматичність, яка не зважає ні на права громадян, ні на національні інтереси тощо. В результаті культура влади української еліти виявляється історично спрямованою на постійне й переважне використання адміністративних важелів влади незалежно від ступеня їх легітимізованості та опосередкованості законом. Таким чином, право як управлінська цінність було й залишається за межами функцій елітарної політичної культури. Адже у демократичному суспільстві право «диктує» політичній поведінці певні правила. А це, у свою чергу, пов'язане з невиваженістю її наслідків для конкретних лідерів, партій, політиків. Тому можна припустити, що і ті, хто раніше мав владу, і ті, хто мають її тепер, погодяться з використанням будь-яких, зокрема не правових засобів, які гарантуватимуть їм владні переваги.

Мабуть, ніщо, крім страху перед народом, не може сьогодні змусити вітчизняних політиків дотримуватися правових норм при намаганні отримати владу та в процесі її реалізації. Однак парадокс полягає в тому, що у зневажливому ставленні до права (як до провідної управлінської цінності)

спостерігається дивна духовна солідарність правлячої еліти й основної маси суспільства.

Отже, відсутність ґрунтовних ціннісно-правових орієнтацій є ознакою не лише еліти, але зумовлена значно більш стійкою ментальною традицією. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня уникати будь-якої реальної відповідальності перед суспільством. Закріплює подібну тенденцію й характерний для вітчизняних урядовців, принаймні донедавна, так званий «візантійський стиль» управління, орієнтований переважно на тіньові й напівтіньові способи прийняття рішень, залаштункові методи кадрового добору тощо.

Дефіцит відповідальності (до речі, не лише у правлячих верств, а й в усіх учасників політичного процесу) виявляється досить типовою рисою нашої політики в цілому. Ось і виходить, що навіть звичайні громадяни, з одного боку, не сподіваються на правовий захист держави від сваволі її інститутів, з іншого – без докорів сумління обкрадають і дурять свою «добродійницю». Зрештою, розуміння правлячими колами ідеї законності й права, обов'язку та відповідальності, честі й гідності, сумірне із суспільною мораллю, перестає служити межею припустимого способу реалізації державної влади. Не випадково чутливість влади до суспільно значущих проблем і подій, навіть порівняно із радянським періодом, знижується. Цей факт засвідчує, що сучасна українська політична еліта досі не подолала стереотипи корпоративної свідомості, що зорієнтовує її професійну діяльність у сфері державної влади на суто приватні інтереси, небажання або невміння рахуватися з реальними потребами суспільства, якому вона має слугувати.

Звичайно, що у спектрі ціннісних орієнтацій еліти існують певні переваги, які є її професійно-

поведінковою основою. Аксиомою є твердження, що найважливішим серед цих орієнтирів є сама цінність влади. Приміром, статок можна набути випадково, але до влади прийти випадково, як правило, неможливо. Тому прагнення до влади стає сенсом життя правлячої еліти [2]. Видається, що у вітчизняній еліті це прагнення набуває інколи гіпертрофованого характеру. Кожна фракція еліти, наділена певними державними повноваженнями, неодмінно прагне не просто до розширення своїх компетенцій, а неодмінно до всевладдя.

Звичайно, із суто теоретичного погляду потяг до влади може й не мати наслідками якихось значних недоліків в управлінській діяльності політико-адміністративної еліти. Однак на практиці надто часто спостерігаються рецидиви ескалації внутрішньоелітарних політичних конфліктів, пов'язаних із питанням перерозподілу державної влади. До того ж ці прагнення повсякчас підігриваються ще й духовною атмосферою, яку створюють навколо урядовців наближені до них бізнес-угруповання, що прагнуть у будь-який спосіб до перерозподілу у сфері майнових інтересів. На жаль, у таких умовах популістська риторика влади та відверте маніпулювання суспільною свідомістю в кінцевому підсумку знецінюють ідейний зміст державного управління.

Меншим, однак досить деструктивним за своїми наслідками проявом культури сучасної політичної еліти виступає так добре всім відома родинність, земляцька солідарність та клановість. Упродовж усієї нашої політичної історії, яку ми так чи інакше пов'язуємо з демократизацією, керівні кадри добиралися з «найближчого кола» відповідальних осіб, серед родичів, друзів, однокурсників чи просто знайомих. Власне кажучи, саме ці факти свідчать, що правляча еліта при всьому прагненні соціально віддалитися від широких верств населення продовжує залишатися носієм багатьох ціннісних стереотипів масової свідомості. Інакше кажучи, ціннісна

система еліти певним чином не лише живиться традиціоналізмом, а й сама відтворює його норми й стандарти в практиці управління державою. У результаті найбільш негативним наслідком політичного відтворення культурно-ціннісних орієнтацій правлячої еліти є те, що вона стає дедалі більш замкненою кастою, відокремленою не лише від суспільства взагалі, а й від інших кіл політичного істеблішменту. У сформований вже, по суті, олігархічно-клановий прошарок еліти намагаються не допустити нових людей, яких так потребувала молода Українська держава в перші роки незалежності. На базі союзу влади й капіталу склалася внутрішньо однорідна, закрита для зовнішнього впливу каста, склад якої міняється досить незначно, та й то переважно за рахунок перерозподілу сил різних кланів у самій елітній групі. Таким чином, у нашому суспільстві складається досить унікальна система професійного добору правлячого класу. Приміром, якщо В. Парето [3] стверджував, що елітарні угруповання, будучи кращим і вищим цивілізаційним досягненням суспільства, послідовно «виносяться» на поверхню, а потім послідовно заміщуються новими представниками суспільства (контрелітою), то Україна якісно змінила цей «природний» принцип циркуляції, створивши два паралельних елітарних потоки, які по черзі грають перед народом роль: хто «влади», а хто «опозиції».

Інакше кажучи, на базі й у процесі первинного розподілу та накопичення капіталу в суспільстві наближені до влади кола, набувши ключових позицій у ринковій економіці, створили закритий олігархічно-корпоративний механізм формування та реалізації влади. Саме він перетворив народжену у перші роки незалежності «політику цінностей» (принаймні, сподівань) на «політику інтересів» правлячого класу. Зрештою, сама держава виявилася приватизованою як новими (тими, що отримали власність за знайомством) підприємцями, так

і тими, що поступово прибрали владу, адміністративно-номенклатурними кадрами. По суті, це означає, що політико-управлінські процеси набули рис переважно адміністративно-бюрократичного чи не політичного, позбавленого ідеологічного змісту, регулювання суспільних відносин. Тому політичні протиріччя «правлячої» і «опозиційної» еліт насправді виявляються лише внутрішньоцеховими суперечками вищих верств суспільства. Сам політичний простір України став «вотчиною» політиків, що використовують його можливості для отримання соціальних переваг. А в системі державного управління замість критеріїв компетентності при доборі кадрів досі застосовується принцип особистої відданості та групової лояльності до керівництва, чим принципово ігноруються професійні, а тим більш державні інтереси. Не дивно, що в цьому середовищі навіть політичні вибори перетворюються на механізм внутрішньоелітарного перегрупування сил при відкритому нехтуванні законністю, зловживанні каналами інформації та, зрештою, елементарними правилами моралі.

Поряд з цим колом, у якому циркулює влада, діє описаний В. Парето соціальний механізм «природного» виділення «ліпших людей», оскільки суспільство не може жити, не виносячи на поверхню те найліпше, що народжується в його середовищі. Однак черговий парадокс сучасної системи державної влади полягає в тому, що зменшується не кількість бажаючих володарювати, а саме тих, хто за своїми природними здібностями спроможний до професійної політичної чи службової кар'єри.

Для того, щоб надмірно це не драматизувати, слід визнати, що окремі особистості проникають, зрештою, до структур влади. Але стикаючись тут із описаною вище системою цінностей, вони змушені або приймати її, або залишати спроби утриматися у ворожому для себе оточенні. Коли в такий спосіб система правління «вбудовує» у владу нові покоління

ня еліти, нав'язуючи їм власні цінності й переваги, зрештою, відбувається деградація будь-якого політичного процесу в суспільстві. Інакше кажучи, при такій духовній солідарності старих і нових представників правлячого класу суспільство позбавляється механізмів легального, цивілізованого впливу на процеси прийняття політичних рішень, точніше, політична еліта перестає бути ефективним механізмом висування соціальних вимог населення до влади. Єдиною її функцією залишається підвищення надійності будь-якого режиму, що зберігає політичний статус-кво.

Разом з тим, громадяни, без підтримки зацікавлених у перерозподілі влади прошарків правлячої еліти, просто не спроможні протистояти існуючому порядку. Не будемо аналізувати те, якими були б наслідки помаранчевої революції, якби справедливим обуренням обдуреного народу не скористалася опозиційна (тодішній владі) фракція правлячої еліти. Але саме у тому випадку можна було спостерігати ще один парадокс сучасної політичної реальності, коли система цінностей (серед яких значне місце тепер посідає власна громадянська гідність) широким верствам населення почала зазнавати прогресивних змін раніше, ніж система цінностей національної елітарної верстви. Це дає підстави сподіватися, що політична апатія, масова схильність до бюрократизації будь-якої публічної діяльності, консерватизм, слабка політична освіченість й низька самоорганізованість, правовий нігілізм, егоїзм, безвідповідальність, мовчазне потурання владі, а також низка інших, добре відомих вад молодого громадянського суспільства України поступово замінюватимуться на цінності сучасної гуманістичної демократії.

Сьогодні цілком очевидно, що подальша трансформація системи ціннісних орієнтирів владної еліти, якщо на неї справді вплине прогрес масової свідомості, зрештою позбавить основну масу громадян

можливостей повноцінного політичного життя. Іншими словами, соціальні можливості більшості українців зроблять політику недосяжним для них способом реалізації власних інтересів і сподівань. Вони просто повністю втратять вплив на структури й механізми прийняття політичних рішень. Уже зараз спостерігаємо, як державні інституції прагнуть «пригасити» протестний потенціал суспільства, що залишився від помаранчевої революції. І це спричиняє суспільну напруженість, яка знову може себе проявити під час чергової інсценізації загальнонаціональних виборів. Зрештою, така тенденція може виявитися фатальною не тільки для правлячої еліти, а й для нації в цілому.

Але далеко не все ще втрачено. Реальна політика зміцнення й розширення влади демократичного типу пов'язана з подвійним завданням. З одного боку, ще не пізно правлячій еліті (хоча б з міркувань самозбереження) переглянути власну систему державноуправлінських ціннісних орієнтирів. Водночас потрібно переосмислити ту уяву політичну стабільність, яка породжена корупцією, корпоративно-олігархічними відносинами та стимулює «розколи» в середовищі самої політичної еліти й посилює її відірваність від широких верств суспільства. І перш за все для цього потрібно усунути усі штучні перешкоди, що заважають рекрутуванню контреліти, підсилити механізми політичної і громадянської відповідальності та контролю суспільства за діяльністю керівників.

На жаль, у статті немає можливості відобразити весь спектр результатів дослідження виявленої проблеми формування ціннісних механізмів функціонування політичної еліти сучасної України. Однак із викладеного можна зробити такі висновки:

1. Саме ціннісні орієнтири професійної поведінки, на нашу думку, визначають політичний «портрет» правлячої еліти. Але при цьому вони досить мало залежать від форми правління, співвідношен-

ня сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя. Оскільки, як показує історичний досвід, жодні зовнішні обставини чи статусні зобов'язання урядовців неспроможні так постійно впливати на рішення, які ними приймаються, як власні внутрішні переконання й цінності, уявлення про те, що припустимо і що неприпустимо в політиці. Не що інше, як система політичних цінностей, кристалізує й тиражує зразки політичної поведінки.

2. У сучасній Україні ціннісні орієнтири політичної еліти відображають не лише прогресивні способи державного управління, а й традиції радянського періоду розвитку та навіть досвід інших, більш ранніх етапів вітчизняної історії. Тож не дивно, що в культурно-професійній свідомості політичної еліти практично недоторканими залишилися етичні погляди, що виправдовують наполегливе прагнення керівників до постійного розширення своїх повноважень.

3. Один із парадоксів сучасної ціннісної системи вітчизняної політичної еліти полягає в тому, що у зневажливому ставленні до права (як до провідної управлінської цінності) спостерігається духовна солідарність верхівки й основної маси суспільства. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня до уникнення будь-якої реальної відповідальності перед суспільством.

4. До пріоритетних механізмів налагодження конструктивної суб'єкт-об'єктної взаємодії політичної еліти України й системи її професійних цінностей належать: раціональне збалансування суспільно-політичних інтересів; зміна парадигми сприйняття політики як такої. Розуміння політики як технології досягнення суспільно визначених цілей визначає встановлення чітких, зрозумілих

кожному правил участі суспільства в управлінні державою, кардинальна зміна управлінської культури, самої філософії державного управління; розвиток соціальних механізмів «природного» виділення «кращих людей»; підвищення ефективності системи політичної освіти населення й професійної підготовки управлінських кадрів тощо.

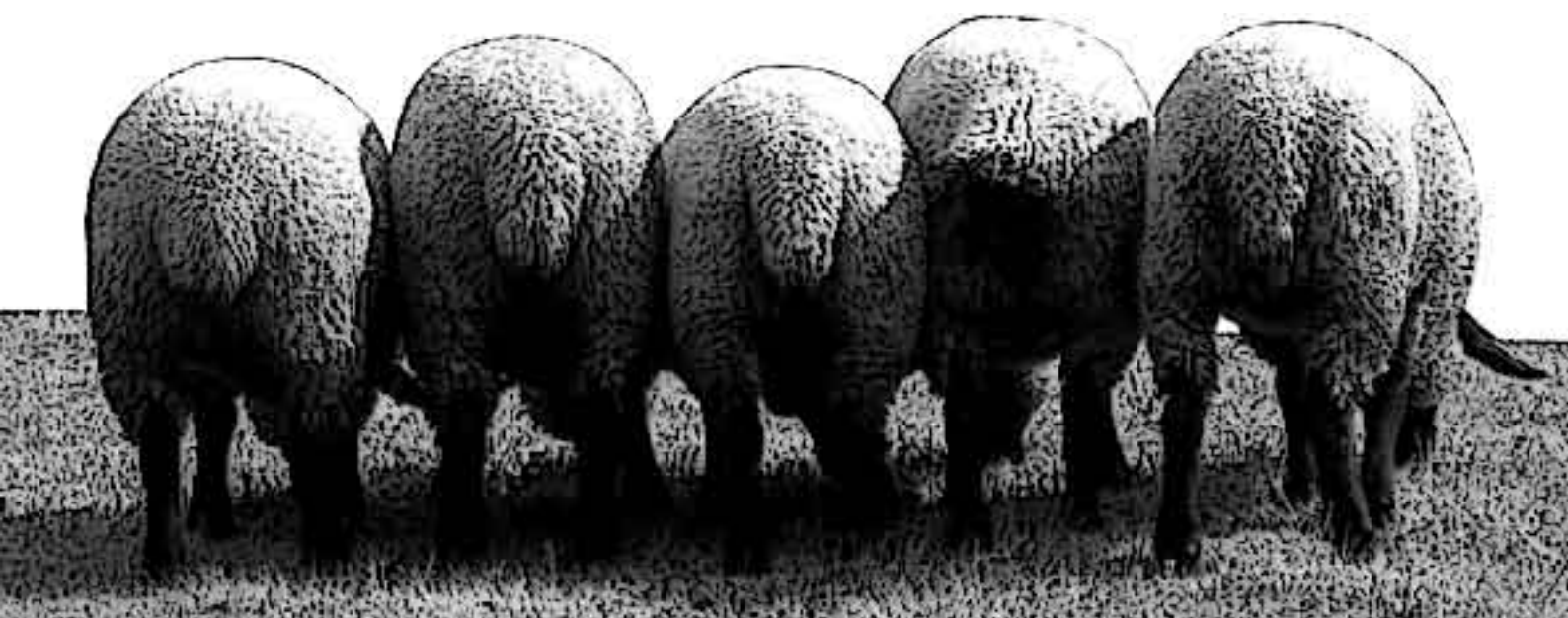
5. Нова модель управління суспільним розвитком має базуватися на принципах прозорості, під яким розуміється право кожної людини знати, де й ким приймаються політичні рішення, скільки і на що витрачаються кошти держави, оскільки це є заporукою побудови відкритого, ринкового і демократичного суспільства.

1. Кальниш Ю.Г. *Етика влади й розвиток культури державного управління в Україні // Розвиток культурного потенціалу державних службовців в Україні: Наук. пр. / За заг. ред. В.А. Ребкала. К.; Житомир: Полісся, 2002. С. 190-205.*

2. Вебер, Макс. *Покликання до політики // Соціологія: Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. К.: Основи, 1998. С. 173.*

3. Pareto V. *Traite de sociologie generale // V. Pareto Oeuvres completes. Geneve, 1968. T. XII. P. 26-43.*

Друкується із скороченнями

Володимир Фесенко

*Вітчизняна
політична еліта
у контексті
“проєкту Україна”*

Оцінюючи роль політичної еліти в реалізації «проєкту Україна», слід відразу ж зазначити неоднозначність підходів і до поняття «політична еліта України», і до поняття «проєкт Україна».

Частина дослідників і значне число коментаторів політичного процесу в Україні дотримуються точки зору, відповідно до якої в Україні взагалі немає реальної політичної еліти. Прихильники цієї позиції виходять з аксіологічного (ціннісного) трактування поняття еліти, вважаючи, що до політичної еліти повинні належати ліпші, найбільш гідні представники суспільства. На їхню думку, верхівка політичного класу України цим вимогам не відповідає, тому її не можна назвати елітою. В. Малінкович, наприклад, у цьому зв'язку пропонує користатися американським терміном «істеблішмент», розуміючи під ним політичну верхівку.

Але у політології і соціології у трактуванні поняття «політична еліта» панує функціональний підхід (його найбільш яскравими представниками вважаються В. Парето і Дж. Хіглі), відповідно до якого політичною елітою вважається меншість суспільства, що грає ключову (позитивну чи негативну) роль у виробленні і реалізації стратегічних рішень у процесі функціонування і розвитку суспільства. Виходячи з цієї точки зору, політична еліта існує

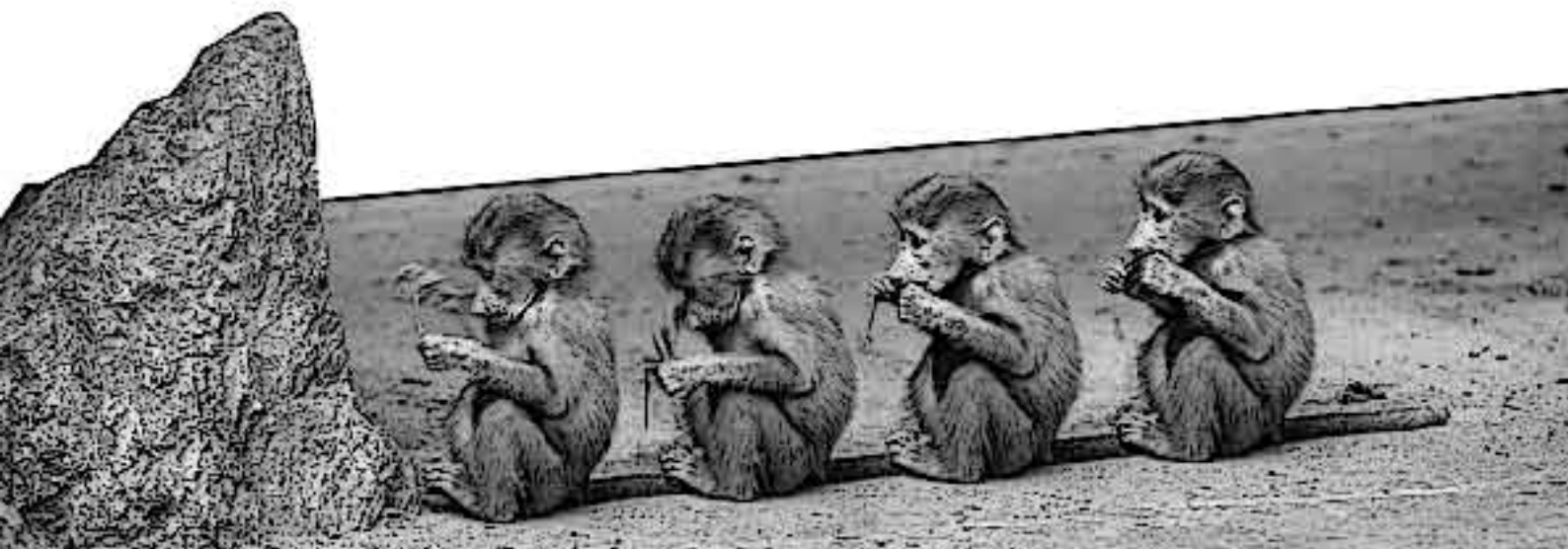
в будь-якому соціумі, у якому існує соціальна ієрархія, спеціалізація функцій прийняття рішень від імені суспільства.

На мій погляд, аналізуючи особливості політичної еліти України, доцільно використовувати два ці підходи, що дає змогу виявити основне протиріччя її розвитку.

Це протиріччя полягає у наступному: представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні (з різних причин) розпорядитися цією владою у суспільних інтересах. За право увійти до складу політичної еліти йде тверда, а нерідко і жорстока конкуренція. Саме здатність перемагати у боротьбі за владу є основним критерієм у селекції вітчизняної еліти. І відповідно до цього критерію політична еліта дійсно є елітою. Однак коефіцієнт корисної дії політичної еліти України, якість реалізації нею своїх суспільних функцій залишаються занадто низькими.

Про це говорять і дані експертного опитування, проведеного Центром політичних досліджень ім. Разумкова. На питання – чи існує в Україні політична еліта? – 55% опитаних експертів вибрали відповідь «за формальними ознаками – так, а за рівнем суспільного авторитету і суспільної довіри – ні».

Неоднозначно можна трактувати і поняття «проєкт Україна». У теорії управління проєкт – це чіткий

план реалізації конкретної мети, у якому в єдиній логіці сформульовані основні завдання, засоби здійснення поставленої мети, наявні і необхідні для реалізації проєкту ресурси, етапи здійснення проєкту. Реалізація проєкту вимагає єдності волі (у політичному чи адміністративному сенсі) і єдності організації. Тому у буквальному значенні цього терміна політичного «проєкту Україна» не було. Можна говорити про ідеологію боротьби за державну незалежність України, що надихала багато поколінь українців, але конкретного політичного проєкту досягнення незалежності не було. Незалежність звалилася на Україну як подарунок долі, як наслідок невдалого серпневого путчу в Москві. Треба віддати належне тодішній політичній верхівці України – вона цим подарунком скористалася. Але у побудові, творенні нової України також не було чіткого плану. Цей процес ішов не цілеспрямовано, а шляхом проб і помилок, копіювання чужого досвіду.

Термін «проєкт Україна» – це радше метафора, ніж політична реальність. Але його поява не випадкова, він сигналізує про необхідність надання розвитку українського суспільства цілеспрямованості і технологічної ефективності. А це вже послання для політичної еліти, нова вимога до її діяльності.

Етапи становлення і трансформації політичної еліти України

Етапи становлення і трансформації політичної еліти України чітко збігаються з виборчими циклами. Це показує, що вибори стали основним механізмом селекції політичної еліти. Причому на тенденції трансформації українського істеблішменту головним чином впливають парламентські вибори, оскільки саме вони формують більшу частину складу політичної еліти. Президент формує верхівку адміністративної еліти (керівники центральних органів виконавчої влади, обласних держадміністрацій), що також входить до складу політичної еліти, але ста-

новить відносно невеликий її сегмент. До того ж, глава держави як свій кадровий резерв найчастіше використовує парламентський корпус.

Загалом, тезисно, етапи розвитку політичної еліти України можна оцінити у такий спосіб:

1990–1994 рр.

Це етап становлення політичної еліти України. Обраний у 1990 р. склад Верховної Ради став, по суті, політичною «переделітою», саме він проголосив спершу суверенітет, а потім і незалежність України. Верховна Рада була школою нової політики для партійно-господарської номенклатури, що і стало соціальною основою для формування політичної еліти незалежної України. У період президентства Л. Кравчука до складу правлячої еліти була інкорпорована значна частина націонал-демократичної контреліти, що зняло конфлікт між екс-комуністичною номенклатурою і її опонентами. Однак і кількісно, і якісно у складі політичної еліти на цьому етапі домінувала номенклатура, що відмовилася від комуністичної ідеології і взяла на озброєння ідею національно-державного будівництва.

1994–1998 рр.

На цьому етапі почалася трансформація політичної еліти України. З господарсько-бюрократичної верхівки, змушеної паралельно займатися і політичними функціями, вона поступово перетворювалася у професійну політичну еліту. У 1994 р. склад Верховної Ради оновився на 84%. Причому близько половини депутатського корпусу парламенту склали члени політичних партій. Для абсолютної більшості народних депутатів політика стала основним фахом. На цьому етапі чітко виявилася тенденція регіоналізації політичної еліти. З одного боку, почали формуватися регіональні політично-економічні клани, насамперед у Дніпропетровській і Донецькій областях. Дніпропетровський десант до Києва

у 1994-1995 р. показав, що регіональні еліти не проти зайняти домінуючі позиції й у середовищі загальнодержавної еліти. З іншого боку, регіональний фактор помітно вплинув на фракційну структуру Верховної Ради. Проявив себе на цьому етапі і клієнтелістський тип формування і відтворення політичної еліти. Особисті зв'язки, залежність від «патрона» і відданість йому стали одними з головних факторів, що сприяють просуванню до вершини владної піраміди. Ще одна характерна тенденція цього етапу – відновлення покоління політичної еліти, її омолодження. Ця тенденція була характерна і для парламенту, 70% якого склали народні депутати віком до 50 років, і для центральних органів виконавчої влади.

1998–2003 рр.

Головна тенденція цього етапу – олігархізація політичної еліти, зрощування бізнесу і влади. Великий бізнес прийшов у політику. За інформацією різних джерел, серед парламентаріїв дві третини складають легальні мільйонери. У Верховній Раді, у виконавчій владі різко зросла кількість підприємців. Серед керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади усе частіше почали з'являтися великі підприємці. Ще частіше вищі адміністратори ставали якщо не лідерами, то повноважними представниками окремих бізнес-груп. Бізнес-групи почали створювати власні політичні партії.

Прихід великого бізнесу у політику мав дуже суперечливі наслідки. З одного боку, посилилася увага до економічної проблематики, почали проявлятися нові управлінські підходи, більш відповідні ринковим умовам. Але при цьому владні повноваження усе частіше почали використовувати для лобіювання певних бізнес-інтересів. Напівлегальна політична корупція стала поширеним явищем. Верховна Рада усе більшою мірою перетворюється

в елітний бізнес-політичний клуб. Власне законодавча діяльність нерідко виявляється на периферії інтересів бізнесменів-парламентарів.

Ще одна помітна тенденція цього періоду – поглиблення розколу в політичній еліті, формування нової контреліти, що виступає за зміну режиму Л. Кучми. Ця тенденція виявила себе ще на президентських виборах 1999 р., але особливого імпульсу вона набула після касетного скандалу і відставки уряду В. Ющенка. По суті, від правлячої еліти відколовся значний сегмент, який почав виконувати функції контреліти.

Проблеми і протиріччя у розвитку політичної еліти України

Дослідники, що аналізують особливості політичного істеблішменту України, відзначають наступні його негативні характеристики:

- Низький рівень моральних якостей, що спричиняє низький рівень довіри до абсолютної більшості українських політиків.
- Переважання особистих і групових інтересів представників політичної еліти над інтересами суспільними. Відповідно до вищезгаданого експертного опитування Центру політичних досліджень ім. Разумкова, представники політичної еліти найбільше відстоюють особисті і групові (бізнесові і політичні) інтереси. Що стосується інтересів національних, то на думку 44% експертів вони відстоюються політичною елітою країни незначною мірою, ще 44% експертів вважають, що вони відстоюються частково.
- Відносно низький рівень професійної підготовки значної частини політичної еліти, відсутність необхідного справжній еліті стратегічного мислення.
- Низька ефективність політико-управлінської діяльності в цілому і якості прийнятих політичних рішень зокрема.

- Невміння домовлятися, погоджувати інтереси.
- Відчуження політичної еліти від суспільства, поглиблення соціального розриву між її представниками і рядовими громадянами.

Не слід демонізувати нинішню політичну еліту і, водночас, очікувати появи деякої ідеальної еліти. Політичний клас відображає соціальні хвороби, проблеми і протиріччя, властиві суспільству. Боротьба демократичних інтенцій і авторитарних установок, доцентрових і відцентрових тенденцій, регіональні розколи й ідеологічні конфлікти – усе це характерно і для суспільства, і для його політичної еліти. Але відповідальність за суспільство лежить на еліті. Хвороби суспільства вона повинна лікувати, починаючи із самої себе.

За рахунок чого можна поліпшити якість політичної еліти України?

Ключову роль у даному випадку повинні грати механізми внутрішньоелітарної селекції. Не можна покладатися тільки на вибори. На жаль, ефект виборів може бути дуже суперечливим.

Особлива увага повинна бути приділена процедурам добору еліт, їхній демократичності, прозорості, підвищеній вимогливості до професійних і моральних якостей претендентів на виборні посади, на посади керівників центральних і регіональних органів виконавчої влади.

Наприклад, при формуванні партійних списків на виборах у парламент повинні працювати як внутрішньопартійні демократичні процедури (у першу чергу, голосування за окремими кандидатурами на з'їздах партій і блоків), так і механізми професійної селекції. У виборчому списку повинні бути присутні і політичні фігури, і фахівці, здатні якісно працювати у профільних парламентських комітетах, а при необхідності і представити партію в галузевих органах виконавчої влади. На жаль, партійні списки на вибори, як правило, формуються в закритому режимі і при їхньому складанні діють інші критерії.

Великою є роль взаємної вимогливості і відповідальності, особливо при використанні коаліційних політичних механізмів. Найчастіше усвідомлення політичної доцільності, принципи квотного розподілу посад домінують над вимогами до професійних рис.

Підвищити свій якісний рівень може тільки сама політична еліта, своїми власними зусиллями. Инакше рано чи пізно вона буде змушена поступитися місцем контреліті. Або можливий крайній варіант – і соціум, і його еліта зникають як самостійні суб'єкти.

Місія політичної еліти України

Саме поняття «місія еліти» звучить доволі пишномовно і претензійно. Адже свою суспільну місію потрібно усвідомлювати й у процесі її виконання слід багато чим жертвувати. І з тим, і з іншим у нашої «еліти» є серйозні проблеми.

Більшість представників політичного істеблшменту начебто розуміє свою історичну місію. Але це радше формальне усвідомлення. Проблеми виникають на стадії практичної реалізації. І справа не тільки у поганій підготовці, або низьких моральних якостях. Наша політична еліта в основній своїй масі живе за принципом Е. Бернштайна – «Рух – усе, кінцева мета – ніщо». Її представники отримують задоволення від процесу, а не від результату.

Найбільш слабе місце – небажання жертвувати особистими і груповими інтересами в ім'я інтересів національних, а також – нездатність домовлятися в ім'я реалізації стратегічних завдань.

Що слід вважати місією національної еліти?

На початку 1990-х рр. – це здобуття і збереження державної незалежності, формування української державности. Як уже відзначалося, незалежність України не стала результатом надзвичайних зусиль її еліти. Але подарунком долі українська еліта скористалася і на тому етапі свою місію сьак-так зуміла

реалізувати. Однак, завдання збереження і забезпечення справжньої національної незалежності далеко не зняте з порядку денного. Зовнішні і внутрішні виклики існуванню незалежної української держави періодично актуалізуються.

Друга важлива місія нашої еліти, у реалізації якої особливо зацікавлені широкі маси населення – кардинальне поліпшення рівня і якості життя українського суспільства.

Нарешті, третя місія, здійснення якої зможуть оцінити тільки майбутні покоління – правильний стратегічний вибір геополітичної траєкторії розвитку українського суспільства.

Усе це конкретні проєкції історичної місії національної еліти. Якщо ж говорити назагал, то еліта визначає стратегічні орієнтири розвитку суспільства, організує і надихає націю на їхнє здійснення, це «батарея», що акумулює соціальну енергію, а потім у необхідний момент повертає її суспільству, заряджаючи його своєю думкою і волею.

Зараз енергія політичної еліти України іде на обслуговування самої себе, власних інтересів і проблем. Свій борг суспільству еліта поки не повертає. І у цій ситуації перші імпульси необхідних змін повинні виходити від самого суспільства, від мас. І тоді або правляча еліта відреагує на це суспільне послання, або на зміну їй прийде контреліта.

ПЕРЕФРАЗОВУЮЧИ ЛЕНІНА, можна сформулювати закон виходу з національної кризи:

1. Суспільство («маса») не хоче жити по-старому і готове допомогти прийти до влади контреліті, що протистойть правлячій еліті. Водночас, контреліта готова опертися на цей масовий рух.

2. Різке зростання активності елітарних верств суспільства, їхнє реальне прагнення до змін.

3. Спроможність контреліти правити по-новому.

В Україні немає національної кризи у повному сенсі цього слова, але необхідність кардинальних політичних змін, нового імпульсу в розвитку країни очевидна.

26 листопада 2003 року

Друкується зі скороченнями

вадим васютинський

чотири "за"
президента в. ющенка

Нам усім неймовірно пощастило: упродовж двох останніх років ми стали свідками явища, яке в науці визначається як «роль особи в історії». Особа ця – президент Віктор Ющенко, а історія – наше з вами сучасне життя, та коротка мить історичного часу, у якій ми перебуваємо.

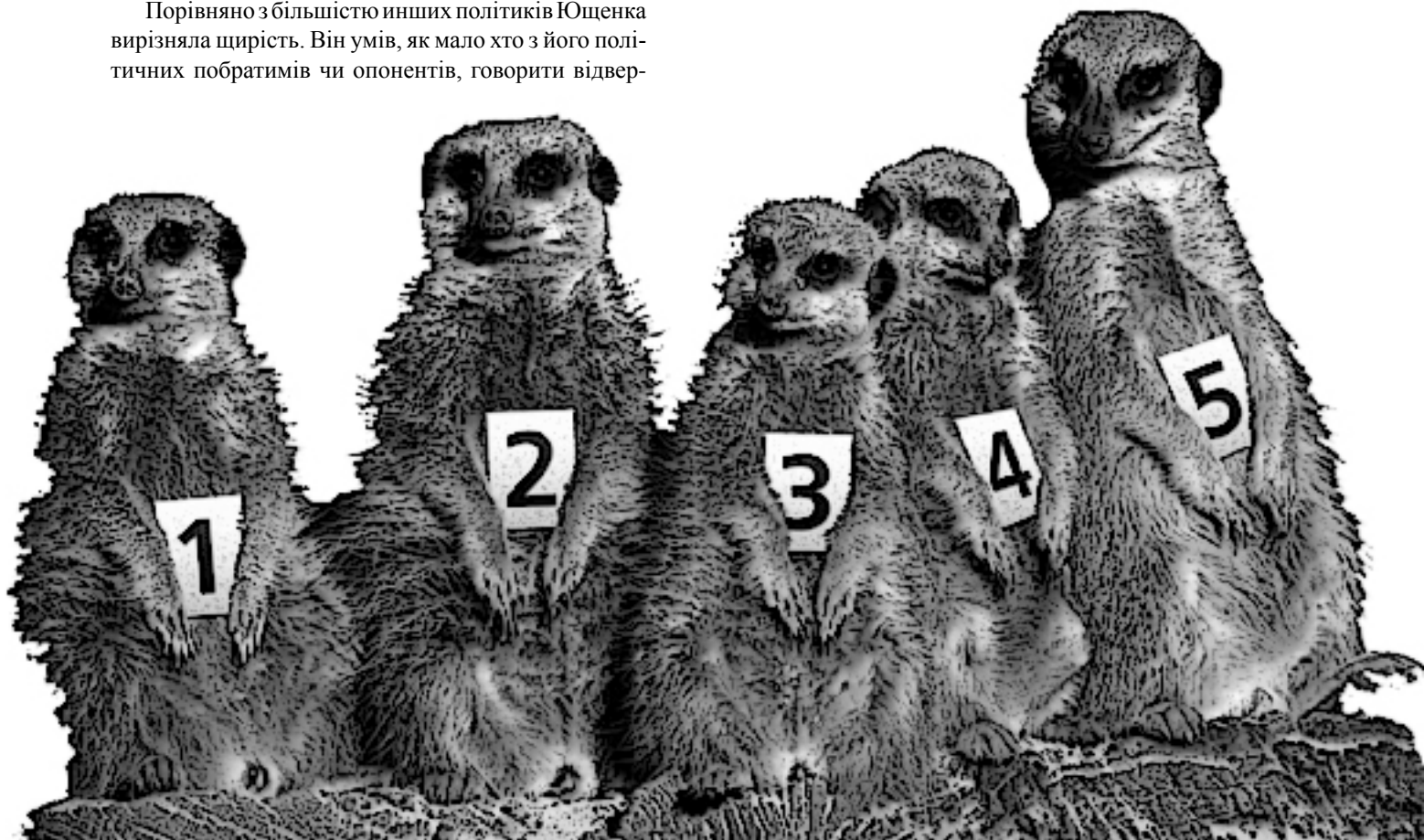
Ті, хто був на Майдані або здалеку підтримував його, захоплено слухали скандування щасливого натовпу «Ю-щен-ко! Ю-щен-ко!». У цьому слові, що стало гаслом, злилися різноманітні надії – на соціальну справедливість, національне відродження, матеріальний добробут, але в усіх нас більшу чи меншу симпатію викликала людина, яка стала для половини населення України втіленням сподівань на щось ліпше.

Порівняно з більшістю інших політиків Ющенка вирізняла щирість. Він умів, як мало хто з його політичних побратимів чи опонентів, говорити відвер-

то, говорити те, що думає. У його промовах не було подвійного дна, і народ інтуїтивно це відчував.

Тріумфальна перемога Майдану була настільки переконливою, що й друга половина українського народу завмерла в очікуванні, а політичні опоненти, згадаймо, фактично оголосили капітуляцію, проголосувавши 373 голосами Верховної Ради на підтримку Юлії Тимошенко як прем'єра («незламними», як завжди, залишилися тільки комуністи). Суспільство чекало на вияв політичної волі, готове зажити по-новому, узятися за втілення в життя прекрасної програми президента і його команди.

Що було потім, добре відомо. Події розгорталися то повільно, то швидко, і в цьому розгортанні громадяни намагалися вловити ознаки очікуваних

змін, натомість дедалі частіше стикалися з парадоксальним, часом аж демонстративним запереченням проголошених засад і цілей. Очікуваної політичної волі не було. Вона перетворилася на сентиментально-занудні проповіді по радіо щосуботи й щонеділі. Наявні ж досягнення виявлялися психологічно непереконливими на тлі дедалі виразнішого повернення стилю й механізмів владування доби Леоніда Кучми.

Народ ошелешено чекав, до певного часу сподіваючись, що Ющенко ось-ось візьметься за цю владну камарилью, наведе в країні порядок, таки посадить бандитів у тюрми. Вийшло, проте, ну зовсім як за Тарасом Шевченком: «Добра не жди, не жди сподіваної волі – Вона заснула...». Ющенко теж якось ніби ошелешено мовчав. Чому ж він мовчав? Що заважало йому зробити ті десять обіцяних «кроків назустріч людям»?

Ющенкове мовчання, а надто в ситуаціях, коли всім було очевидно, що саме президент має сказати чітко й вагоме слово, викликало то роздратування, то розпач, то іронію, то обурення, то подив. Але, здається, ніщо не проймало президента: він собі мовчав. А коли вже ситуація в той чи той спосіб розв'язувалася і всі про неї потихеньку забували, Ющенко починав говорити. І часом годі було зрозуміти, про що це він і до чого.

Що ж заважає Ющенкові діяти оперативно, своєчасно приймати рішення і видавати повноважні розпорядження? Можна, мабуть, посилатися на різні чинники й обставини, але дедалі зрозуміліше стає, що головний чинник, який заважає Ющенкові бути повноцінним президентом, є він сам, а точніше – його особистість (характер), яку можна описати досить конкретним психологічним діагнозом. Підкреслюю: ідеться про психологічний, а не психіатричний діагноз. Психіатричний ставиться особам із порушеною психікою, натомість психологічний можна поставити кожній нормальній людині.

Людська особистість – явище настільки складне, що його ніколи не можна визначити одним-двома словами. Проте психологія, як і кожна інша наука, виробила систему категорій, за якою з яких стоїть глибокий і складний зміст.

Такою категорією, терміном, який допомагає нам окреслити особистість Ющенка, є «психастенія». За своєю етимологією це слово перекладається як «психічна слабкість», або ж «слабка психіка». Дехто із читачів, можливо, задоволено хмикнув, укотре переконавшись, що Ющенко таки «слабак». Проте психастенія – термін і складніший, і цікавіший. Це той випадок, коли етимологія (походження) слова не зовсім збігається з його сучасним змістом.

У теперішній психології психастенічною називають особистість нерішучу, схильну до вагань і сумнівів. Найбільшу проблему для такої особи становить потреба приймати рішення у більш-менш неоднозначній, неочевидній ситуації, а надто коли це рішення є важливим для самої людини або, тим паче, для інших осіб. Особам такого типу живеться нелегко. Їх постійно діймають сумніви, вони повсякчас перебувають у стані болісних роздумів над тим, як правильно вчинити, а вчинивши – потерпають через те, що, можливо, зробили це неслухно.

Психастенічні особи є проблемними насамперед для себе самих. Мовчки страждаючи, вони, як правило, не завдають клопоту оточенню (за винятком хіба що найближчого). Навпаки, їх часто цінують завдяки притаманним їм сумлінності та почуттю відповідальності. Психастеніки бувають дуже добрими, сумлінними виконавцями. Вони чітко дотримуються вказівок і виконують доручені завдання з максимальною старанністю. Їх цінують, поважають, а відтак часом висуюють на керівну посаду.

Ось тут психастенія й грає з ними свої злі жарти. Керівникові-бо не досить, а часом і зайве бути ре-

тельним. Основна його функція – приймати рішення, вирішувати, і не так за себе, як за підлеглих. І, зазвичай, минає небагато часу, аби усі переконалися, що з ретельного виконавця-психастеніка не вийшло успішного керівника.

Описана картина є лише узагальнено-типовою і не в усіх її аспектах стосується особистості й діяльності президента Ющенка (адже ж був він, наприклад, доволі успішним керівником Нацбанку). Проте коли взяти її «за основу», то це пояснить чимало незрозумілого у неадекватно хибній поведінці Ющенка на посту президента.

Кожна нормальна людина, і психастеніки тут не виняток, має певні вади й комплекси. Свідомо чи не дуже, вона намагається якось їх позбутися, чимось компенсувати їхню наявність. І упродовж усього життя виробляє певні стилі поведінки, які допомагають компенсувати вади, замаскувати комплекси, досягти зовнішньої і внутрішньої гармонії. Такі стилі завжди є індивідуально-своєрідними й неповторними, але водночас вони містять у собі багато чого цілком типового, властивого більшості носіїв певного типу особистості.

Психастеніки найчастіше вдаються до таких трьох стилів поведінки. Перший – це плекання позитивних рис сумлінності й ретельності, які цінуються оточенням і дають психастенікові змогу бути успішним у певних межах (а загрозу тут становлять психічна в'язкість, нав'язливість, занудство). Другий стиль поведінки – надмірна позірна рішучість, намагання прийняти рішення швидко, аж раптово, не роздумуючи і не вагаючись, створюючи ілюзію власної рішучості перед самим собою та оточенням. Зрозуміло, що така поведінка рідко дає позитивні плоди. Нарешті третій стиль – це уникання неприємних для психастеніка ситуацій приймання рішення. Іноді таке уникання робиться цілком свідомо, але набагато частіше психастенік обирає цю поведінку несвідомо, «чомусь» преферуючи одні

ситуації та оминаючи інші. Преферуються, звичайно, ситуації, у яких він почувається психологічно комфортно, уникаються ті, що несуть із собою відчуття внутрішнього дискомфорту.

Здається, Ющенко обрав саме третій шлях досягнення гармонії із собою і світом. Саме на цьому шляху він виробив такі способи поведінки, які допомагають досягати душевного спокою, але заважають бути тим президентом, яким його бачив Майдан.

За дещо несподіваним філологічним збігом термінів, що визначають суть кожного із цих способів поведінки, мають спільний префікс «за». Перший спосіб уникання ситуацій приймання рішення, що проявився в діяльності Ющенка-президента, були численні ЗАкордонні поїздки. Особливо часто вдавався він до цього способу у початковий період своєї президентської діяльності. Спочатку це мало цілком логічний і виправданий характер: новообраний президент презентує себе міжнародній спільноті. Але вже незабаром, коли з'явилися перші ознаки того, що в державі коїться щось недобре, а Ющенко, замість рішуче втрутитися, вибирається за кордон, ці його вояжі почали дедалі частіше викликати незадоволення і наражатися на іронічні оцінки.

Другим способом стали регулярні ЗАпізнення Ющенка на всілякі зустрічі й акції. Ні, це не були традиційні для нашого менталітету 15-хвилинні затримки, іноді це виливалося у дво-тригодинні чекання на прибуття президента. Чи свідомо намагався Ющенко запізнитися? Навряд. Імовірніше, за такою поведінкою криється неусвідомлене намагання уникнути прикрої ситуації довільного формулювання ідей, відповідей на запитання, що вимагає постійної імпровізації, а отже, швидких і якомога точніших рішень. А це, як пам'ятаємо, дає психастенікам найбільший дискомфорт. А ось запізнення ніби знижує психологічну гостроту ситуації. По-перше, за час затримки ситуація якось «розсмокту-

ється», а по-друге, міняються її пріоритети, і те, що мало бути серйозним і виваженим, може набути вигляду необов'язкового, робитися похапцем, відтак бути менш значущим, а тому й менш дражливым.

Запізнення, про які йдеться, були доволі очевидними, видимими, але навряд чи буде логічним порушенням уважати, що й у ситуаціях, не таких очевидних, президент також воліє запізнюватися, зволікати з прийняттям рішення. Чи не найяскравіший нещодавній приклад – роздуми президента над питанням про дострокові парламентські вибори і подання кандидатури Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра. Таке зволікання, звичайно, можна пояснити і складністю ситуації, і важливістю самого рішення, і небезпечністю прийняття рішення хибного, а можна, бодай почасти, – особистими рисами Ющенка, неприємною для нього потребою врешті-решт зважитися і намаганнями всіляко відтягнути цю неприємну хвилину. Мабуть, не далеким від істини буде й припущення, що у розв'язанні інших, державної ваги справ Ющенко теж охоче зволікає.

Важко сказати, наскільки він усвідомлює цю свою особливість і розуміє її негативний вплив. Імовірнішим є те, що такий процес затягування рішення видається йому цілком природним, правильним, адекватним ситуації. Допомогти Ющенкові збагнути цю його особливість, критично її оцінити та, бодай до певної міри, відкоригувати могло б його близьке оточення, особи, яким він довіряє. Чи роблять вони це, не знаю. Очевидною, натомість, є інша роль, яку виконує Ющенкове оточення. Ця роль пасує до третього способу поведінки президента, що вочевидь завдав найбільшої шкоди його іміджеві, – намагання перекласти свої обов'язки на Замісників. (Слово «замісник» я вживаю не як суржиковий відповідник слова «заступник», а в його питомому українському значенні, яке сучасною бю-

рократичною мовою перекладається як «виконувач обов'язків»).

Приймаючи рішення, психастенічна особа часто-густо воліє покластися на думку близьких їй осіб. Назагал у цьому немає нічого поганого, адже відомо, що «одна голова – добре, а дві – ліпше», що завжди корисно порадитися з розумними людьми. Інша річ, що психастеніки схильні не просто залучати своїх довірених осіб до процесу міркування над рішенням, а й віддають їм на поталу саме рішення. І якщо у приватному житті жити чи не жити чужим розумом – це особиста справа людини, то у діяльності найвищої посадової особи такий вибір становить реальну небезпеку для держави.

Гадаю, мало хто не погодиться з тим, що головною причиною деградації Ющенка як президента став вплив його оточення. Не називатиму конкретних прізвищ – вони й так добре відомі. Натомість переформулюю цей висновок: головною причиною невдач Ющенка є він сам. Адже його оточення – це його власний вибір, ніхто не силоував Ющенка вибрати саме цих осіб, ніхто не примушував його ставати залежним від них. Усе це зробив він сам. Тому на традиційне запитання «Хто винен?» маємо очевидну відповідь: винен сам Ющенко.

Але був би я поганим психологом, якби так односторонньо погодився із цим висновком. Ющенко водночас і винен, і не винен. Адже якщо він справді є психастенічною особою, то не може поводитися й діяти інакше, так, як це робив би, скажімо, гіпертим, істероїд або шизоїд (перепрошую за надмір термінів). Інша річ, що особа в такому віці і такому статусі повинна мати тямку з приводу своїх рис і можливостей та або зважати на них і, відповідно, підправляти свою поведінку, або ж не братися не за свою справу.

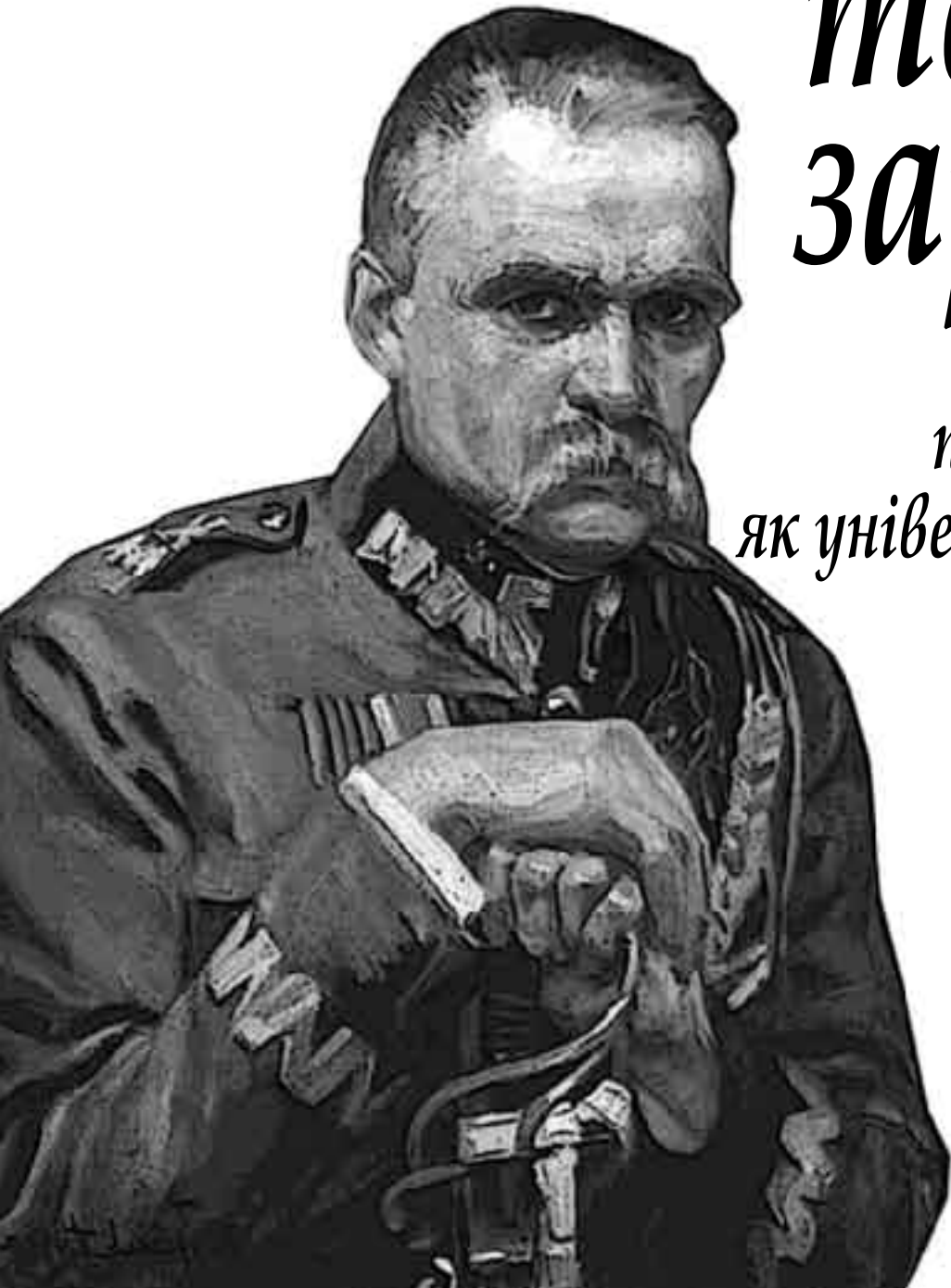
Ющенко взявся. (Із колополітичних пліток: Ющенко досить довго впирався, коли його намовляли висуватися на президента: мабуть, передчу-

вав майбутні проблеми). І тепер він не має іншого виходу, як спробувати діяти якось інакше, згідно не з прагненням душевного спокою, а з вимогами ситуації, аби зберегти рештки політичного та соціально-психологічного авторитету.

Нарешті, четверте Ющенкове «за» — ЗАрозумілість, яка час від часу проскакує в його поведінці (пригадаймо вже кількаразово почуте «перед вами президент!»). Важко вигадати яскравішу ілюстрацію того, як людині бракує впевненості в собі, як їй незатишно й некомфортно в ролі, яку вона мусить виконувати. Утім, іноді не можу позбутися враження, що така неадекватна поведінка є наслідком сумнозвісного отруєння, яке призвело до специфічного ураження нервової системи. Якщо це справді так, то слід, мабуть, простити йому все?

Інша річ, що й у тому, і в тому разі залишається наша спільна з Ющенком проблема: що далі?

томаш жарыцкі

*дилеми
польскай еліты
як універсальні дилеми*

З елітами проблеми є всюди і завжди. Саме існування еліт пов'язане з основними суперечностями між важливими суспільними цінностями. Насамперед, з напругою між повсюдно цінованим нині в західній культурі ідеалом рівності та необхідністю існування суспільної ієрархії. Немає суспільства, в якому всі рівні з будь-якої точки зору, хоча би тому, що практика вимагає координації його дій вибраною групою, тобто елітою. Роль навіть лише технічної координації групи пов'язана з передачею її вибраним членам влади над іншими. Але ж проблема не тільки у тому, що влада тоді концентрується в певних руках, але й у тому, що критерії до-

бору володарів тих рук завжди можуть стати предметом суперечки.

Оскільки польське суспільство постійно перебуває у процесі відносно швидких перетворень, формуються його нові структури, триває його пристосування до європейських структур, тому форма і характер польських еліт дуже швидкозмінні. Так само й погляди на бажану їхню природу значно диференційовані і стають предметом жвавих суперечок.

Визначення еліти

Питання еліт у будь-якому суспільстві нерозривно пов'язане з проблемою влади. Попри банальність цієї констатації нею не слід легковажити, оскільки одним з її основних ускладнень є факт, що міркування на тему еліти обов'язково буде також

і міркуванням на тему влади. Це особливо стосується питання дефініції еліт, встановлення критеріїв їх визначення: бажаних чи емпірично визначених показників елітарності, тобто визначення поділів та ієрархії в її межах. Кожна спроба надання певних визначень, навіть якщо сама по собі не буде актом боротьби за вплив через визначення сфери влади окремих груп, буде – хоч-не-хоч – належати до процесу боротьби за владу.

Свідомість неминучої політичності порушеної проблематики повинна пов'язуватися з зусиллям, скерованим на повалення основних політичних положень та потенційних інтересів, які стоять за цими поглядами. Спосіб, яким буде визначатися бажана суспільна ієрархія, особливо критерії елітарності, може бути свідомо чи несвідомо пов'язаний зі спробами впливу на них таким чином, щоби якнайбільшого значення додати власному суспільному статусові. Від такої загрози ніколи не можна себе убезпечити повністю, але можливим способом захисту є спроба врахування якнайбільшої кількості точок зору на дану тему.

Окремі еліти, їхні фракції і навіть групи, що ледве претендують на статус елітарності, визначають елітарність у різний спосіб, часто навіть взаємно виключаючи одне одного.

Надзвичайно корисним у цьому контексті може бути інструмент для аналізу еліт, запропонований відомим французьким соціологом П'єром Бурд'є¹. Він прийшов до висновку, що про владу можна говорити категоріями трьох типів капіталу. Поруч з класичним економічним капіталом Бурд'є виділив суспільний капітал та культурний капітал. У системі Бурд'є ці три типи капіталу вичерпують усі можливі форми влади, хоч допускається також розрізнення підтипів виділених капіталів². Наприклад, підтипом суспільного капіталу, який є потенціалом для досягнення мети, і який опирається на мережу контактів, знайомств і членства у нефор-

мальних і постійних організованих групах, є політичний капітал, що виникає з членства у політичних групах і організаціях³. Ключовий у міркуваннях Бурд'є культурний капітал розглядається ним у трьох аспектах, два з яких тут особливо істотні. Перший – це так званий втілений культурний капітал, пов'язаний зі знанням високої культури, виробленим «відчуттям» та смаком, що опирається на свободу дій у рамках витончених товариських норм і культурних манер. Його передача пов'язана, головним чином, з родинною соціалізацією. Другий основний аспект культурного капіталу – це так званий офіційний культурний капітал, котрий можна ототожнити насамперед з формальною освітою і офіційно підтвердженою професійною компетентністю. Його передача відбувається насамперед у рамках освітньої системи, але – як вказує Бурд'є – великою мірою доступ до нього також визначається суспільним походженням. Як видається, він більш-менш відповідає популярному в економічних науках поняттю потенціалу людського капіталу. Третій і найменш істотний з точки зору культури, на який вказує Бурд'є – це капітал, зматеріалізований у предметах культурної цінності.

Запропонована Бурд'є система капіталів може також служити для аналізу еліт. Адже окремі типи еліт також можна розглядати як групи, які виражають свою особливу суспільну позицію в категоріях вибраних типів капіталу. Кожна з еліт, особливо економічна, культурна і політична еліти, прагне до надання власному типові капіталу, а – користуючись мовою Бурд'є – власному полю, привілейованого статусу. Ієрархія окремих полів, тобто поля економічного, політичного і культурного, водночас визначає ієрархію еліт. Нестабільність системи польських еліт можна описати мовою цієї теорії. Отже, з одного боку, набирає сили економічна еліта, статус якої стосовно політичної та культурної еліт зміцнюється. Логіка економічного поля все більше

отримує підстави бути основним визначником суспільного статусу. Значною мірою ця зростаюча, щоби не сказати уже домінуюча, роль економічного капіталу визнається політичною та культурною елітами, котрі самі починають встановлювати ієрархію в залежності від ступеню заміненості їхніх капіталів (політичного і культурного) на економічний капітал. Іншими словами, розширюються кола політиків та інтелігенції (котру спрощено можна визначити як «клас культурних капіталістів»), готових конвертувати свої символічні ресурси в економічний капітал. Часто вони роблять це за невисоку ціну і свою внутрішню ієрархію починають встановлювати саме на підставі критеріїв економічного суперництва. У цьому сенсі визначення еліти щораз більшою мірою починає наближатися до критерію майнової заможності. Однак, цей процес не є невідворотним, а цілковите домінування у Польщі економічної еліти зовсім не є наперед визначеним і однозначним, оскільки, по-перше, надалі сильною є політична еліта. Бурд'є часто сам у своїх роздумах схилився до думки, що «поле влади», тобто поле політичного капіталу, є полем за призначенням привілейованим, навіть домінуючим. Це на цьому полі великою мірою вирішується, чого варті інші типи капіталу. Большевицька революція є крайнім прикладом, який показує, що поле влади може привести до повного знецінення економічного капіталу, особливо усіх цінних паперів. У сучасній Польщі таких яскравих прикладів, на щастя, немає, але вплив поля влади на поле економічного капіталу переоцінити неможливо. Щоправда, часто трапляються доноси про продажність політиків, спроби «продажу законів» або вплив лобі промисловців на політику, однак багато інших фактів показують, що іншобічна залежність значно сильніша. Про це свідчить, насамперед, інформація, що більшість найбільших польських капіталів більшою чи меншою мірою політично пов'язані, зокрема за межа-

ми країни, публічними зобов'язаннями і под. З іншого боку, у Польщі сильні політичні угруповання, які займають надзвичайно критичну позицію щодо великого капіталу, що є досить природним явищем з огляду на високий рівень егалітаризму поляків. В результаті політичний тиск на суспільні привілеї та труднощі багатих завжди будуть значними, і з цим чинником, який обмежує їхню владу, польські капіталісти завжди будуть змушені рахуватися.

Іншою, досить банальною, але ключовою причиною обмеженої ролі економічного капіталу, а через це і економічної еліти у Польщі, великою мірою є історично обумовлена незначна забезпеченість країни власним економічним капіталом. Оскільки можна припустити, що ця ситуація швидко не зміниться, це буде однією з причин, через які економічна еліта Польщі, правдоподібно, не досягне статусу, що його мають її відповідники у найбагатших західних країнах. У багатьох моментах і надалі не вітчизняні капіталісти, а держава чи культурна еліта будуть чинниками, що дають можливість реалізувати важливі проєкти із загальнодержавним значенням. Конкурентні стосовно економічної еліти, вони деколи також мають ліпші контакти і впливи на закордонних розпорядників капіталів, розміщених у Польщі.

Водночас, роль еліти культурного капіталу в Польщі й надалі дуже істотна. Після краху комунізму, щоправда, настала серйозна криза інтелігентности, яка вкотре ставить питання, як вистояти. По суті, триває постійна трансформація культурної еліти, істотній частині якої вдалося досконало пристосуватися до нових системних умов, деколи отримуючи надзвичайно привілейовані позиції. Як переконує Іван Селен'ї⁴ разом зі своїми співпрацівниками, культурний капітал є ключовим інструментом у регіоні Центрально-Східної Європи. У таких країнах, як Польща чи Угорщина, він є, в історичній перспективі, домінуючим капіталом. Це підтверди-

ли дослідження, які показали, що відома теза про вивільнення номенклатури (іншими словами, конверсії колишньої номенклатурою політичного капіталу в економічний) є тільки частково правдивою. Бо виявляється, що згадувана конверсія вдалася головним чином тим, хто, крім політичного капіталу, винесеного з попередньої системи, розпоряджався також великими ресурсами культурного капіталу. В останній період досконалою ілюстрацією тези про значення культурного капіталу в Польщі була так звана афера Ривіна. Вона прекрасно показала, яку роль відіграє особа, яка формально не діє ні на економічному, ні на політичному полях. Наприклад, як показали допити слідчої комісії, інтелектуал Адам Міхнік є класичним прикладом «культурного капіталіста», достатньо впливового, насамперед на політичне, але також і на економічне поля. У цьому ракурсі надзвичайно чітким є контраст між Польщею і Росією, в якій культурний капітал відіграє набагато більш підрядну роль, а засоби масової інформації не є автономними гравцями, лише пішаками, підпорядкованими головним чином інтересам поля влади. Полю влади підпорядковане також великою мірою економічне поле, досконалим доказом чого є справа Ходорковського. З іншого боку, приклад Сполучених Штатів показує, що це економічне поле може *de facto* домінувати над політичним і культурним полями.

У Польщі ключова роль культурного капіталу проявляється також у силі переконань про культурні показники елітарності. Для багатьох до еліти в жодному випадку не може бути зарахована людина «некультурна», навіть якщо вона є багатим бізнесменом (буде висміяна як «скоробагачко») або впливовим політиком (далі буде залишатися «хамом»). Це досконалий доказ і надалі сильної позиції культурного капіталу стосовно політичного та економічного. Водночас, очевидні небезпеки, пов'язані з домінуванням еліт культурного капіталу.

Суперечки про критерії елітарності точаться не тільки між власниками окремих типів капіталів. Адже не йдеться виключно про спроби поширення економічними елітами фінансового капіталу як основного показника елітарності, про амбіції політичного класу регулювати усе, тобто домінувати у всіх сферах, включно з економічними і культурними сферами, чи навіть нахабство еліт культури і науки, що принижують конкурентні еліти як «необтесані», позбавлені «доброго смаку» чи «культури». У сферах кожної з цих груп також точаться внутрішні суперечки про домінування у межах своїх полів. Ринок досить добре регулює і описує змагання за статус еліти у сфері економічного поля. Однак, не завжди можна зауважити, що боротьба на цьому полі точиться не тільки з використанням економічного капіталу, але також і з допомогою інших видів капіталів. Адже економічні еліти зазвичай не нехтують можливістю використати суспільний капітал, особливо політичний, для підтримки своїх інтересів. Також і культурний капітал часто використовується, особливо більш укоріненими економічними елітами, для підкреслення свого статусу і дистанціювання себе від нових конкурентів, яких, при підтримці культурних еліт, принизливо називають «скоробагачками». Такі тенденції вже добре проявляються у польських економічних елітах, які залюбки інвестують в інституціональні, родинні і навіть матримоніальні альянси з політичним класом, старою аристократією чи елітою культури.

Боротьба за статус елітарності у сфері політичного поля не потребує особливого опису, оскільки вона така ж, як політична боротьба, що є предметом щоденних повідомлень засобів масової інформації. Боротьба за критерії елітарності у межах культурного поля тепер особливо виражена, і водночас, вона сильно пов'язана з конфліктами на політичному полі⁵. Головну суперечку, очевидно, можна пов'язати з раніше окресленим поділом на «втілену»

та «інституціональну» форми культурного капіталу. Перша з них великою мірою пов'язана із традиційним інтелігентським етосом, який підкреслює моральні обов'язки культурних еліт та пов'язані з ними привілеї, що витікають з «морального авторитету». З такої точки зору культурні еліти є елітами, які свій особливий статус завдячують ролі морального капіталу, участі у суспільних справах та особливій компетентності у сфері високої культури. У цій сфері вони претендують, зрештою, на звичайні права остаточного законодавця. З іншого боку, за свої впливи борються еліти прагматично налаштованих фракцій культурного поля, що опираються на більш технократичну візію культурного капіталу, віднесеного до «інституціональних» категорій, тобто до освіти і формальної компетенції. У цьому таборі висока культура (а значить, її творці) є менш поважана і меншою мірою сприймається як вища цінність, а більше оцінюється за категоріями ужитковості, навіть перспектив комерціалізації. Як і сфера неформальних культурних традицій, «манер» і «доброго смаку» тепер відкинута на другий план – маргіналізована як показник елітарності, навіть знецінена як пережиток. Конфлікти на культурному полі не обмежуються виключно зіткненням двох візій елітарності, але, здається, вони є головною віссю поділу, напруга довкола якої, очевидно, спаде не швидко.

Відкритість еліт

Універсальною проблемою еліт кожного суспільства є проблема їх відкритості. Однією з основних загроз для якості еліти, а значить, також і суспільства, на вершині якого вона перебуває, є небезпека її закостеніння, замикання у собі. Адже закрита еліта завжди у ближчій чи дальшій перспективі приречена на дегенерацію, котра, у свою чергу, може привести навіть до краху всієї спільноти. Добрим прикладом з недалекого минулого може бути розпад

Советського Союзу, еліта якого – як свідчать емпіричні дослідження – значною мірою замкнулася у собі⁶. Советська номенклатура, навіть на протигагу до «пеєнерівської», стала значною мірою закритою саморепродукованою кастою, яка, хоч і сконцентрувала у своїх руках величезну владу, значною мірою втратила інстинкт самозбереження і рештки легітимізації, і врешті сама привела до розпаду великої імперії. Після її падіння номенклатура розпоширилася. У цьому сенсі польська комуністична номенклатура, очевидно завдяки своїй відкритості, виявилася набагато більше життєздатною і після 1989 року змогла зберегти політичну єдність і, постійно відновлюючись, уже двічі приходила до влади в країні.

Однак, з іншого боку, неважко зауважити, що кожна еліта, крім відкритості, потребує стабілізації. Природним суспільним інстинктом кожної людини є якнайпевніше гарантувати досягнуту суспільну позицію, а у випадку, якщо є потомство, передати її наступним поколінням. Ця тенденція, хоч і базується на прагненні забезпечити інтереси тільки власної родини, має також важливі позитивні наслідки для суспільства. Вона викликає зацікавленість у стабільності цілої суспільної системи, яка є фундаментом стабільності індивідуальної суспільної позиції. Ця зацікавленість зростає разом із власною забезпеченістю і перетворюється на активну оборону інтересів власної спільноти, зокрема і власної країни, добробут і престиж якої гарантують індивідуальний успіх членів еліти.

Тут, однак, існує суперечність. Прогресуюче зростання ресурсів еліт хоча й теоретично повинно сприяти поєднанню їхніх інтересів з інтересами країни, з часом може викликати петрифікацію (закостеніння) еліт і важку для сприйняття нерівність у суспільстві. Водночас, в епоху глобалізації залежність між спроможністю еліт та їхнім патріотизмом піддається значному розмиванню. Однак, можна

аргументувати, що цей зв'язок все ж і надалі істотний, і як приклад наводити поведінку польських посткомуністичних еліт, котрі у 1989 році виявили несподівану для деякого тождество з інтересами країни, очевидно, також завдяки процесові звільнення номенклатури, який зв'язував їхні особисті інтереси з інтересами країни.

Рівень концентрації капіталів у руках еліт не завжди легко встановити емпірично. Щодо економічного капіталу, то, завдяки прогресуючій формалізації польської економіки, відносно просто можна встановити рівень концентрації матеріального багатства у певних руках і роздумувати, чи він занижений, чи завищений, дискутувати про бажані способи його перерозподілу чи спрощення накопичення. Проблема нерівності і показників елітарності не зводиться, однак, до такого вимірювання. Важливим вкладом П'єра Бурд'є власне було те, що він вказав на роль суспільного капіталу, а особливо культурного, у процесі замкнутості та ізоляції елітарних груп.

Ця проблема відносно слабо вивчена і стосується Польщі та її еліт не менше, ніж Франції. Адже більшість сучасних польських еліт повсюдно застосовують менше чи більше приховані механізми захисту своєї позиції, які базуються на суспільному і культурному капіталі. Це роблять як економічні, політичні, так і культурні еліти, котрі захищаються від конкуренції, блокуючи можливості авансу всім, а особливо молодим конкурентам, за допомогою часто невидимих бар'єрів, виключаючи їх і залишаючи поза товарисько-суспільною мережею. Це нескладно, оскільки дані осередки функціонують на підставі надзвичайно поширених у Польщі неформальних засад організації. Слід пам'ятати про ту часто високу ціну, яку доводиться платити за інколи приємний звичай родинно-товариського стилю співпраці, особливо у колі культурного і політичного поля. Там, де формальна регуляція не дозволяє

використання відверто суб'єктивних критеріїв відбору, для зміцнення своїх середовищ еліти різних типів активно застосовують – якщо тільки мають доступ до нього – політичний капітал. Головним знаряддям у цій сфері часто є надзвичайно складні регуляційні механізми дозволів, ліцензування, іспитів і таке інше. Представлені як гарантії відбору до певних груп на засаді компетентності вони, переважно, є щільними бар'єрами, що великою мірою діють за критеріями суспільного капіталу⁷. Під виглядом оцінювання по суті доходить до цілковито суб'єктивного відбору, який дозволяє допускати до чергових шаблів кар'єри і кіл елітарності осіб, що мають достатньо зв'язків у даному середовищі. Інколи просто діють закони звичайного непотизму, хоча частіше радше кумівства або ієрархії поколінь. В результаті значна частина польських еліт, особливо професійних, а також тих, що походять зі сфери культури у широкому сенсі, тобто включає науку чи еліти державних установ, має ніби візантійський, або ж феодальний характер. Справжня компетенція у структурах даної сфери часто виявляється тягарем, а не козирем. Той, хто нею володіє, самим своїм існуванням делегітимізує існуючу систему і, як живий доказ некомпетентності інших, створює загрозу для решти членів, тому мусить бути готовим до серйозних труднощів на професійному кар'єрному шляху. Кінцевим ефектом всього цього є надзвичайно низька якість багатьох субеліт, і особливо серйозні проблеми з подоланням міжнародної конкуренції на своїх полях.

Отож, у Польщі механізми менше чи більше прихованого набору до еліт на підставі культурного капіталу є достатньо сильними. Екзаменаційні системи, чинні у Польщі, насправді наближені до критикованої Бурд'є традиційної французької моделі⁸ у польській освітній системі. На всіх шаблях набору, від початкової школи до вищих навчальних закладів, закладено уже наявний високий рівень загаль-

них культурних знань із сильним енциклопедичним характером. Ці загальні культурні знання, які вважаються головним критерієм допуску до наступних рівнів освіти, є (особливо у польських умовах) значною мірою знаннями, винесеними з дому, з родинного середовища. Говорячи мовою Бурд'є, іспити перевіряють рівень культурного капіталу, який у Польщі можна вважати одним з головних показників суспільного походження. Бо традиційно, з уже згадуваних причин, суспільна ієрархія пов'язана більше з рівнем і родинною передачею культурного капіталу, ніж капіталу економічного, ресурси якого за довший період вичерпуються. В умовах геополітичної нестабільності цієї частини Європи це найліпше вкладення цінностей на довшу перспективу, що запевняє стабілізацію суспільної позиції. Так чи інакше, те, що доступ до елітарної вищої освіти у Польщі після розпаду комунізму став ще більше ускладнений для молоді з нижчих класів, було не тільки результатом збільшення її вартості⁹. Величезною мірою ця проблема пов'язана з бар'єром культурного капіталу, котрий на чергових щаблях відбору відбирає шанси переважно у тих, хто не виніс із рідного дому загальних знань. Водночас, єдиним шансом на певне надолуження таких недоліків є переважно дорогі приватні уроки репетиторів та інші форми платної освіти. Однак, якщо польська освітня система, а особливо польська екзаменаційна культура не відкриються задля пошуку та авансу для молоді з точки зору її потенційних інтелектуальних можливостей, творчого потенціалу та інтелектуальної відваги, вродженої інтелігентності і под., а не тільки винесених з дому культурних манер, якщо не будуть створюватися можливості розвитку саме для таких осіб, незалежно від їхнього суспільного походження та родинних зв'язків, польські еліти – не тільки культурні, а також усі інші – будуть наражатися на синдром петрифікації (закостеніння) та прогресуючої фео-

далізації. Оптимальною була би ситуація, при якій еліти самі зрозуміли б, що без відкритості для найздібніших і найвправніших вони приречені на деградацію, навіть на знищення.

Стосуюнок до центру

У країнах із високим рівнем залежності від сильніших осередків, еліти будь-якого типу піддаються перехресному тискові, пов'язаному зі слабкістю власних суспільств, економік і політичних систем. Еліти у такій ситуації мусять виконувати дві головні, часто протилежні, функції. З одного боку, вони є представниками власних країн, а насамперед своїх суспільств, перед центром, у цьому випадку Заходу в широкому тлумаченні. Беручи до уваги слабку позицію власної країни, на його елітах лежить особлива відповідальність за представлення її інтересів, створення якнайліпшої картини культури, економіки, історії і под. З іншого боку, еліти, природно, стають носіями культури центру, його стандартів і універсальних культурних традицій. Отже, вони виконують важливу роль у модернізації своїх країн, котра, навіть якщо не проходить за моделлю імітації, повинна бути пов'язана з ознайомленням і опануванням багатьох цивілізаційних, технічних, культурних і політичних характеристик центру. Так чи інакше, частина еліт виконує для центру функцію гідів по своїх власних країнах, і, як наслідок, вони стають також репрезентантами інтересів того ж центру.

Це може викликати серйозний конфлікт інтересів, або, щонайменше, ситуацію умілого балансування між двома світами. Адже важко представляти рідну країну, дбати про її добре ім'я та інтереси, і одночасно діяти на користь сильнішого партнера, бути представником його інституції. Центр часто стає для частини еліт периферійних країн головним працедавцем, спонсором і покупцем плодів їхньої праці. Залежна від центру економіка приводить до

того, що значна частина економічних еліт, середнього класу працює на підприємствах, що є у руках иноземного капіталу. Вони не тільки отримують там ліпшу платню, але й – що важливіше – заохочують інших йти тією ж дорогою. Культурні еліти в такій ситуації поставлені у сильну залежність від зовнішнього фінансування. Периферійні країни переважно мають обмежені бюджети на такі галузі, як культура, наука, експертна діяльність чи розвиток громадянського суспільства. Отже, значна частина їхніх еліт працює більшою чи меншою мірою за гроші центральних закордонних установ. Як працівники вони мусять лояльно виконувати свою роботу, за яку найчастіше отримують заробітну плату, що відповідає місцевим умовам. З іншого боку, як члени національної еліти вони мусять зберігати лояльність до свого рідного краю, дивитися на аналізовані ними питання з точки зору його інтересів.

Навіть якщо вдається уникати серйозних конфліктів інтересів, особливо якщо працедавці з центру не ставлять перед оплачуваними ними місцевими елітами суперечливих з їхнім сумлінням вимог, може виникати напруження культурно-психологічного характеру. Культура центру за визначенням є ніби сильнішою, більш цікавою культурою, особливо у популярному вимірі. Культура периферії, її тотожність часто обтяжені стигматом відсталості, вторинності та меншої привабливості. Щоби відчувати себе повністю шанованими у центрі, периферійні еліти мусять виявляти якнайглибші знання центральної культури. Ці знання також необхідні з точки зору вже згадуваної ролі еліт у пропагуванні центральних стандартів у власних країнах. Це може викликати тенденцію до відчуження у стосунках до власної національної культури, відчуття вищості у порівнянні зі своїми земляками у силу більшої закоріненості у центрі. У крайніх випадках вони можуть дати плоди у виді погорди до власних країн чи відриву від їхніх культур, які сприймаються як такі,

що відмирають. Однак, з іншого боку, навіть сильний комплекс меншовартості, яким можуть страждати представники еліт через постійну необхідність конфронтації центральних і периферійних цивілізаційних стандартів, не є, зазвичай, достатнім мотивом для повного відриву від власних країн. Адже це вони і їхня культура стали підставою для певного статусу еліт, що є такими тільки як представники своїх країн. Без тих суспільств, без (у певному сенсі) їхньої відсталості периферійні еліти втрачають свій сенс.

Оскільки Польща, незалежно від того, наскільки неприємно це може звучати для декого, не є центральною країною, а сателітарною, дуже узалежненою від західних партнерів (хоча не позбавленою, звичайно, певної самостійності у багатьох сферах), обговорювані тут дилеми безпосередньо стосуються її еліт. Прогресуюче входження до систем Заходу спричиняє радше наростання напруги між національними і зовнішніми (часто наднаціональними) інтересами, яку можуть відчувати члени еліт. Як видається, можна знайти виважені і чесні компроміси, котрі повинні базуватися, передовсім, на сильному почутті власної гідності і гідності своєї країни та її культури, і одночасно на відкритості до зовнішнього світу і почутті спільної відповідальності за долю цілої Європи і західного світу. Але небезпечно впадати у крайнощі щодо обговорюваної дилеми: чи у напрямку манії захисту власної країни від вигаданих зовнішніх ворогів, що чигають на неї з усіх сторін, чи у напрямку повної ідентифікації інтересів власної країни з інтересами західних і наднаціональних інституцій.

Слід, однак, пам'ятати, що ця дилема матиме щораз чіткіший характер, особливо у стосунку до еліт. У цьому сенсі Польща не є винятком, це однаковою мірою стосується і слабших (з різних причин) західних держав. Однак, у них ця конфронтація сталася значно раніше, і вони вже великою мірою

освоїлися з підвищеною чутливістю до цієї важливої проблеми. Понад пів століття принизливої і цивілізаційно деградуючої залежності від Москви та пов'язана з нею ізоляція від світової економіки викликали тимчасову ідеалізацію бачення Заходу та поглибили існуючі щодо нього комплекси. Нове входження до західної політично-економічної системи застало велику частину еліт з уявленням образу Заходу як «ідеального світу», взірця «нормальності» і джерела всілякої мудрости. На суперечності між внутрішніми і зовнішніми інтересами особливо не зважали, для деякого вони були навіть єрессю. Для інших усвідомлення існування таких суперечностей стало причиною сильного культурного шоку, який вилився у маніакальну недовіру до Заходу. Ці суперечності, однак, є природним явищем, і їх пом'якшення є ключовим прагматичним завданням, що стоїть перед польськими елітами. Це стосується не тільки економічної сфери, але й політики і культури. Це важливий виклик для польських еліт, котрі мусять бути – як добрі еліти кожної країни, особливо периферійної – одночасно космополітичними і національними. Національний інтерес повинен завжди стояти на першому місці, але його ефективний захист неможливий без космополітичної свободи руху у глобальному світі та знання його культури. Тільки свобода і почуття приналежності до культури Заходу дають змогу повністю оцінити вартість власної культури, розвивати її й захищати її інтереси. Отже, разом з Юліушем Мєрошевські можна побажати собі, аби серед польських еліт було якнайбільше патріотичних, але відкритих для світу «космополяків»¹⁰.

¹ R. Bourdieu, *The Forms of Capital* [in:] J.G. Richardson (red.) «*Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*», Greenwood Press, New York, Westport, Connecticut, London 1986, p. 117-142.

² Бурд'є згадував ще символічний капітал, але він є радше формою, в якій капітали можуть проявлятися, а не їх додатковим типом.

³ Суспільний капітал у розумінні Бурд'є має зовсім інше значення, ніж те, що його надають йому Патнем, Коулмен чи Фукуяма. У прийнятій в даному тексті точці зору суспільний капітал також не є однозначно позитивним засобом і відноситься радше до суспільних позицій особи, ніж до ступеня суспільної інтеграції та взаємної довіри у більших суспільствах. У багатьох контекстах суспільний капітал може бути в такому розумінні визнаний як негативний чинник, що блокує доступ до багатьох ресурсів особам, які не мають певних зв'язків, не є членами привілейованих груп. Більше про різні погляди на суспільний капітал у: T. Zarycki, *Kapitał społeczny a trzy polskie drogi do nowoczesności*, «*Kultura i Społeczeństwo*» - vol. XLVIII, 2, 2004, s. 45-65.

⁴ G. Eyal, I. Shelenyi and E. Townsley, *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*, Verso, London 1998.

⁵ Більше про цю суперечку у: T. Zarycki, *Cultural Capital and Political Role of the Intelligentsia in Poland*, «*Journal of Communist Studies and Transition Politics*», vol. 19, No. 4, December 2003, p. 91-108.

⁶ Hanp., I. Kovach, *Economic Elite in Russia, Poland and Hungary. Property and Social Origin*. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1996.

⁷ Часто вони скорумповані у найпростішому значенні цього слова, тобто служать для накопичення економічного капіталу. Як, наприклад, до недавнього часу приватизована *de facto* система видання водійських прав, яка практично кожному давала можливість отримати їх після оплати відповідного хабара. Звичайно, у такому випадку, як і в багатьох інших, вирішення проблеми полягає не тільки у знищенні цього інституційного бар'єру, а в радикальній реформі, що дасть можливість максимально обмежити можливість діяльності неформальної мережі громадських контролюючих систем і перетворення

його у справжній тест для перевірки знань і навичок, необхідний для керування автомобілем.

⁸ P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja: elementy teorii systemu nauczania*, PWN, Warszawa 1990.

⁹ Як вказує Г. Доманьські, зростаючи після 1989 року привілеї інтелігенції щодо доступу до вищої освіти були децю обмежені після 2000 року. Сталося так, очевидно, через розвиток приватних навчальних закладів, які зазвичай не проводять вступних іспитів. Але їхній рівень, а насамперед престиж, однак, у переважній більшості

нижчий, ніж найважливіших державних закладів. H. Domański, *Zmiany struktury społecznej i systemu wartości* [w:] *Czy wartości i normy społeczne są barierą reform w UE, «Wartości i Rozwój»* nr 1, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2004.

¹⁰ J. Mieroszewski, *O Żydach, Kosmopolakach i wschodniakach* [w:] J. Mieroszewski, *Final klasycznej Europy*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1997, s. 310-319.

Переклала Люба Козак

Яцек васілевські

*три тези
про польські еліти*

При оцінюванні того, якими є і якими повинні бути польські еліти, найважливішими є три питання. Ось тези до них і висновки.

Теза перша: Про поповнення політичних еліт або про відсутність каналів політичної соціалізації

Середній вік депутатів постійно зростає: від 43 років на виборах 1991 року до 48 років у 2001 році. Зростає також середній вік депутатів, вперше обраних до Сейму: 43 роки у 1991 році, 45 у 1993 та 1997 роках і 47 років у 2001 році. Іншими словами, «нові» депутати є ровесниками старих. Одночасно

плинність кадрів серед депутатів дуже висока. З 1989 року жодного разу бодай половина депутатів не була обрана на наступну каденцію. У стабільних демократичних країнах цей показник складає переважно 66-75 відсотків.

Таку ж картину можна побачити і на нижчих рівнях. Середній вік досліджуваних повітових депутатів у шести повітах складає 48,5 років, а на 155 депутатів тільки одна особа мала менше тридцяти років. У свою чергу, серед досліджуваних у 1999 році депутатів воєводських сеймиків особи віком нижче сорока років зaledве склали 12 відсотків. Отже, не йдеться про випадковість. Польська полі-

тична система виключає з активної участі у структурах влади молодих людей. Не йдеться про те, що представники різних щаблів влади застарі, адже життєвий досвід і передбачливість, які приходять з віком, у політиці є дуже важливими, особливо у найвищих ешелонах влади. Йдеться про те, що не відбувається систематичного наповнення політичної системи молодими людьми, котрі проходили політичну науку на нижчих щаблях і готувалися до щоразу більш відповідальних завдань.

Це означає, що канали політичного поповнення не діють. Молоді люди, якщо взагалі йдуть у політику, то входять у неї за формулою клієнт-патрон (покровитель). Вони тримаються своїх патронів і «центру» (невипадково на місцях фактично не існують партійні молодіжні організації), розраховуючи на щасливий збіг обставин, який виштовхне їх нагору. Вони не хочуть бути підмайстрами і терпеливо втягуватися в нові функції. Непогамовна амбіція наказує їм діяти швидко і жорстко. Чого вони вчать у своїх патронів? Переважно маніпуляцій, політичних ігор і – у найліпшому випадку – тимчасової мобілізації прихильників. Рідко вони мають шанс отримати досвід того, що англосакси називають «*grassroots politics*», тобто політики «у низах», серед звичайних громадян, коли треба узгоджувати інтереси, будувати коаліції, укладати компроміси навколо банальних, приземлених, але дуже важливих для місцевих громад справ. Такою школою політичної соціалізації, а одночасно ключовим каналом поповнення еліт, є органи місцевого самоврядування (у громаді, місті, районі) і місцеві організації політичних партій. Ці канали у Польщі «несудноплавні». Офіси місцевих партійних організацій оживають на короткий термін перед виборами, щоби через кілька тижнів знову запасти у лютаргійний сон. Органи самоврядування пригнічені непотизмом і персоналізованими розкладами інтересів, а місцеві вибори розігруються між кількома

виборчими комітетами – або нашвидку зібраними партіями (як це відбувається на рівні районів), або такими, що відображають розстановку сил у громадах на підставі позапартійних інтересів. І в першому, і в другому випадку це не є установи, в яких могли би здобувати серйозний досвід початківці демократичної політики.

Якщо «нормальні» канали поповнення діють погано, то які ж діють добре? Відповіла на це питання кілька тижнів тому депутат Рената Бегер, котра сказала, що «залучить» до політики і внесе у виборчий список свою родичку з таким самим прізвищем, досі абсолютно політично пасивну, тому що прізвище «Бегер» вже є істотним політичним ресурсом. Не треба вважати, що це тільки патологічна стратегія поповнення «Самооборони». Ця засада – хоч не обов'язково у такій примітивній формі – діє у всіх партіях. Це індивідуалізоване поповнення за формулою: з одного боку, «яку користь він/вона може нам принести?», а з іншого – «що я буду мати з політичної роботи?». Саме тому відбувається феноменальне явище: одночасно з віддаленням від комунізму серед депутатів не зменшується відсоток тих, хто був активно зв'язаний із комуністичною системою влади (що вимірювалося виконанням функцій у державній адміністрації, займаними номенклатурними посадами і приналежністю до ПОРП). Найменше таких осіб у Сеймі I-го скликання – 25 відсотків. У 1993-1997 роках їх було 45%, у 1997-2001 – 32%, а нинішнє скликання – знову 45%. До політики не приходять молоді (бо не мають «приданого», яке треба відразу внести), а тільки «наші» (тобто ровесники, колеги і родичі, яким з різних причин треба «заплатити»), або «не-наші», які володіють значним «посагом», який можна використати у політиці.

Теза друга: Про олігархізацію польської еліти, або про професіоналізм без відповідальності, або про слабкість громадян

У всіх демократичних країнах відчувається зростання олігархізації, якщо розуміти її за Робертом Міхельсом як перехід провідних ролей до професійного політичного апарату (адміністративно-партійної бюрократії), на шкоду демократичним і представницьким органам. Це неминучий процес, оскільки політика є спеціалізованою діяльністю, яка вимагає таланту, кваліфікації, досвіду, тобто є фахом. Немає сенсу опиратися цьому процесові і марити утопіями, що прийдуть ззовні достойні аматори, котрі нададуть політиці незаплямованого морального обличчя.

Це явище безпечне доти, доки професіоналізація політичних ролей близька до Веберівської моделі політика за покликанням, котрий з захопленням (Вебер говорить про пристрасть) і компетентністю намагається реалізувати якусь суспільно вагому справу, і доки дотримується засада повної відповідальності таких професійних і спеціалізованих політичних органів перед громадянами. Проблема починається тоді, коли представники громадян, тобто демократичне представництво суспільства, і самі громадяни не можуть (або не хочуть) користуватися своїми демократичними правами, які належать суверенові, тобто правами, що в теорії демократії називаються «розрахунком» (*accountability*) з представниками.

Дещо провокаційно звучить теза: «політичні еліти є такі, які є, тому що громадяни на це дозволяють». Іншими словами, стан польських еліт значною мірою є результатом слабкості польського громадянського і політичного суспільства. Загострюючи вислів, можна сказати: «поляки мають те, на що заслуговують, з чим погоджуються і що їм не перешкоджає, а може, й підходить».

Ілюстрацією цього можуть бути відомі факти останніх місяців. У жодному з проведених останнім часом референдумів не вдалося відкликати представників місцевої влади, які перебувають під арештом за звичайні злочини (наприклад, у Гожові Великопольському, Пьотркові Трибунальському), оскільки участь у тих референдумах не перевищила 30%, як це вимагає закон. Це чіткий сигнал, який громадяни посилають своїм представникам: «нам не шкодить, що ви, можливо, злочинці; якщо ви такі спритні, що не дали спіймати себе на гарячому, то, може, і для нас з цього буде якась користь». Така позиція характеризує не лише мешканців провінційних осередків. Ось фрагменти зі статті з «Речі Посполитої»¹:

«Гданським університетом другу каденцію буде керувати проф. Анджей Цейнова. Йому не завадили у цьому зловживання при прийомі на правничий факультет дітей місцевої адвокатури. (...) У Жешувському університеті фаворитом є нинішній ректор, проф. Влодзімеж Бонусяк, хоча проти продовження його каденції виступає громадська рада університету. Під час каденції ректора тутешні факультети отримали негативні оцінки Державної акредитаційної комісії і на них не дозволяли приймати студентів. (...) Академічне середовище не може також забути ректорові, що на попередніх виборах він приховав аварію, яку вчинив у нетверезому стані. Проф. Бонусяк, автор підручників з галузі ідеології марксизму-ленінізму та біографії Йосифа Сталіна, був секретарем ОК ПОРП у Жешуві. (...) Представлення Фелікса Дзержинського як правової особи, чутливої до суспільної несправедливості, не перешкодило вибрати проф. Славоміра Ніцеї на посаду ректора Опольського університету. Кілька років тому преса писала, що професор історії, а тепер сенатор СЛД організував у своєму приватному маєтку лапідарій історичних кам'яних таблиць, які

він збирав на території Сілезії без згоди реставраторів історичних пам'яток».

Але ж ректорів обирають виборчі колегії, що складаються переважно з професорів, і йдеться тут не про маломістечкові профтехучилища, а про польські університети!

Виявляється, дозволяти неподобства і не бажати «розрізняти» еліти є рисою не тільки простих громадян, що, можливо, не усвідомлюють до кінця наслідків своєї пасивності, але й авангарду польської творчої інтелігенції. Одні і другі можуть тільки побиватися над станом еліт, але коли треба щось зробити, то виявляється, що цей гідний оплакування стан якось їм не вадить. І де ж тут багаторазово підкреслюваний правовий ригоризм польського суспільства та нібито високі моральні вимоги, що ставляться перед елітами?

Можна додати, що на останніх додаткових виборах до Сенату в Сілезії взяло участь 2,15% з тих, що мають право вибирати, а активність на парламентських виборах у Польщі найнижча у всій постсоветській Центрально-Східній Європі...

Теза третя: Про відхід інтелігенції і про те, що нема нікого, хто скаже, куди треба йти далі

Еліта переломного періоду – та, що привела до повалення комунізму і збудувала підвалини демократії та ринку – була поєднанням візіонерів і духовних провідників з експертами та профспілковими і політичними прагматиками. Іншими словами, вона об'єднувала тих, котрі говорили, куди йти (до Європи, до демократії, до ринку) і тих, котрі знали, як туди дійти. Мовою Карла Маннгейма – еліта переломного періоду поєднувала субстанційну раціональність, тобто ту, що визначає мету, з функціональною раціональністю, тобто з добром найліпших засобів для її досягнення. Ця еліта виявилася дуже успішною: основні визначені тоді цілі були досягнені.

Що ж трапилося з тими духовними провідниками і візіонерами, що вказували на мету? Вони відійшли від політики, і, значною мірою, взагалі від публічного життя. Можна сприйняти це інакше: польська інтелігенція перестала виконувати свою традиційну роль духовного провідника народу. Вона мала право це зробити, оскільки після здобуття свободи, до якого вона істотно спричинилася, цю роль перейняло демократичне представництво народу. Насамперед парламентарі. У вільних країнах політичні лідери за посередництвом парламентів, які володіють формальними повноваженнями, вказують, куди треба йти. А що говорить польський парламент? Куди, за вказівками політичних лідерів, треба йти? До каси, до каси, до каси! А якщо до Брюсселю, то для того, щоби «вичавити брюссельську капусту» (так недавно сказав один із лідерів ПСЛ). «Вичавити брюссельську капусту, – додав, дуже гордий з цього визначення, – бо нам це належить за правом». Він вже не уточнював, чому і за що «нам це належить за правом», але й не треба було, бо його колеги, політичні лідери, що були у студії, ствердно закивали.

Чи таке бачення може підняти на масові громадські дії? Що ж це за перспектива – запитують іронічно у своїй книжці Анджей Козмінські і Пьотр Штомпка – що через двадцять років Польща досягне рівня сьогоденної Греції? Кого така перспектива змобілізує на громадські дії? Тільки на це стане наших політичних провідників. Це було добре видно у період перед вступом до ЕС, коли національна кампанія та дискусія про вступ велися майже виключно з позиції бухгалтера, який думав тільки про «вичавлювання брюссельської капусти».

Інтелігенція має право зайнятися власними справами, тобто перевчати на «професіоналів», на новий «середній клас», на *«knowledge class»*. Її історична місія виконана. Польща є вільною і демократичною державою, і нехай свою роль – уряду душ

– нарешті почнуть виконувати ті, хто до цього у вільних і демократичних країнах покликаний: політичні лідери.

Парадоксально, але одночасно з існуванням демократії у Польщі закривається спільний простір польської політичної еліти. Спільний простір, тобто поле спільного інтересу, тих справ, щодо котрих панує засаднича згода серед еліт. Це поле було найширшим на самому початку трансформації, що виявляв (черговий парадокс!) недемократичний, «контрактовий» Сейм. Тепер можна вказати тільки на один елемент цього спільного простору. Ним є консенсус навколо загального (краще було би сказати – «схематичного») сприйняття демократії. Демократія як система (яку розуміють по-різному) виконання влади не має серед польських еліт серйозних противників, хоч має крикливих маргінальних супротивників. У всіх інших справах – економічної системи, форми і завдань держави, ролі Церкви, міжнародної стратегії, зовнішніх союзів та багатьох інших – поділи заходять далеко і збільшуються або затираються чи не зауважуються (що також недобре). У такій ситуації практично неможливо домовитися, куди треба йти.

Висновки

1. Дезінтеграція та низька якість польських еліт – це багатовимірне і глибоке явище, детерміноване чинниками не тільки у політичній системі та її інституціях, а також в інших системах: економічній, культурній, освітній і под. Окрім того, ці детермінанти існують як у самих елітах, так і в суспільстві (в масах).

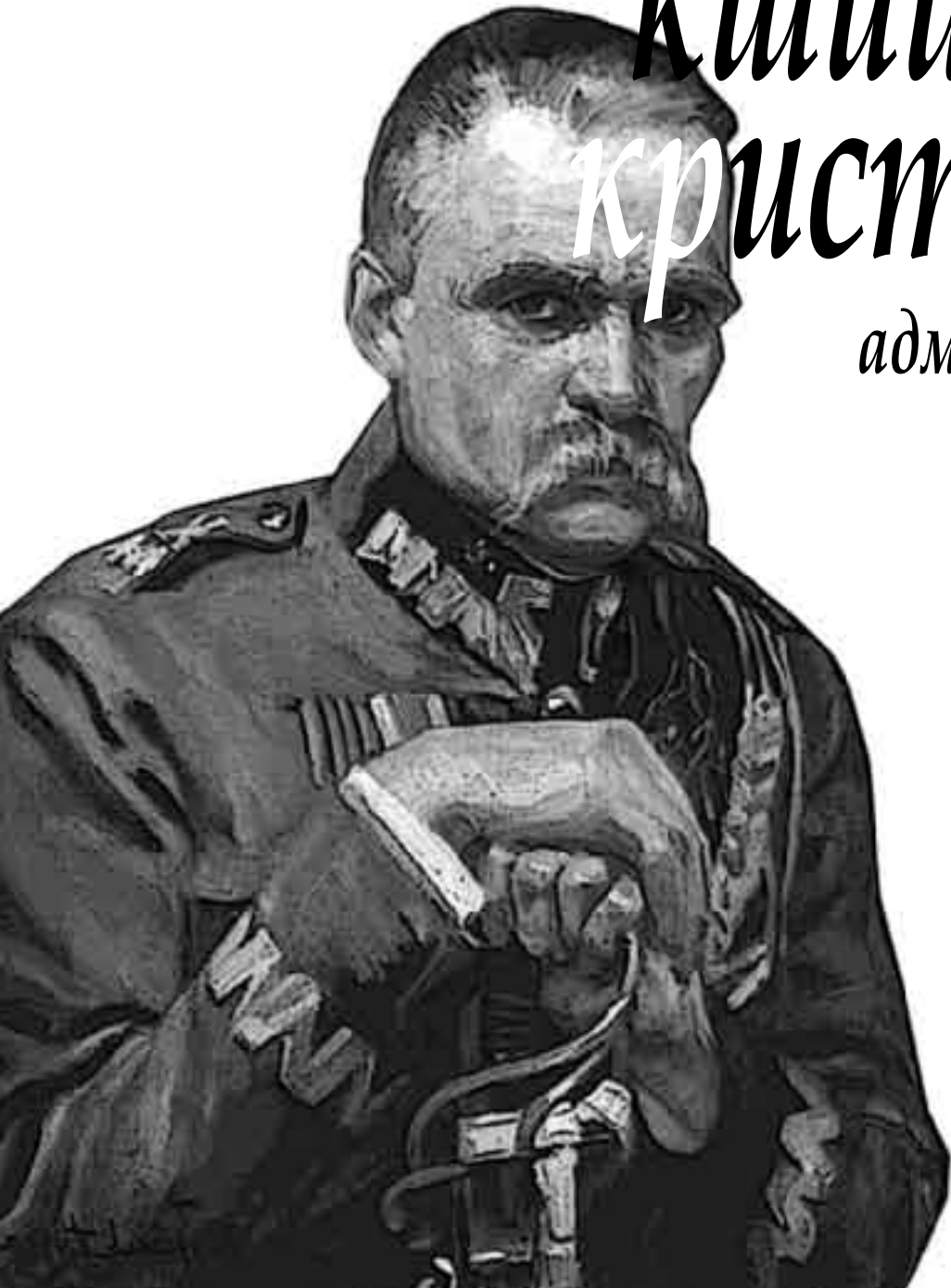
2. У зв'язку з цим наївними і грайливими є твердження, що значного поліпшення вдасться досягнути зміною одного чи іншого механізму, наприклад, запровадженням нового положення про вибори, інших засад фінансування політичних партій, зупинкою (або навпаки – пришвидшенням) приватизації,

встановленням президентської системи, скасування Сенату і так далі. Це не буде надто корисним, оскільки суть більше полягає у різноманітних і перекручених зв'язках між різними елементами, ніж у характеристиках тих елементів. Навпаки, це може мати навіть негативні наслідки, оскільки бажана зміна, запроваджена окремо, без зміни цілого контексту, буде скомпрометована в очах громадськості, адже не принесе очікуваних результатів.

3. Якщо правда, що дуже важливим джерелом кризи еліт є суспільство, то шляхів для поліпшення еліт треба шукати не тільки в елітах, а також і в масах. Можливо, варто повернутися до ідеї з середини сімдесятих років, ідеї Вацлава Гавела, Дьйорді Конрада, Яцека Куроня, Адама Міхніка та інших провідників демократичної опозиції в советському блоці, котра відома під назвою антиполітики. Вона проголошувала, що ключ до демократизації Східної Європи полягає не у намаганні змусити провести безпосередні зміни у структурах влади, бо – як показав досвід – на сторожі тих структур стоять танки, а у звертанні до суспільства і праці над його детоталітаризацією, яка сидить у нас самих, і над його «огромадженням». Детоталітаризація, може, вже не актуальна, але «огромадження» ще точно потрібне. Тут згодився би екзорцист, який зможе вигнати з поляків «гомо советікуса».

Переклала Люба Козак

1 «Ректори в розшуку», «Rzecz Pospolita», 19 квітня 2005, ст. 4.

кшиштоф крістовскі

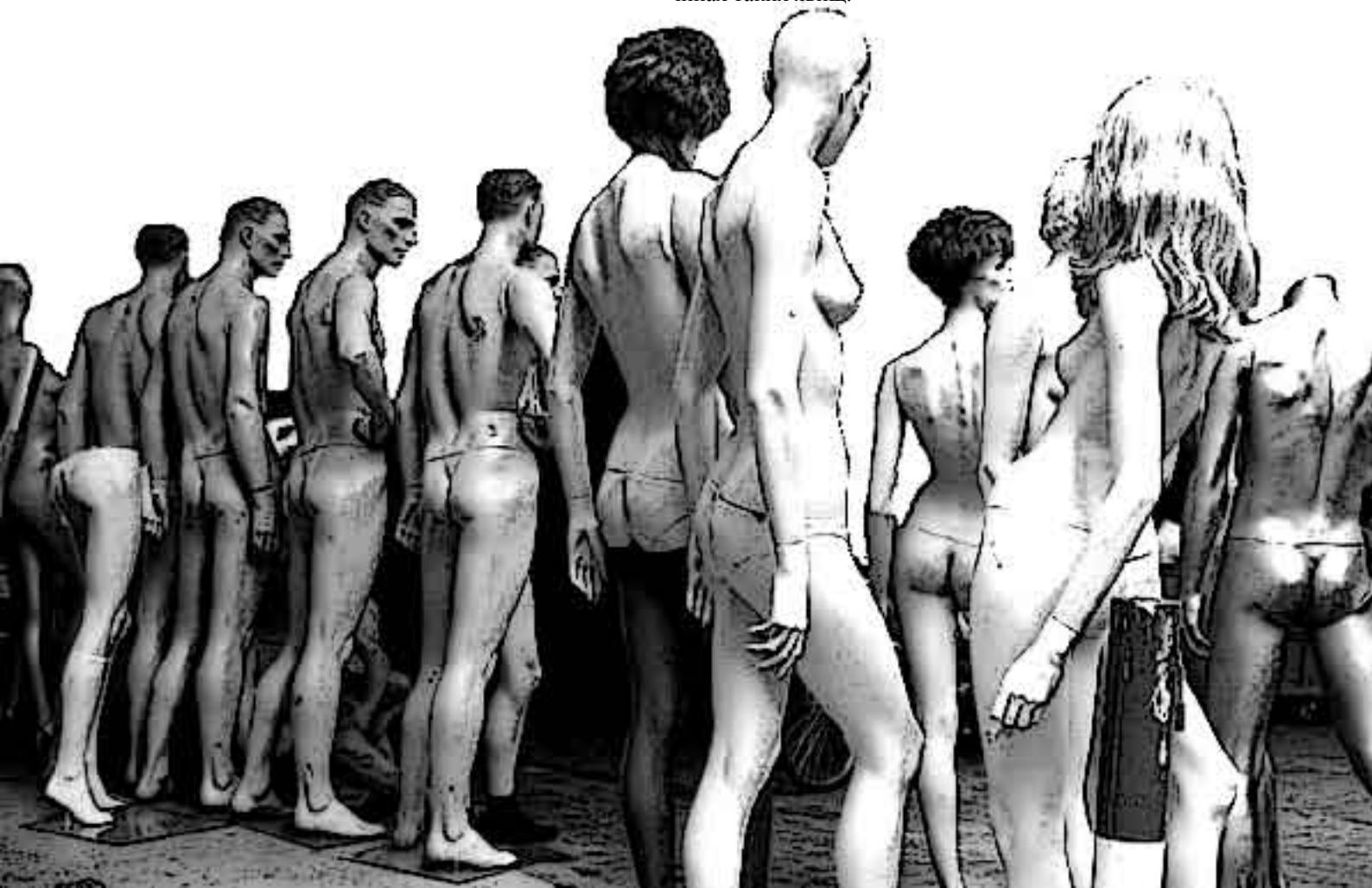
адміністрацiвнi
елітi
і
ефектывна
дэражава

Останні роки Польщу заливає хвиля інформації про тотальну корупцію. Уже кілька місяців поляків хвилюють викриття чергових слідчих комісій і журналістські сенсації. Водночас, кожен хоча б раз у житті стикнувся з недостатньою ефективністю, «в'ялістю» органів влади, а також неналежним ставленням до так званого заявника.

Причиною цих двох, здавалося б, не пов'язаних між собою явищ поведінки є невідповідний спосіб управління людськими ресурсами в установах публічної адміністрації*.

Відомо, що організація з певною метою існування шляхом розвитку і реалізації цілей вимагає не тільки фінансово-матеріальних ресурсів і умінь ними розпоряджатися, але і відповідного управління персоналом. Управління – це вмілий добір працівників, відповідний їх розвиток всередині організації, а також відповідне заохочення людей до реалізації цілей, що перед ними ставляться. Усі ці функції реалізуються адміністрацією неналежним чином, що і є ґрунтом для названих на початку негативних явищ у поведінці чиновників.

Зупинимося на кількох найбільш істотних причинах таких явищ.

Звертається увага на спосіб, а не на ефект

По-перше, система оцінки діяльності адміністрації базується на оцінці процесу, а не на ефективності. Іншими словами: від установ і службовців вимагається не стільки позитивний ефект, скільки правильність процесу. Цей підхід відображається на усіх аспектах управління, аж до навчання працівників адміністрації.

Незважаючи на те, що концепція ідеальної бюрократії була створена Максом Вебером на початку минулого століття, на ній базується сьогодні принцип створення державної служби в Польщі. Механізми, задіяні у Польщі, значною мірою викривляють цю концепцію, залишаючи в ній величезний формалізм, організаційний офіціоз і принцип незалежності службовця від політичних лідерів. Цей принцип, однак, має потужні побічні ефекти.

Незалежність і самостійність

Панує загальне переконання, що політичні партії не повинні заміняти адміністративні кадри, а державний службовець повинен бути незалежним від своїх політичних керівників і цілком позбавленим будь-яких політичних переконань і симпатій, а також не бути ставлеником будь-яких ідеологій. Це є очевидною утопією.

Раз на кілька років, у ритмі виборів у різних державних установах і органах самоуправління змінюються політичні керівники. Отже, на практиці цей принцип означає незалежність великої групи службовців від керівників, а спроба заміни навіть слабого працівника є наперед приречена на невдачу і оскарження з політичною мотивацією.

Натомість власне політичні партії, створюючи парламентську або самоврядну більшість, уряд, міську чи обласну раду, на виборах різного рівня оцінюються (або можуть бути оцінені) суспільством за ефектом своєї діяльності.

Формалізм понад усе

У регулятивному праві щодо питань набору на адміністративні посади зазначена необхідність проведення відкритих конкурсів. І це дуже добре, оскільки публічний пошук кадрів забезпечує – у випадку нижчих посад – ефективне оцінювання кандидатів і уможливорює найкращий вибір. Однак, головний акцент ставиться не стільки на суттєвих питаннях (питання особистісних характеристик точно не береться до уваги), скільки на різній документації і формальних вимогах. Скажімо, аби брати участь у конкурсі на посаду директора департаменту у міністерстві, треба бути державним службовцем, а якщо кандидат ним не є, то навіть великі знання і досвід у даній сфері не достатні для отримання посади. Таке відбувається у ситуації, коли у Польщі є понад десять тисяч такого типу посад, і лише дві з половиною тисячі державних службовців. Ця перевага «попиту» над «пропозицією» очевидно негативно відобразиться на якості займаних керівних посад в адміністраціях.

Професійний розвиток

Незважаючи на те, що професійний розвиток є, очевидно, найсильнішою стороною управління людськими ресурсами в адміністрації, ця сфера також недосконала. Підвищення рівня службовця – це збільшення знань і умінь на займаній посаді, що виникає як з професійного досвіду, так і з навчання. Ці елементи слід визнати доволі ефективними. Однак, до цього часу підвищення рівня службовця не спричинювало підвищення по службі на чергові щаблі кар'єри. Проблемою є і відсутність еластичності працевлаштування в адміністрації. Особа, яка бодай раз одержала посаду, винятково рідко буває з неї усунена, навіть у випадку (на жаль, частому) браку відповідної компетенції. Зі збільшенням віку і стажу праці службовець обіймає щораз вищі посади. Це додатково робить систему немобільною і блокує

підвищення по службі молодих (дуже часто ліпше підготовлених) працівників.

Оплата

Існуюча система оплати в адміністрації є нелогічною, часто несправедливою, що викликає великі, а часом дуже великі диспропорції між заробітною платою в адміністрації та працею на вільному ринку. Ця система характеризується деколи необґрунтованим зрівнюванням оплати різних груп працівників при одночасно великих (також незрозумілих для обґрунтування) диспропорціях в оплаті працівників, що працюють в різних установах або, наприклад, в різних міністерствах. Оплата в адміністрації уже багато років є улюбленою темою популістських гасел політиків. Загальною є теза, що адміністрація заробляє забагато. Натомість факти свідчать, що, якщо і зустрічаються випадки дуже високої зарплатні, то все ж нормою є занадто низький рівень оплати у порівнянні з аналогічними посадами, скажімо, у фірмах. Чим пояснити, що програміст в адміністрації заробляє у кілька разів менше, ніж той, що займає аналогічну посаду в приватній фірмі?

Така ситуація у поєднанні з відносно добрим станом справ щодо професійного росту службовців веде до частої ротації кадрів в тих областях, де диспропорції є надто великими. Від цього страждає ефективність праці, але передусім втрачається будь-який шанс виховання еліт. Навпаки, відбувається тривалий негативний відбір, внаслідок якого до адміністрації потрапляють найслабші працівники.

Для підтвердження диспропорції у зарплатні службовців і зарплатні на так званому вільному ринку праці варто надати результати нещодавно опублікованих досліджень з порівняння розміру платні прем'єрів урядів у країнах Євросоюзу до середньої платні у промисловості та у сфері послуг. У цих дослідженнях польський прем'єр отримав найнижчий показник серед прем'єрів країн Євросоюзу.

Мотивування, тобто система вчить неефективності

Однією з найбільших вад управління людськими ресурсами у польській адміністрації є мотивування працівників. Причина цієї, як і більшості інших вад, криється у ігнорації методом управління через цілі. Працівникам не ставляться конкретні досяжні цілі, і відповідно, не платиться за їх реалізацію. Преміальна система не містить у собі елементів винагороди, яка залежить від досягнення працівником зазначених індивідуальних цілей, а теж цілей департаменту чи всього управління. Але ж очевидно, що службовець, який отримав преміальну оплату, пропорційну, скажімо, до кількості позитивно вирішених справ громадян, напевно надалі працюватиме більш ефективно і з більшою віддачею.

Доходить до курйозних ситуацій, коли оплата праці (зокрема, і премії) обрахована у «бухгалтерії адміністрації» як сталі витрати, без спроби зрозуміти їх вплив на конкретні доходи і ефективність роботи даної установи. Тимчасом багато управлінь посередньо чи безпосередньо вносять до бюджету додаткові надходження. Однак, збільшення ставок у такій установі, чи виплата додаткових премій – навіть якщо це значно менша сума, ніж додаткові надходження до бюджету від діяльності такої установи – є майже або взагалі неможливим.

Виховане почуття некомпетентності і безвідповідальності

Черговим гріхом управління персоналом в адміністрації є послідовне відучування від відповідальності.

Очевидно, будуть переконувати, що нічого подібного не відбувається, адже є внутрішній і зовнішній контроль, отже осіб, які припустилися помилок, відразу знаходять і карають. Але на практиці так не робиться і працівники добре про це знають.

Контроль стосується не стільки ефективності роботи службовця, скільки відповідності його дій певним процедурам.

Відсутність відповідальності спричинена тим, що формальний рівень прийняття рішень, незалежно від їх важливості, є дуже високим. Це призводить до ситуації, в якій службовець не приймає рішення, а лише готує його для свого керівника... той – далі... і так далі... Доходить до того, що на документі з рішенням є шість підписів і печаток. Але хто відповідає за таке прийняте рішення?

Занадто ієрархічна організаційна система і спосіб спілкування в її межах

З поняттям відповідальності тісно пов'язана компетенція. Хтось, хто не має компетенції, автоматично перестає нести відповідальність, діючи за принципом «я не вирішую, отже – не відповідаю». Спілкування в адміністрації відбувається на «вершинах», що означає, наприклад, обмін листами між окремими установами винятково на рівні керівників. Це призводить до додаткової втрати часу, без потреби залучається більша кількість персоналу, і одночасно у працівників вкорінюється почуття відсутності компетенції і, відповідно, відповідальності. Адміністрація надалі вкрай неефективно використовує сучасні інформаційні технології. Чергові проекти або затримують, або цілком не розпочинають. Надалі основою спілкування є паперовий документ, що мандрує між різними управліннями знизу догори і згори донизу.

Зіткнення двох світів

Невідповідність служб публічної адміністрації новими вимогами суспільства, що виникають у відносинах ринку й інформаційної революції, особливо виразно видно під час контактів заявника (фізичної особи або фірми) з установою. Нерідко виявляється, що методи роботи, оснащення робочого місця,

якість обслуговування клієнта є далекими від стандартів вільного ринку.

Сьогодні держава виконує чимало функцій щодо громадян. Частина з них має характер послуг, і це та сфера, у якій громадяни беруть участь як клієнти. Проблема у тому, що у цій області адміністрації є природними монополіями. Скажімо, незадоволений клієнт може подати скаргу, однак не може вибрати іншого місця одержання цієї послуги.

Можлива інша форма. Скажімо, доручити послугу фірмі, контролювати якість виконання замовлення, а у випадку незадоволення клієнта застосувати грошові стягнення.

Ефективна держава

Сьогодні обов'язкові принципи управління державою, і управління людськими ресурсами в адміністрації зокрема, зводяться до численних гарантій і забезпечень, що знижують ефективність функціонування держави і її органів, і, у супереччя своїй меті, не тільки не ліквідують негативні явища у поведінці службовців, але й зменшують почуття відповідальності, прикриваючи некомпетентність чагарником формальностей.

Потрібно приділити більше уваги методам управління персоналом, і, передусім, зміні філософії управління державою. Потрібно навчитися визначати цілі, а потім за них відповідати. Потрібно йти в напрямку якнайбільшої відкритості, прозорості різних дій так, щоби установи і службовці були під публічним контролем, але водночас не розуміти це буквально як маніпуляцію і тиск.

Потрібно найбільшою мірою передавати різні функції держави до конкурентних суб'єктів, щоби держава, не знімаючи з себе відповідальності за ці функції, обмежила свою роль у підборі відповідних виконавців і у фінансових розрахунках з ними. Таким чином відбудеться зміщення обов'язків з адміністративної сфери (монополіста за своєю приро-

дою) до сфери конкуренції, яка найліпше піднімає якість наданих послуг.

Дискусія, що триває довкола росту стандартів у публічній адміністрації і політиці, має багато «магічних елементів». Особливо політики бачать поліпшення функціонування держави і державних службовців у змінах, які ґрунтуються на почуттях місії, етносу і моральності. На їхню думку, ключем до змін є так звана моральна революція, після якої всі будуть достойними і відданими справам держави. Це, звісно, так, однак, якщо йдеться про ефективність держави і про виховання еліти і, зокрема, державних службовців, то варто зрозуміти і прийняти, що урядовець є такою ж людиною і працівником, як і всі решта. Отже, працює з огляду на реалізацію власних професійних і фінансових амбіцій, з огляду на бажання розвиватися як фахівець і просто з огляду на те, що йому потрібно утримувати свою сім'ю. Чому ж не застосувати щодо нього ті ж принципи оцінки і мотивації, як і до працівників бізнесу? Час починати переймати досвід, який мають за собою фірми з працевлаштування. Це дозволить публічним інституціям (власниками яких є всі) функціонувати ефективніше, краще співпрацювати з фірмами і клієнтами. В результаті заощадиться багато громадських коштів, але не шляхом «дурних заощаджень» на кількості, оплаті й умовах праці польської адміністрації, але через ліпше обслуговування, скорочення часу очікування на залагодження багатьох справ і вищу якість прийнятих рішень.

Час замінити «дешеву державу», плитку і затерту у громадській дискусії, на «ефективну державу».

Переклала Ореста Дзиндра

** Найбільш прийнятним українським відповідником до цього польського терміну є «органи місцевого самоврядування і виконавчої влади». Для запровадження традиції слововжитку простішого терміну «публічна адміністрація» надалі у тексті вживатимемо саме його (прим. ред.)*

стефан. вiдомскi

про цiнностi,
патріотизм
i спадкоємність

Коли фіни думають або говорять про елітарність і еліти, то це стосується інших країн, а не їхньої власної, а самі ці поняття мають для них радше негативний характер і відтінок. Упродовж останніх п'ятнадцяти-двадцяти років нічого серйозного на тему еліт у Фінляндії не було написано. Це могло б свідчити про те, що еліт у цій країні взагалі нема, або навіть сама тема еліт для Фінляндії чужа, чи є навіть певним табу. Існує думка, що еліти у Фінляндії є і роблять те ж, що еліти роблять всюди, але з якихось причин про це незручно, або не слід писати.

Отже, яка ситуація з елітами у Фінляндії і як їх сприймає більшість мешканців?

Даючи політикові позитивну оцінку, фін не скаже, що він інтелігентний чи навіть надзвичайно інтелігентний або блискучий – так, правдоподібно, висловився б француз і дуже багато поляків. Фін говорить, що це політик діловий і скромний, і саме ці риси найчастіше називаються як головні та усіма поважані. Стосовно високопоставлених менеджерів великих підприємств, високопосадовців, видатних митців (хоча значно рідше), а також найліпших спортсменів однією з найчастіше і найохочіше згадуваних позитивних рис є власне скромність. Хоча скромність у доброму сенсі цього слова є дуже гарною рисою, однак, здається, що йдеться власне не про неї. Говорячи про когось, що він скромний, мають на увазі хорошу рису характеру, але це має небагато спільного з тим, що очікують від людей на

керівних посадах: чітке бачення того, що робиться, благородство, почуття справедливості, логічне мислення та рішучість у діяльності. Цікаво, що слово «скромний» фінською означає також «невимогливий». Перекладаючи дослівно – це хтось, хто не вимагає, не потребує, не очікує нічого від когось іншого, а може, навіть і від самого життя...

У Фінляндії, де мислення часто набуває дихотомічної форми, власне така скромність є протиположною до нахабства, єдиною альтернативою до нього та до прагнення вивищуватися над співгромадянами... Очевидно, однією з причин є аграрне минуле цієї країни, котра урбанізувалася і осучаснилася тільки у 60-70 рр. минулого сторіччя – в аграрному середовищі нормальна людина повинна бути скромною, хоча би тому, що ніщо інше не може собі дозволити. Дивлячись з історичної точки зору, колишні еліти, такі, як аристократія, службовці, купці та підприємці мали небагато спільного з більшістю народу. Еліти для середньостатистичного фіна були радше чужими і сприймалися ним як щось зовнішнє. Додавалося тут ще питання мови, котрою фіни не користувалися. Звичайні люди розмовляли фінською мовою, а еліти переважно послуговувалися шведською. Ще у 60-70 рр. минулого сторіччя в управліннях великих фірм і банках майже сто відсотків персоналу розмовляло шведською. Фінська була мовою літератури й університетських лекцій, однак еліти надалі часто послуговувалися шведською. Це повільно змінювалося, і сьогодні фінська мова практично повністю витіснила шведську.

Фактом є те, що поняття еліт у Фінляндії не популярне, його оминають у розмовах і дискусіях, навіть приховують, але це не свідчить про те, що еліт немає – еліти є всюди, де є люди. Просто Фінляндія є високоегалітарною країною, в якій усі намагаються знайти місце десь посередині. Це можна зауважити усюди, у кожній сфері життя і людської діяльності. Це також є наслідком прагнення залишатися

у безпечному натовпі і не вириватися поза головну течію.

У Фінляндії, як і в кожній іншій країні, існують різні еліти: політичні, економічні, культурні, дорадчі, військові, самоуправлінські, освітницькі і под. Ці еліти, так само, як і в інших країнах, створюють нові цінності, руйнують інші, впливають на зміну способу сприйняття світу або зміцнюють існуючий, визначають або скеровують діяльність окремих політичних партій чи груп інтересів, створюють модні і немодні речі, пропонують нових ідолів та скидають старих, формулюють і часто просто накидають завдання решті суспільства – тобто роблять усе те, що роблять звичайні еліти. Чи це подобається комусь з дуже егалітарною (навіть як у випадку Фінляндії – надмірно егалітарною) орієнтацією, чи ні, ці еліти насправді існують і добре почуваються. Одночасно із зростанням рівня складності політично-економічних стосунків, з поступальним інтеграційно-глобалізаційним процесом еліти все рішучіше переймають роль осередків формування і накидання думки, прийняття рішень і втілення їх у життя. Ці еліти взаємно проникають одна в одну, інколи взаємно доповнюють одна одну, або суперечать одна одній, створюють менш чи більш тривалі союзи і коаліції. Члени цих еліт можуть брати участь, і часто беруть, у діяльності кількох різних еліт одночасно, нераз переходять з однієї еліти до іншої. Це приносить, попри таку цінну і повсюдно шановану у Фінляндії стабільність (також і в стосунку до еліт), необхідний «подув свіжого повітря», що означає також і приплив думок, людей і способів діяльності. Самі еліти мають часто (або майже завжди) стабільний і твердий стрижень, створений зі старих «тертих калачів», котрі багато в житті бачили і пережили. Оскільки еліти атакують ззовні люди, які намагаються до них увійти, так само і стрижень цих еліт постійно атакують менш впливові члени еліт, котрі прагнуть мати більший вплив

на прийняття рішень та їх втілення і – що не менш важливе – більшої частки від усіх вигодах, які є результатом приналежності до самих еліт та їхніх центрів.

Поповнення еліт відбувається найчастіше шляхом проникнення із суспільства, хоча відомі приклади несподіваного «вторгнення» до їхнього центру. Часто також використовуються різні засоби набору (рекрутації). Як відбувається така рекрутація? Набір як до економічних, так і до політичних еліт найчастіше відбувається, і відбувався до тепер, через молодіжні організації, особливо студентські, молодіжні політичного типу та інші громадські організації. Видатні досягнення у культурі і спорті також можуть бути певним чинником для входження у політичні або (рідше) в економічні еліти. Майже усі політичні лідери та лідери багатьох економічних еліт походять із колишнього керівництва студентських і учнівських організацій, оскільки саме там вони проявили більшу активність, ніж колеги. Відповідь на питання, чи молодіжні організації дали добру підготовку для подальшої діяльності в різних елітах, може бути і позитивною, і негативною в залежності від конкретних випадків. У будь-якому разі це перші школи політичної чи громадської діяльності для тих, хто хотів досягти більшого, ніж пасивна участь у голосуванні на кожних наступних виборах. Політичні партії мають свої молодіжні організації, діяльність у яких, власне, ще не є входженням, але залогом очікування до еліт, причому студентські діячі одночасно бувають діячами політичних молодіжних організацій. Часто вони делеговані до цих студентських організацій (так, як у Польщі), щоби забезпечити відповідні впливи власної політичної орієнтації.

Цікавою формою рекрутації є так зване політичне «підмайстерство». Це коли міністр, високопосадовець, державний секретар чи заступник міністра, політичний діяч чи депутат парламенту підбирає

собі помічників, власне, таких «підмайстрів», або ж «виконавців», тобто молодих людей, активних прихильників політики і мистецтва управління. Часто це найактивніші члени студентських і молодіжних політичних організацій. Таким чином підібрані помічники, що називаються політичними асистентами, входять у ширші політичні кола, вчаться майбутнього ремесла. Майбутні міністри і лідери еліт здобувають політичний фах: допомагаючи міністрів, вони одночасно вдосконалюються і підтримують його у політичній та економічній діяльності.

Попри розвинену егалітарність, попри так далеко просунуту демократію та відсутність справжнього неопотизму, у Фінляндії є, однак, певні політичні династії. Деякі нові члени політичних та економічних еліт походять зі старих родин політиків і промисловців. В економічних елітах це нормальне явище, коли батько був власником і одночасно найвищим менеджером підприємства, його син також стає власником і найвищим менеджером цього ж підприємства. Однак у політиці таке «передавання естафетної палички» часто сприймається як спроба родинно-кланового домінування, такий собі аристократичний підхід до продовження справи: спочатку був батько, тепер є син, а потім буде ще, можливо, і онук. У будь-якому випадку щось схоже на певну «династичність» у політиці і економічному житті існує, і це водночас і корисне, і ні.

У Фінляндії панує як суспільний, так і політичний консенсус. Існує сильна і давня традиція не створювати конфліктів. Якщо хтось породжує конфлікти, його, зазвичай, сприймають негативно. Інколи бувають явно спровоковані необхідні конфлікти, адже мистецтво ведення політики вчить, що інколи ліпше говорити погане, ніж не говорити узагалі. Однак, все ж загальною засадою у Фінляндії є політичний консенсус і поширеною є думка, що серйозно мислить той, хто не «мутить воду», не скандалить. Фіни взагалі вважають, що той, хто

мало говорить, є серйозним і гідним довіри. Навіть якщо він нічого не скаже, то вже є філософом, бо якщо нічого не говорить або говорить мало, значить, очевидно, думає.

Політичний і суспільний консенсус часто спричиняє навіть такі дивні ситуації, що коли оголошують страйки (а це у Фінляндії трапляється вкрай рідко), то і суспільство, і мас-медіа майже завжди налаштовані негативно до страйкарів. За поширеною громадською думкою, страйкарі, замість проводити конструктивні переговори, дискутувати, поводитися як серйозні і відповідальні громадяни, організовують якісь дивні страйки, які дестабілюють ситуацію й утруднюють усім життя. Фіни ніколи з протесту не підуть розкидати вулицями коров'яче лайно, водії ТІРів ніколи не заблокують автостради. У Фінляндії ніхто цього ніколи не зробить, бо якби зробив, його б уважали божевільним.

Нарешті, слід згадати про цінності, патріотизм і спадкоємність. Фінські еліти дуже патріотичні, навіть аж поза межі розумного. Це не раз переходить у досить ірраціональний патріотизм.

У Фінляндії дуже часто вживається зворот «Суомі Оу», що у перекладі означає «АТ Фінляндія» – Акціонерне товариство Фінляндія. Це означає, що про країну слід дбати так, як дбають про підприємство, що ціла країна – це одна велика гомогенна фірма, інтереси якої треба захищати щодня. І так, як усі працівники відповідальні за успіх підприємства, так усі співгромадяни відповідальні за успіх країни. Ну що ж, тут нічого додати!

Вислів «АТ Фінляндія» вживається як політиками, так і в економічних колах. Це не стосується тільки і виключно економіки. Це намагання показати, що йдеться про єдність, про якийсь організм, що має свої певні і загальноприйняті засади діяльності. Це не щось невизначене, щось короткочасне і абстрактне, а дуже конкретна інституція, що має свою мету і завдання.

Спадкоємність у Фінляндії вважається однією з дуже важливих справ. Спадкоємність і консенсус – це дві сторони однієї медалі. Не буває консенсусу без спадкоємності, а спадкоємності без консенсусу, це зрозуміло для кожного фіна. Спадкоємність, зокрема і серед політичних еліт, є головною для забезпечення тягlosti розвитку країни. Розглядаючи історію Фінляндії та діяльність її еліт, можна відразу зауважити саме цю спадкоємність, навіть якусь затятість у доведенні справ до кінця.

Виконуючи свою роботу на засаді спадкоємності, еліти Фінляндії рідко провокують великі конфлікти, пов'язані з політикою чи економікою. Однак, це не означає, що тут не буває часами серйозних політичних диспутів. Неодноразово висувалися закиди на адресу політичних еліт, що вони не виховали справжніх державних мужів, політиків великого формату, здатних повести народ у відповідному напрямку попри будь-які можливі труднощі. Політичним елітам закидають, що їхня діяльність часто нагадує діяльність економістів великих фільварків або економічних менеджерів великих підприємств, говориться навіть про ментальність бухгалтерів. Звичайно, є різні види політичних еліт: частина з них поводить як вожді, частина як бухгалтери. На таку критику політичні еліти рідко відповідають зміною засад своєї діяльності.

Післявоєнна історія Фінляндії може бути прекрасним джерелом багатьох спостережень для польського дослідника. Крім великих відмінностей між Польщею і Фінляндією у післявоєнний період в обох країнах можна знайти багато спільного. Фінляндія і Польща, як зрештою і цілий Європейський Союз, переживають період трансформації.

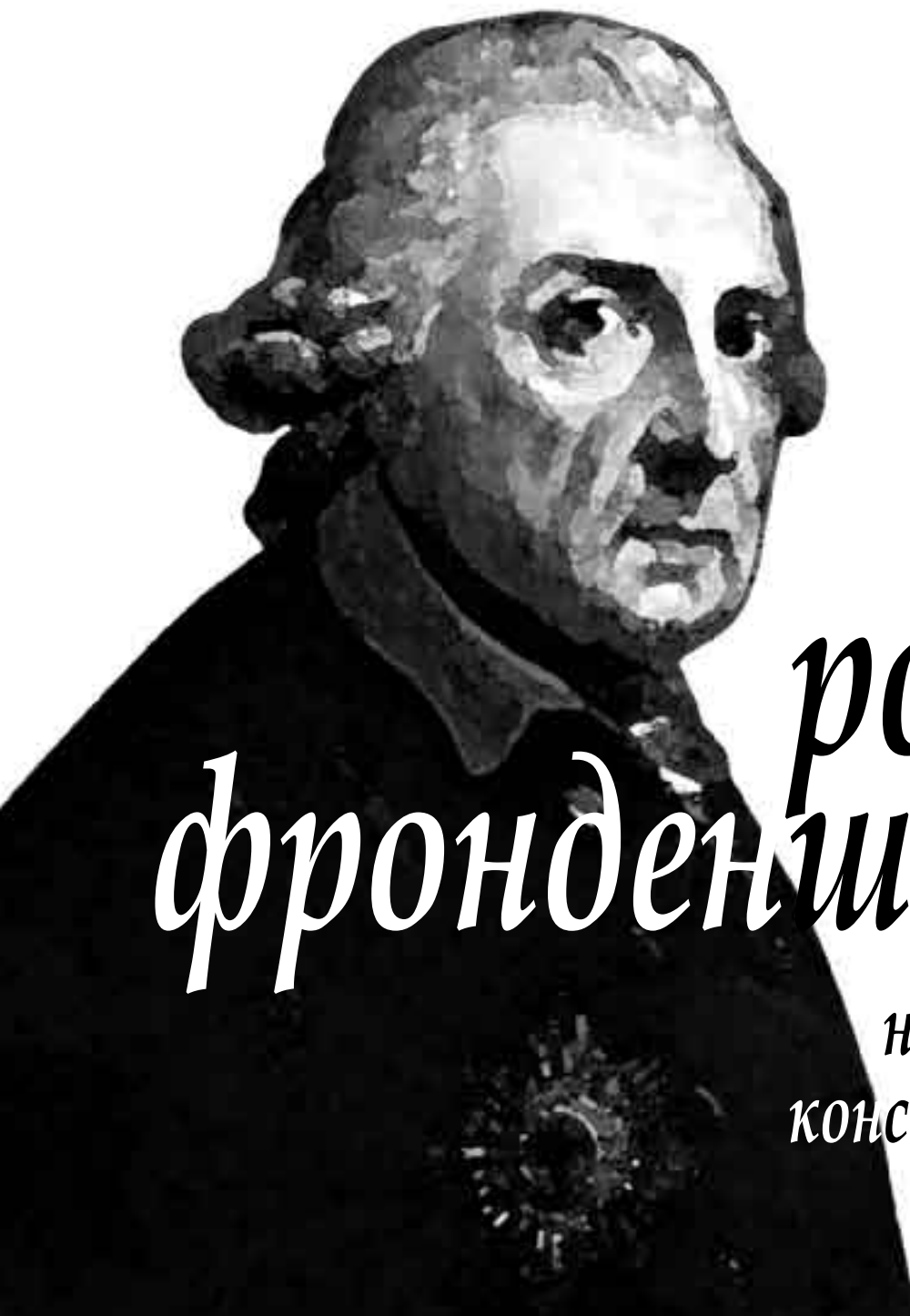
Виконуючи свою державну місію, еліти Фінляндії виявляють високу політичну зрілість, що є результатом багаторічного «притирання» цих еліт, справжньої турботи про державу і пошуків радше спільних інтересів, ніж суперечностей. Це зовсім не

означає відмову від політичної конкуренції та відсутність дискусій на різні теми. Попри нормальну політичну боротьбу та конфлікти інтересів добробут країни є для всіх найвищою справою. І саме тут еліти прекрасно виправдовують себе.

Фінам дуже важливо, як сприймають їх інші суспільства, і заради позитивної інформації про себе і свою країну вони готові поширювати часом занадто ідилічну інформацію. Звичайно, досягнення країни та суспільства у післявоєнний період безперечні і дають усі підстави бути задоволеними, навіть пишатися власними досягненнями. Фінляндія, яка у довоєнний період належала до групи бідних країн, сьогодні зараховується до європейського, і навіть світового авангарду. Фіни із захопленням «полірують образ своєї країни», або ж «розміщують країну на карті світу». Фінські дипломати, бізнесмени, державні службовці, професори університетів, люди культури і спортсмени, нарешті, майже кожен громадянин цієї країни – всі певною мірою відчувають себе відповідальними за цей образ Фінляндії в очах іноземців. Це трохи наївний спосіб проявити патріотизм, який наказує «полірувати» образ країни, прикриваючи інколи реальну дійсність. Однак, це стосується тільки образу країни на зовні. Натомість, вкрай рідко у Фінляндії роблять щось напоказ «для себе». Тут домінує модель спокійних, прагматичних і системних дій та ділового підходу. Зовнішнього спостерігача за діяльністю фінських еліт не може не здивувати їхній прагматичний підхід до справ, до довготермінового і терпеливого виконання прийнятих рішень. Як і ціле суспільство, так і еліти цієї країни характеризує справжній, щоденний (може, інколи безбарвний, але насправді результативний) патріотизм.

Переклала Люба Козак

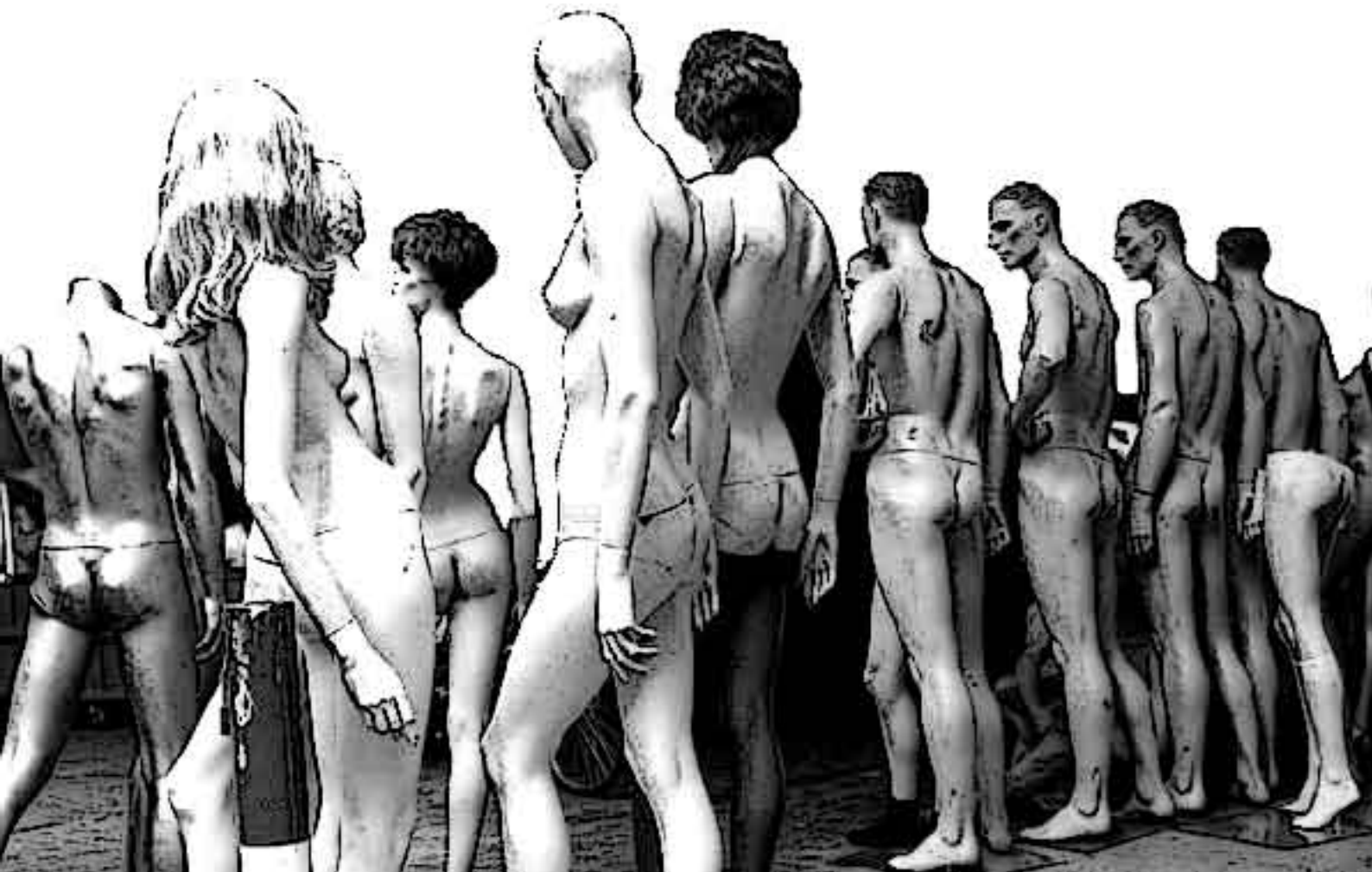
роланд френденштайн

*німецькі еліти -
консенсусна модель*

Поняття еліти у Німеччині в історичному контексті є клопітливе. У суспільному дискурсі це поняття дуже асоціюється з філософією Фрідріха Ніцше, яка становила одну з інспірацій Гітлера і націонал-соціалізму, концепції фюрера і нацистської еліти. Після війни нехіль до цього поняття додатково зміцнив студентський рух 1968 року, який з перспективи егалітаризму критикував суспільну ієрархію і радикально протиставлявся елітам. У результаті лише в дев'яностих роках минулого століття було зауважено певне суспільне схвалення поняття еліти, яка вже виступала у німецькому інтелекту-

альному дискурсі. Невипадково соціал-демократичний канцлер Герхард Шрьодер може говорити про те, що німецьке суспільство потребує еліти. Саме він на початку своєї каденції у 1998 році почав говорити про потребу створення елітних університетів на зразок Гарварду (хоча, якщо до цього часу чогось подібного не було, досить важко запровадити такі освітні заклади).

У сучасній історії Німеччини можна вирізнити кілька основних періодів пришвидшеного обміну еліт. Перший наступив після Першої світової війни. Другий пов'язувався з приходом до влади Гітлера у 1933 році. Однак, найбільші зміни приніс 1945

рік, який означав послідовну ліквідацію пруської державности і адміністрації. З Пруссії виводився стрижень німецької еліти першої половини ХХ століття. Разом з її занепадом наступив кінець класичної аристократії і поміщиків, який зміцнив і так вже істотні егалітарні тенденції. У Німеччині одним із специфічних проявів таких тенденцій є традиція регіоналізму, яка протидіяла виникненню вузької державної еліти (наприклад, подібної до «варшавки» у Польщі)

Останній період пришивдшеного обміну еліти стосувався лише східної частини Німеччини. До нових ландів тоді перенесено не лише адміністративну та інституційну структуру, але також еліти з Заходу.

Аналіз теперішньої ситуації базується на трьох питаннях: рекрутації та відкритості німецьких еліт, їх цільності і системі цінностей. Більшість дослідників погоджується з тезою, що соціальне походження у Німеччині й надалі дуже істотне, особливо у таких секторах еліти, як бізнес і адміністрація. Трохи менше у науці і у правосудді.

Єдиною сферою, де походження не відіграє істотної ролі, є політика. Можливо, існує зворотна залежність у профспілках, де робітниче походження є надалі суттєвим елементом.

Чи вхід до еліти буде з часом простішим? Щодо цього не існує однакових поглядів. Дискутуються різні тенденції. Їх напрямок значною мірою залежить також від способу творення й інтерпретації емпіричних даних. Без сумнівів, існує сильна співвідносність між походженням і освітою. У наближенні до елітних позицій зростає роль освіти і слабне вплив соціального походження. З іншого боку, походження часто впливає на якість освіти, яка відіграє важливу роль у створенні еліт. Ці елементи пов'язані між собою.

Статистичний вік німецьких еліт залишається більш-менш на рівні приблизно 53-ох років. Це

свідчить про те, що у рекрутації домінує тривала соціалізація. З цього огляду не багато змінилося в останні десятиліття. Частка жінок в елітах також не дуже зросла. Наприклад, у бізнесі вона є такою ж низькою, як і у війську. Невелика частка жінок і у науці (хоча існують певні розбіжності даних, залежно від визначення еліти). Певним винятком є політичні еліти, в яких в останні двадцять років кількість жінок збільшилася до 36 відсотків.

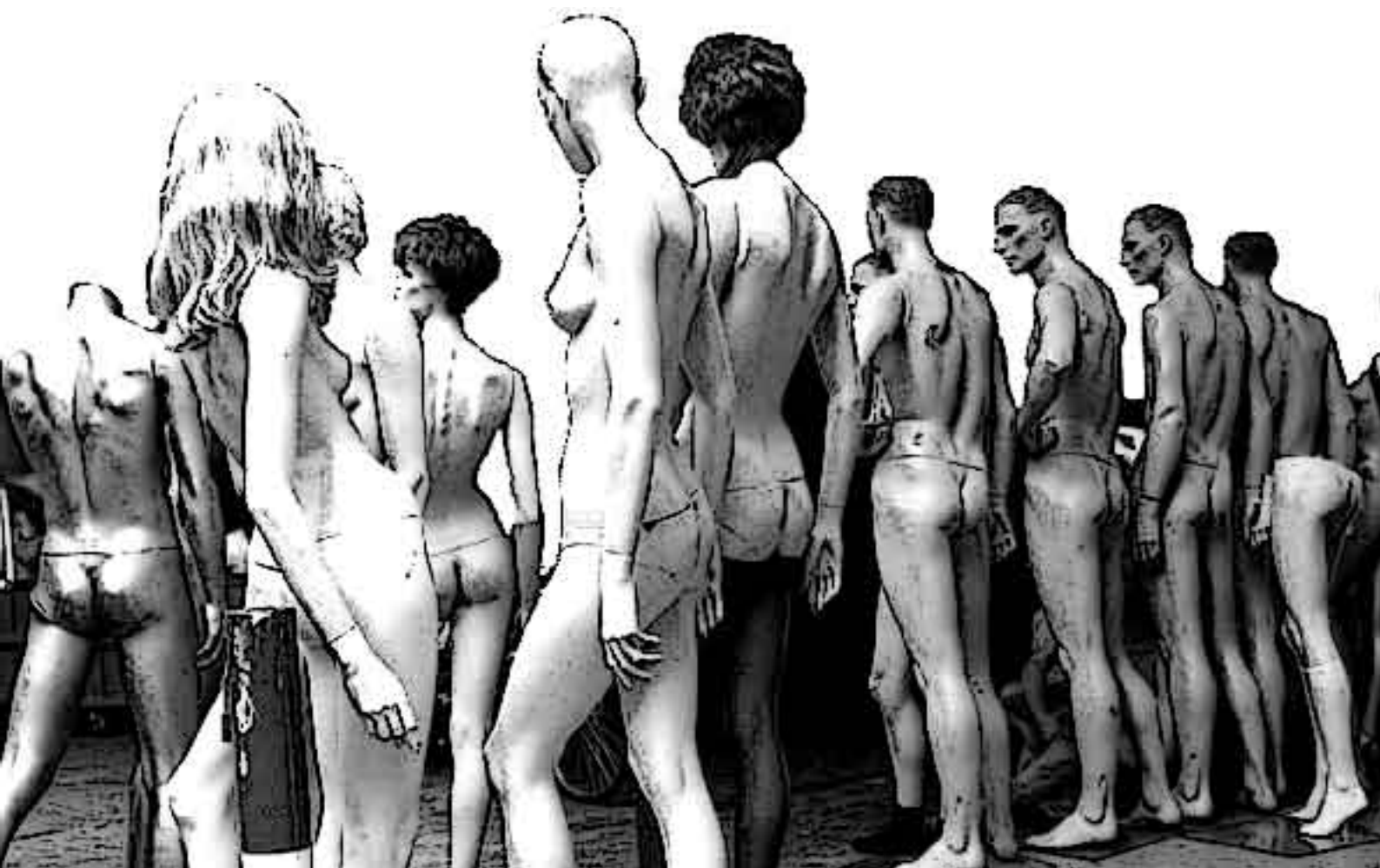
На противагу Франції, де існує декілька провідних навчальних закладів, як наприклад, славнозвісна Національна школа адміністрації (з якої виходить більшість еліти різних сфер суспільного життя), німецькі еліти є внутрішньо дуже відмінними, гетерогенними. Це явище виходить поза освітню систему – різні школи і недостатність елітарних академічних осередків. У Франції значно простішим є обмін кадрів між різними сегментами еліти, особливо між світом політики і бізнесу. Натомість великим плюсом у німецькому контексті є те, що й надалі тут існують сильні механізми, які підтримують суспільну концесію, також концесію серед еліт. Це означає, що німецькі еліти мають більш-менш однорідний світогляд. Однак, у майбутньому ця ситуація буде очевидно змінюватися.

Такі передбачення виникають з переконання, що концесійна німецька модель, яка уникає соціальних конфліктів, перебуває у європейському і світовому контексті на боці тих, хто програв.

В останній час у Німеччині дуже гарячі дискусії викликає питання делокалізації, тобто перенесення підприємств і інвестицій за кордон. З'явилася критика, навіть бойкот економічних еліт, яких засуджують за відсутність патріотизму, що виражається у перенесенні капіталу до Китаю, Індії або Польщі. Триває дуже гостра дискусія. До критики делокалізації приєдналися навіть правоцентристські політики. Хоча демократія, плюралізм і демократичні цінності є глибоко вкорінені у німецьких елітах, тому

у бізнесі традиційне поняття патріотизму має відносно невелике значення і не має певности, чи це може колись змінитися. Однією з сильних сторін німецької моделі було в минулому мислення категоріями довготривалого розвитку. Невідомо, чи сьогодні не проявляються мінуси такого способу мислення. Врешті, за теперішню кризу німецької економіки якоюсь мірою відповідальна також слава і часто критикована мала готовність до ризику з боку бізнесу.

Переклала Ореста Дзиндра

іван присяжков валентина романова

стратегії
регіональних
політичних еліт
в Україні

Регіон та його еліта

Середньостатистична еліта українських областей переважно «пливе за течією», адже слідувати визнаному на центральному рівні курсу безпечніше, ніж намагатися прокласти свій. До того ж самодостатність вимагає неабияких ресурсів – зокрема, масштабної підтримки населення свого регіону або перевірених часом зв'язків з офіційним Києвом. Але і за наявності таких переваг навряд чи хтось візьметься давати гарантії щодо успішності або провальності використання елітою тієї чи іншої стратегії.

Чи є в Україні регіональні політичні еліти? Якими є їхні стратегії відносно центру і що нового можуть вони запропонувати Києву? Саме на ці запитання намагається дати відповідь стаття. Ми прагнули не стільки розглянути окремі успішні стратегії, скільки визначити, кого саме можна називати елітою, якими є спільні та відмінні риси регіональних еліт.

Традиційний погляд на регіон і його еліту ставить знак рівності між термінами «область» і «регіон». У такому випадку, регіональною політичною елітою вважаються місцевий губернатор, голова обласної ради, голови місцевих партійних осередків та мер обласного центру. Але при такому визначенні ми можемо потрапити у полон формальних ознак, які не прояснюють, а тільки заплутують ситуацію. Перехідні суспільства, такі, як українське, часто демонструють невідповідність між формально визначеними критеріями і реальною політичною ситуацією. У даному випадку – не кожна область є регіоном, і не кожен з обласних посадовців – представник регіональної еліти.

Визначаючи регіон, мало хто приділяє увагу такій його характерній рисі, як усвідомлення його населенням та його елітою «окремішности» себе і своїх інтересів. Адже саме усвідомлення своєї єдності і специфічності своїх інтересів робить з території регіон, а з місцевих чиновників та голів партійних осередків – регіональну політичну еліту. Така еліта не лише реалізовує рішення центрального керівництва на підконтрольній території, але і веде переговори з ним про реалізацію специфічних інтересів свого регіону і сприймає себе як виразника інтересів регіональної спільноти.

Очевидно, що для того, щоб територія перетворилася на регіон, не достатньо розмістити на ній певний господарський комплекс, чи виокремити її за природними ознаками. Витворення регіону і його еліти – це також і культурний та інтелектуальний процес, який триває довгий час, і якого деякі області просто не мали.

Для того, щоб визначити, де ж саме ми можемо говорити про регіональну еліту (і, відповідно, про її свідомі стратегії), а де – лише про «намісників», які пасивно передають накази центру та контролюють їхнє виконання на підзвітній території, слід звертати увагу на неформальні критерії.

Для даного дослідження ми обрали такі критерії, як походження еліти (місцева чи приїжджа), типові кар'єрні траєкторії (чи представники еліти надають перевагу кар'єрному зростанню у регіоні, чи прагнуть переїхати до Києва), та наявність практики лобювання місцевих інтересів (не лише гроші, але й певні права, спеціальні статуси). Проаналізувавши ці складові, ми виявили, що дійсно регіональною політичною елітою може вважатися невелика кількість впливових людей, зосереджених у областях-регіонах. Навколо цих регіонів можна окреслити територію, яка є периферією відносно них і тяжіє до них.

Таким чином, з 25 областей, формально однакових за статусом, насправді регіонами є лише кілька. У них присутня місцева еліта, яка формує певні стратегії розвитку свого регіону і проводить експансію на території, що лежать поза межами її прямого адміністративного впливу. Тобто, на економічному й культурному рівнях ці центри стають центрами макрорегіонів, а на політичному – ні, оскільки у областях-нерегіонах існує прошарок політичних управлінців, орієнтованих у своїй діяльності не на центр цього макрорегіону, а на Київ, і які значно ліпше почуваються у столичних коридорах влади.

Очевидно, що саме області-регіони і їхня політична еліта є тими «місцями зборки», де народжуються оригінальні концепції і моделі поведінки регіональної еліти відносно центру та інших регіонів. Спільною рисою цих моделей є прагнення особливого статусу для регіону, претензії на ексклюзивне управління державною власністю на території регіону, та особливого порядку призначення основних його політичних осіб. Ці сценарії найчастіше реалізовувались у формах, що ми їх назвали «загроза сепаратизму» та «похід на Київ». Інші території та їхня «еліта» були досить неоригінальними у відносинах з центром: вони не виходили за рамки схем «вибивання» коштів на свої потреби та «відробляння» цих коштів шляхом мобілізації електорату у випадку потреби (починаючи з всенародних референдумів і закінчуючи обговореннями конституційних реформ).

Стратегії регіонів

Гра у автономність – використання або невикористання цього сценарію регіональною елітою – багато в чому пояснюється економічною спеціалізацією регіону за советських часів і досвідом, з яким його еліта підійшла до відповідального для себе моменту зміни правил гри (здобуття Україною незалежності). Однакова, на перший погляд, на усій

території Союзу система владної вертикалі в дійсності демонструвала досить різні зразки управління територіями залежно від переважання того чи іншого типу виробництва.

Переважно аграрне виробництво визначало існування розгалуженої управлінської ієрархії, яка прив'язувала регіони до Києва, а через нього – до центру: колгоспний директорат – райкоми партії – обкоми партії – республіканський ЦК КПУ. Аграрна регіональна еліта діяла на місцях як «намісники» Києва.

Промислові ж об'єкти (особливо велика промисловість та ВПК) були керовані у советські часи за принципом централізованого планового господарства – напряду з союзних міністерств, які були підпорядковані відповідним відділам ЦК КПСР. Еліти промислових регіонів, таким чином, склалися з директорату цих об'єктів, який у своїй діяльності був орієнтований на Москву.

Співіснування в рамках однієї області сільськогосподарської та промислової складових (остання концентрувалась, як правило, в обласних центрах), приводило до змішування цих двох принципів і встановленню деяких компромісів між сільською та міською елітами, оформлених також інституційно: обкоми партії, як правило, представляли інтереси аграріїв, а міськкоми обласних центрів – промисловців.

Ці ж два принципи позначили і різницю у поведінці регіональної політичної еліти у постсоветський період. Аграрна регіональна еліта виявилась більше пристосованою до нового порядку, промислова ж еліта, раніше орієнтована на Москву, почала довгий шлях напрацювання навичок відстоювання своїх інтересів у Києві. І однією з перших «дитячих» спроб захистити свої інтереси перед Києвом можна вважати проголошення сепаратистських гасел, які підтримувалися населенням регіону.

Саме так народилися потенційні джерела сепаратистських тенденцій в Криму і Донецьку. Але якщо у першому випадку ця тактика виявилась досить успішною і дозволила вибороти кримській еліті особливий конституційний статус, то проблему з донецькою елітою центр вирішив у інший спосіб – задовольнивши її короткотермінові матеріальні інтереси. Так промислові еліти зрозуміли, що можуть «знайти себе» і у рамках існуючої системи.

Але жоден регіон, крім Криму, у період становлення нової української держави не спромігся піти до кінця шляхом «гри у автономність» і не отримав жодних стратегічних переваг внаслідок реалізації цього сценарію.

Останнім часом звучить новий варіант «гри у автономність», пристосований до потреб західного регіону нашої держави. Його особливістю є те, що ініціаторами цього сценарію є більшою мірою не політична еліта регіону (аграрна по своїй суті), а радше культурна та інтелектуальна. І, відповідно, для того, щоб вимоги автономізації Галичини з журнальних маніфестів перейшли до програм місцевих політиків, потрібна зовсім інша схема ресурсозабезпечення місцевої еліти. Джерелом економічного і політичного ресурсу має стати не Київ і Президент, а сам регіон і його населення. На даному етапі політичного розвитку України ця схема виглядає дещо фантастично, як і самі спроби реанімації цього сценарію для Галичини.

Похід на Київ

Про те, що реалізація сценарію «гра у автономність» зазнає поразки, стало зрозуміло вже у 1995–1996 роках, на які, зокрема, припадає стабілізація відповідного законодавства та прийняття Конституції України, яка однозначно закріпила унітарний статус нашої держави.

Тому регіональні еліти, які не втратили бажання та сили пропонувати свої сценарії розвитку відно-

син центр-регіони, з цього часу спрямували зусилля на реалізацію більш перспективних сценаріїв реалізації своїх стратегічних інтересів. І за умов, коли все визначає Київ, з'явилися регіональні еліти, що вирішили його «завойовувати».

Перша спроба: Дніпропетровськ. Наступ Дніпропетровської політичної еліти на Київ – процес складний і тривалий. Адже упродовж довгого часу і президенти, і прем'єр-міністри України були вихідцями саме з цього регіону. Але, кажучи про такий сценарій, нам йдеться не про переміщення якоїсь людини з регіону до Києва (оскільки це можна вважати проявом нормальної рекрутації центральної еліти з периферії), а про цілеспрямований рух елітних команд у напрямку до центральної політичної влади.

У Дніпропетровську цей рух можна пов'язати з діяльністю Павла Лазаренка у період після його зняття з посади прем'єр-міністра України. Хоча досить спірним є питання про те, чиї інтереси обстоювала «Громада» у парламенті – дніпропетровської еліти чи персонально Павла Лазаренка, безсумнівним є те, що діяльність Павла Івановича у Дніпропетровській області у 1997–1998 роках стала першим прикладом мобілізації ресурсів регіональних еліт для досягнення певних політичних завдань у Києві. І цей приклад потім наслідувався Донецькою областю.

Похід донецьких

Похід у Київ донецької регіональної еліти – так само неодноразова акція. Можна починати відслідковувати її з прем'єр-міністра Звягільського. Але системно – двічі. Вперше – похід команди В. Щербаня (у 1995–1997 рр.), яка через конфлікт з тодішнім прем'єром П. Лазаренком і вибором силової стратегії поведінки наразилася на поразку.

Більш успішним варіантом є той, що відбувається на наших очах зараз – похід на Київ команди

В. Януковича. Основною причиною цього успіху слід вважати компромісний варіант обраної донецькою елітою стратегії. Кажуть, що коли Л. Кучма вперше приїхав до Донецької області за губернаторства В. Януковича, на кордоні області його чекав кортеж губернатора. Вони поговорили наодинці, після чого Л. Кучма сказав, що не звільнить В. Януковича ніколи.

Призначення Віктора Януковича прем'єр-міністром є не результатом тиску донецької команди на Президента, а радше платою за ефективну підтримку Леоніда Кучми та його ініціатив. Особливо помітно це стало під час парламентських виборів 2002 року, коли Донецька область стала найбільшим донором голосів блоку «За єдину Україну!». Тепер Донецька еліта отримує ресурси з центру ексклюзивно. У її розпорядженні – зроблений «під Донецьк» бюджет 2004 року з великим фінансуванням вугільної галузі, друга за величиною фракція у парламенті, своя партія.

Отож, успішними елітами на даному етапі можна назвати кримську і донецьку. Перша скористалась своїм політичним ресурсом, друга – економічним. Але навіть вони не привносять нових ідей до політики, а радше лобіюють свої інтереси більш системно, ніж усі інші.

Стратегії інших областей

Загальною характеристикою регіональної еліти України є її пасивність при законодавчих змінах, що безпосередньо стосуються її статусу та компетенції. Зокрема, на початку 1990-х років в Україні було прийнято низку законів, що призвели до фактичного одержавлення місцевих органів влади. Статус місцевого самоврядування було надано лише містам (і обласного, і районного підпорядкування), селищам і селам. Області, райони та міста Київ і Севастополь (міста республіканського підпорядкування) було визначено як одиниці регіонального самовря-

дування. Для цих територій було призначено представників Президента, які мали очолювати регіональні та районні виконавчі органи, а виконкоми рад було перетворено в регіональні й районні державні адміністрації. Проте повноваження рад цих територій були зведені майже до нуля.

Проте економічні й політичні кризи 1993 р. зумовили фактичну ліквідацію місцевої реформи 1992 р. Ради всіх рівнів було визнано органами самоврядування, інститут представників Президента було ліквідовано, а регіональні і місцеві адміністрації були знову перетворені у виконкоми рад. Внаслідок цієї реформи єдиною можливим способом здійснення державних функцій у регіонах було делегування цих функцій регіональним і місцевим радам.

Однак дуже скоро розпочався наступ і на цю реформу, і регіональні еліти йому не опирались. Так, було прийнято Конституційний договір, який знову повернув регіони, райони й міста Київ та Севастополь у лоно держави, ліквідувавши виконкоми рад. І знову було введено регіональні й місцеві державні адміністрації на цих територіях. Для компенсації цього повторного одержавлення голови регіональних рад автоматично стали головами регіональних державних адміністрацій, хоча вже через рік розпочалося їхнє поступове звільнення. Регіональні і районні ради знову втратили частину своїх функцій, зберігши лише повноваження на схвалення річних бюджетів та звітів, схвалення планів соціально-економічного розвитку територій та слухання річних звітів голів адміністрацій, що стосуються лише цих проблем.

У 1999 році Верховна Рада України прийняла закон «Про місцеві державні адміністрації», згідно з яким голови місцевих адміністрацій отримали додаткові повноваження у формуванні адміністрацій. Зокрема, перші заступники обласних адміністрацій відтоді призначаються самими головами цих адміністрацій за згодою Прем'єр-міністра України

(в райдержадміністраціях – за згодою голови відповідної облдержадміністрації). Заступники голів обласних адміністрацій призначаються так само головами адміністрацій за погодженням з відповідним віце-прем'єр-міністром України (у райдержадміністраціях – за погодженням з відповідними заступниками голів облдержадміністрації). Формально організаційні питання функціонування адміністрацій затверджуються Кабінетом Міністрів, керівники підрозділів адміністрацій призначаються головою за погодженням з органами виконавчої влади вищого рівня. Проте на практиці голови адміністрацій мають вирішальний голос під час призначення керівників підрозділів.

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість регіонів не виробили оригінальних стратегій взаємодії з центральною владою, а їхні посадовці продовжують діяти за совєтською схемою «вибивання» ресурсів з центру в обмін на політичну лояльність. Щодо регіональної еліти, то її креативний потенціал поки що спить, тому вона і виступає суто в ролі споживача стратегій центральної влади, не пропонуючи Центру щось своє, навіть свої успішні регіональні надбання, які могли б мати загальнодержавне значення. Тим паче, що в регіональній еліті відсутнє почуття частки чогось цілого, і це дуже небезпечно.

Грудень 2003 р.

Друкується зі скороченнями

сергій дацюк

*центральна,
регіональна
і міська
еліти*

Головні процеси на міському рівні сьогодні – це протистояння старої міської еліти з центральною, а також поява нової корпоративної молодшої міської еліти, яка все голосніше заявляє про себе. Але нова еліта поки що не є впливовою – її повсякчас переграють старі представники муніципальної влади, які більш досвідчені в адміністративних інтригах, мають підтримку на державному рівні та порівнюваний з корпоративним тіньовий фінансовий ресурс.

Є велика проблема взагалі з розрізненням еліти за тим чи іншим підходом. Представники відомого мозкового центру пропонують розрізнити творчу, наукову, технічну, бізнесову, управлінську, релігійну і політичну еліти. Це не просто контрпродуктивний, але і помилковий підхід. Еліта визначається за добровільно взятим на себе певним рівнем відповідальності – за державу, за місто, за корпорацію.

Тобто є тільки бізнес-еліта і політична, яка умовно може поділятися на державну і міську за рівнем викликів, що кожна з них бере на себе. А от окремо наукової – нема, як нема технічної, релігійної чи творчої. Тобто всяка еліта має бути і творчою, і науковою, і технічною, і релігійною – не функціонально, а за роллю. Неприпустимо застосовувати функціональний підхід щодо еліти. Еліта – прошарок не функціональний, бо щодо неї нема суб'єкта, який визначає її функцію, вона сама є цей перший і останній суб'єкт. Також далі буде показано, що і регіональна еліта – це дуже умовне уявлення. Але почнемо з державної (ми називаємо її ще центральною).

За вплив на рівні центральної влади сьогодні сперечаються три регіональні еліти – київська, донецька і дніпропетровська. Це впливові еліти влад-

ного типу. Їхні представники у той чи інший час обіймали високі посади у виконавчій владі, мають свої фракції у парламенті, мають регіональні бренди (тобто всі знають, хто такі донецькі чи хто такі дніпропетровські). Крім того, найбільші олігархи України – донецькі, дніпропетровські і київські.

Фактично відсутні на центральному рівні харківська, львівська та кримська регіональні еліти. Тобто їхні представники на центральному рівні є, і навіть інколи отримують високі посади, але вони розпорошені й не ідентифікують себе за регіональною ознакою. Крім того, навіть найзначніших харківських, львівських і кримських бізнесменів з представниками київської, донецької і дніпропетровської груп поки що не зрівняти.

Тому, якщо три найпотужніші регіональні еліти ми розглядаємо як впливові, владного типу, то три інші можуть бути розглянуті як еліти лобістського типу. Є харківське, львівське (умовно навіть галицьке) та кримське лобі.

Центр: балансування на регіональних протиріччях

Для впливовості еліти велике значення має громадська регіональна активність та ступінь підтримки громадськістю своєї еліти. «На Київ» ходять переважно зі Львова і з Донецька великі маси людей. Тобто львівське та донецьке лобі мають доволі сильну громадську активність. Хоча їхня активність – принципово різна. Львівська громадська активність – це активність неурбаністичного типу, досить сильно орієнтована на всю країну та мобільна у політичному сенсі (великі маси людей швидко збираються та рухаються на Київ). Водночас, донецька громадська активність значною мірою урбаністична, хоча і люмпенізована, але мобільна з точки зору відстоювання економічних інтересів. Наявність більш організованої донецької (у порівнянні із львівською) еліти укупі з порівнюваними,

майже однаковими, активностями їхньої громадськості дає переваги саме донеччанам.

Київська еліта така сама регіональна еліта, як дніпропетровська чи донецька. І оскільки вона досі відстоює саме інтереси свого локального розташування – столичного регіону – причому діє дуже жорстко і безжально, вона примудрилася налаштувати проти себе інші регіональні еліти. Громадська активність київського регіону зосереджена виключно у Києві. Львівську та донецьку еліту в основному підтримує громадськість їхніх регіонів, тоді як київська громадськість значною мірою не підтримує київську еліту. Саме це зумовлює значні проблеми для київської регіональної еліти. Вона не вміє координувати відносини інших регіональних еліт інакше, ніж через «розрулювання» конфліктів між ними, які вона сама повсякчас і розпалює. Вона діє безсистемно, нерозсудливо, нестратегічно, не заявляє публічно про державні інтереси, і, як і інші регіональні еліти, зовсім неспроможна діяти на зовнішньополітичній арені.

Взагалі ж державної еліти як такої в Україні практично нема. Тому ми називаємо її за місцем тимчасової локалізації – центральною. Можна сказати, що тільки тепер іде процес формування центральної еліти як еліти державної, з власними традиціями. І цей процес супроводжується однією цікавою обставиною – у Президента немає наступника, а тому неможливо реалізувати наступництво як технологію передачі влади у спадок.

Це найбільша проблема нинішньої центральної влади. І вона є природна, оскільки головним принципом центральної влади до сьогодні було балансування на регіональних протиріччях, використання міжрегіональних конфліктів для тактичних цілей. І от коли така центральна влада впритул підійшла до передачі влади, раптом виявилось, що тактичні технології непридатні для досягнення стратегічних

цілей – наступництва та забезпечення впливовості наближених до влади на даний момент.

Головним принципом діяльності впливових регіональних еліт є задоволення своїх бізнес-інтересів за допомогою адміністративного ресурсу, який дає змогу використовувати посади в центральній владі. Такий підхід зумовлює доволі потужну мотивацію всередині країни, але зовсім непридатний для ефективних зовнішньополітичних дій. Тобто регіональні еліти можуть сильно грати тільки всередині країни, але в принципі не можуть грати на зовнішньополітичній арені.

Еліти центрального і міського рівнів

Аналізуючи ознаки ряду поколінь української політичної еліти – керівників державної і муніципальної виконавчої влади, – можна прийти до висновку, що всі ці люди були вихованцями совєтської партійно-бюрократичної машини. Іншими вони не могли бути. Їхнє знайомство з бізнесом полягало у знайомстві з адміністративним ринком, з умінням вибивати фонди, оптимізувати цифри планового обсягу продукції, що спускалися потім як державний план. У новій системі ринкових відносин вони не вміли діяти інакше, ніж через команди, дозволи та заборони, хабарі, адміністративний тиск. Чим більшим у кожній сфері життєдіяльності ставав обсяг товарів і послуг приватних фірм та компаній, тим меншим ставав їх вплив на ситуацію, тим менше керованим ставав для них приватний сектор. Хабарі виявилися сильнішими за адміністративний тиск. Бо тиснути можна на одну чи десяток приватних фірм, а тиснути на сотні вже неможливо – для цього потрібен інший рівень менеджерської компетенції, якої у старих чиновників не було.

Розвиток ринку – на центральному рівні призвів до появи великих загальнонаціональних корпорацій, очолюваних олігархами. Олігархи набували право на створення штучно підтримуваної держав-

ними чиновниками монополії в одному з колишніх державних секторів економіки, а за це вони давали великі хабарі найвпливовішим чиновникам – і не завжди у грошах чи послугах. Досить швидко почали розраховуватися пакетами акцій та можливістю входження в олігархічні структури на рівні управління родичів і близьких. Олігархи створили свої фракції у парламенті, купили своїх чиновників у Кабінеті міністрів, створили потужні ЗМІ, а також оплачувані ними досить конкурентні мозкові центри.

На муніципальному рівні таких можливостей було менше. Оскільки муніципальний бюджет досі лишається менш контрольованим з боку представницької місцевої та центральної виконавчої влад, а підприємства комунальної власності є фактично у розпорядженні місцевої влади, впливовість муніципального чиновника досі пов'язана з рівнем впливу на місцевий бюджет та з кількістю комунальних підприємств, якими він опікується, та які час від часу здійснюють для нього «подяку». Тобто «олігархи» місцевого рівня перебувають у структурах міської влади. Вони мають усі ознаки олігархів центрального рівня. Візьмемо відомого колишнього міського голову. Типовий олігарх. У нього є системний бізнес (міський бюджет і сектор будівництва), своя потужна партійна група у міськраді, свої ЗМІ, свої інституціональні інтелектуальні ресурси.

Разом з тим, центральний рівень олігархії сяк-так ще міг розвиватися, бо їхні капітали, у тому чи іншому сенсі, намагалися бути легалізованими, а послуги чи продукти (партійні оболонки, ЗМІ, інтелект) – просто купувалися на ринку. Муніципальний рівень виявився заблокованим для розвитку: капітали комунальних підприємств продовжують залишатися у тіні, «ручне управління» місцевим бюджетом нецільове і нестратегічне, тобто неефективне навіть для розкрадання і катастрофічно нефахове, муніципальні ЗМІ та інтелектуальні інститути перебувають під адміністративним керівництвом

і фінансуються з бюджету набагато гірше, ніж ті ж олігархічні ЗМІ та мозкові центри, що обслуговують центральний рівень.

Тобто, якщо на центральному рівні ми маємо олігархічно-державний ринок, то на місцевому рівні ми маємо адміністративно-комунальний ринок. Те, що той же колишній міський голова як олігарх адміністративно-комунального ринку зумів тимчасово домовитися з представниками олігархічно-державного ринку, свідчить лише про зацікавленість обох сторін не порушувати статус-кво в ситуації політичної кризи, а не про конкурентоспроможність більш дикого адміністративно-комунального ринку щодо олігархічно-державного.

Тобто головні процеси на міському рівні сьогодні – це, по-перше, протистояння старої міської еліти з центральною (їм доводиться між собою повсякчас домовлятися), а по-друге, поява на міському рівні нової корпоративної молоді еліти, яка все сильніше та сильніше заявляє про себе. Разом з тим, ця нова корпоративна еліта, представники якої увійшли у представницьку муніципальну владу на останніх виборах практично в усіх містах країни, поки що не є впливовою. Її повсякчас переграють старі представники муніципальної влади, які більш досвідчені в адміністративних інтригах, часто мають підтримку на державному рівні, мають у своєму підпорядкуванні порівнюваний з корпоративним тіньовий фінансовий ресурс. Цю нову корпоративну еліту також вдається купити підтримкою їхніх бізнес-інтересів, земельними ділянками, участю у приватизації комунальних підприємств та залученням до використання можливостей «ручного» управління місцевим бюджетом. Але можливостей для її підкупу лишається все менше і менше, до того ж ця нова еліта швидко вчиться. Чи зможе нова корпоративна еліта провести своїх мерів на наступних муніципальних виборах – від цього залежатиме доля розвитку найбільших міст нашої країни.

Регіональні та міські еліти

Особливої уваги заслуговує проблема розуміння, про яку еліту йдеться, коли говоримо про регіони. Регіональна еліта – це значною мірою сукупність міських еліт, які входять до неї. Не існує регіональних громад, існують тільки міські громади.

Тільки міська громада є громадою, оскільки вона має щільну комунікацію, чітко узгоджені інтереси та політичні цілі, компактне місце проживання, значні ресурси для досягнення своїх цілей. Регіональна громада – утворення штучне, віртуальне або тимчасове, яке проявляє себе тільки в кризових ситуаціях. Натомість міська громада проявляє себе, принаймні має себе проявляти, постійно.

За адміністративним поділом під регіонами слід розуміти області та райони, а міста, як правило, розглядаються окремо. Але відносини міст регіонів з районами регіонів не можна розглядати як відносини якихось різних еліт. Сьогодні не можна говорити ні про особливі обласні еліти, ні про районні. Регіональні еліти значною мірою є елітами міст цих регіонів. Конфлікти між міською владою та владою обласною – це виключно адміністративні конфлікти, і вони не формують різні види еліт всередині регіону, оскільки ресурси міст неспівмірні з ресурсами регіонів поза містами.

Регіони як тема – це чіткий знак того, що розмова йде у адміністративній площині, що говорять при цьому про використання адмінресурсу. Насправді громадської активності у регіонах взагалі немає. Саме тому вибори виграють у містах, а не у регіонах. Тобто, тільки маючи адміністративний ресурс, можна спрямовувати його на регіони. А от саме той, хто не має адміністративного ресурсу, і прагне апелювати до громадськості, повинен, перш за все, працювати з містами регіонів.

Такий підхід змінює уявлення про країну як таку. З точки зору формування суб'єкту політичної дії, тобто активної державної еліти, яку підтримує

громадськість, потрібно говорити про міста та країну як мережу міст, а не про регіони. Країна як сукупність регіонів – це об'єкт влади з точки зору адміністративного ресурсу. Цей ресурс сьогодні вже є неефективним, причому його дієвість взагалі постійно зменшується. Роль же громадського ресурсу постійно зростає. Тому міста, а не регіони повинні нас цікавити. Міські, а не так звані регіональні еліти, мають розглядатися нами у контексті впливовості та перспектив її зростання.

Грудень 2003 р.

геннадій ашин

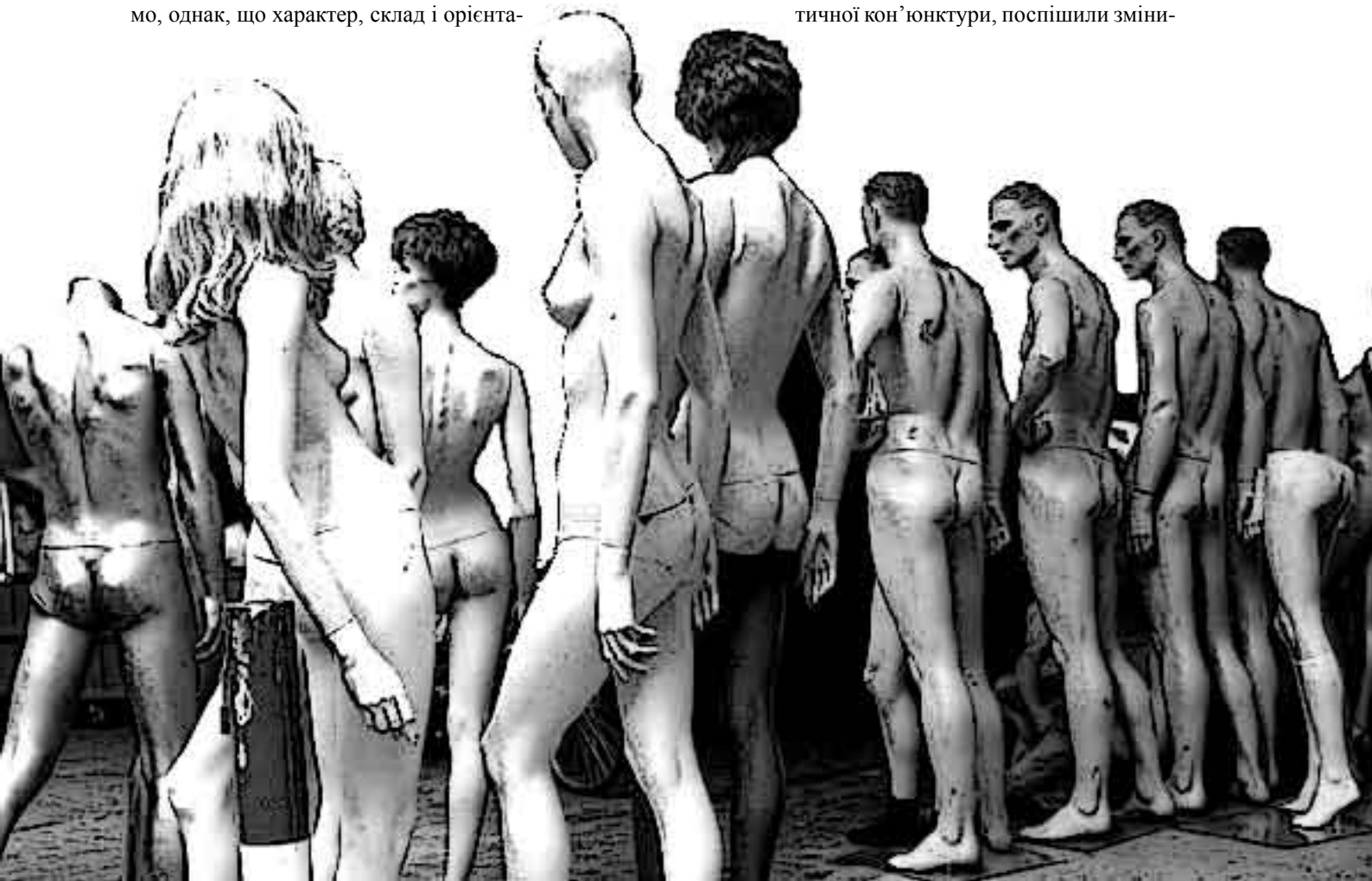
зміна еліт

Для елітолога немає питання, з чого починати аналіз тієї чи іншої політичної системи. Відповідь незмінна: з аналізу еліти. А дослідження трансформації політсистеми – зі зміни еліт. У такого підходу є певні підстави. Однак, коли багато хто з елітологів, слідом за Г. Моска, додають, що аналіз політсистеми зводиться до аналізу еліти, що політична трансформація суспільства зводиться до трансформації і зміни еліт, вони виявляють однобічність, недооцінку ролі неелітних сегментів суспільства, насамперед народних мас, у політичному процесі. Не поділяючи подібних крайніх суджень, визнаємо, однак, що характер, склад і орієнта-

ції правлячої еліти – найважливіший елемент політичної системи, що визначає її якість.

Радикальні зміни останніх років у нашій країні (*Росії – прим. ред.*) (політичні, економічні), які багато політологів називають революційними, з неминучістю вимагають зміни політичних еліт. У цій статті я обмежуся наступними проблемами: наскільки тісно трансформація політичної системи – від тоталітарної до демократичної – пов'язана з трансформацією еліт; чи відбулася у Росії й в інших країнах СНД зміна типів політичної еліти, чи ж справа обмежилася лише персональними змінами, коли ряд представників старої еліти, відчувши зміну політичної кон'юнктури, поспішили зміни-

ти вивіску і з партократів чудесним чином перетворилися на «демократів».

Отже, чи відбувається процес зміни еліт? Чи підлягає цей процес якимось загальним закономірностям? Перш, ніж відповісти, звернімося до існуючих політологічних концепцій.

Теорія кругообігу еліт. Майже сторіччя тому італійський соціолог і економіст В. Парето сформулював теорію кругообігу (циркуляції) еліт, що пояснює, на його думку, соціальну динаміку. Неминучість поділу суспільства на керуючу еліту і керовані маси він виводив з відмінностей в індивідуальних рисах людей. Соціальна система прагне до рівноваги і, вийшовши з такого стану, з часом повертається до нього. Цей процес творить соціальний цикл, перебіг якого залежить насамперед від циркуляції еліт. Вони «виникають у нижчих шарах суспільства й у ході боротьби піднімаються у вищі, там розцвітають і зрештою вироджуються і зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії»¹. Якості, що забезпечують еліті панування, міняються в ході циклу соціального розвитку, тому міняються і самі типи еліт. Історія виявляється «цвинтарем аристократії».

За Парето, існують два головних типи еліт, що послідовно змінюються навзаєм. Перший тип – «леви», для них характерний крайній консерватизм, грубі «силові» методи правління. Другий тип – «лиси», майстри демагогії, обману, політичних комбінацій. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти «левів». Натомість, розхитана політсистема вимагає еліти прагматично мислячих енергійних діячів, новаторів, комбінаторів. Постійна зміна однієї еліти іншою – результат того, що кожен тип еліт має певні переваги, які, однак, з часом перестають відповідати потребам управління суспільством. Тому збереження рівноваги соціальної системи вимагає, мірою того, як пе-

ред елітами виникають повторні соціальні ситуації, постійного процесу заміни однієї еліти іншою.

Суспільство, у якому переважає еліта «левів»–ретроградів, застійне. Натомість еліта «лисів» динамічна. Механізм соціальної рівноваги функціонує нормально, коли забезпечений пропорційний приплив до еліти людей першої і другої орієнтації. Припинення циркуляції призводить до виродження правлячої еліти, до революційного зламу системи, до виділення нової еліти з переважаючими «лисами», що згодом перероджуються у «левів» – прихильників жорсткого придушення і деспотизму. Моска, розвиваючи ідеї Парето, вважав, що циркуляція еліти – запорука здоров'я суспільства, додаючи, утім, що все це – за умови переваги стабілізаційної консервативної тенденції, збереження спадкоємного відновлення еліти за рахунок кращих вихідців з мас.

Парето розділяв еліту на правлячу і неправлячу (контреліту). Революція, з його погляду, – усього лише боротьба і зміна правлячої еліти потенційною елітою, яка, щоправда, маскується тим, що говорить нібито від імені народу, вводячи в оману непосвячених (незабаром Б. Шоу напише, що революції ніколи не допомагали скинути колоду тиранії, максимум, що вони можуть – це перекласти її з одного плеча на інше). Отже, революція – не більше, ніж зміна еліт: стара еліта, що стоїть біля керма влади, застаріла, не спроможна ефективно управляти, у суспільстві виникає нова потенційна еліта, але щоб утвердитися як правляча еліта, їй необхідна підтримка мас, незадоволених старим суспільно-політичним ладом. Вона використовує їх як череду баранів. І з їхньою допомогою пробиває діру у старому паркані, що огорожує колишні порядки. Причому маси звичайно залишаються у дурнях – нова еліта «заганяє їх у стійло» і часом економічний і політичний гніт стає ще більш жорстоким і витон-

ченим. Саме в такому сенсі чимало елітаристів інтерпретують Октябрську революцію.

Не можна не бачити і слабкі сторони концепцій класиків елітизму. Якщо прийняти їхню схему (і тим паче абсолютизувати її), поняття прогресу утрачає всякий сенс, неможливо пояснити один з найглибших законів суспільного розвитку – зростання ролі народних мас в історії. Критики відзначають інші їхні недоліки. Відомий англійський соціолог Т. Ботомор справедливо вважає, що з робіт Парето не зрозуміло, чи стосується поняття «циркуляція еліт» процесу динаміки перетворення нееліт у еліти чи ж до заміни однієї еліти іншою². Насправді, обидві інтерпретації присутні у Парето, він часто пише про те, що найбільш обдаровані індивідууми рекрутуються з нижчої страти у вищу, а окремі елементи еліти деградуєть, опускаючись на дно суспільства. Разом з тим, безсумнівна заслуга Парето і Моска у тому, що вони зазначили особливу роль еліти у політичному процесі, зробили її об'єктом спеціального дослідження.

Чи вірна теорія Парето, чи підтверджується вона історичними фактами? Однозначна відповідь на ці питання була б спрощенням, якщо не профанацією проблеми. Вона буде негативною, якщо трактувати її в тому сенсі (до чого схилився сам Парето), що політична історія є наслідком зміни еліт, що вона детермінується елітами. Але у ній – велика доля істини, якщо трактувати її більш широко, як підкреслення особливої ролі політичної еліти в історичному процесі (маючи при цьому на увазі, що зміна еліт – не визначальна причина політичного процесу, а, радше, його результат, його момент).

Нас, природно, передовсім цікавить питання про те, чи накладається схема Парето на політичний процес у Росії? Чи відбулася зміна еліти «левів»-монстрів тоталітаризму на посттоталітарних «лисів»?

Тоталітарна еліта і її розпад. Тут навряд чи варто докладно описувати «нашу» тоталітарну еліту. Вона проаналізована М. Джіласом, М. Восленським, А. Авторхановим і іншими. За сім десятиліть була створена правляча верства, кровно зацікавлена у збереженні тоталітарної системи, що володіла численними привілеями. Ця верства, що видавала себе за виразника інтересів робітничого класу, формувалася здебільшого аж ніяк не з робітників, а, радше, з маргіналів і люмпенів (зокрема, з інтелігенції, що втратила свої характерні риси і перетворилася в люмпен-інтелігенцію). Найчастіше це авторитарні особистості, готові в усьому коритися вищим бюрократам, конформістськи приймати будь-які «керівні установки» і неухильно проводити «генеральну лінію». Це була люмпен-аристократія, що протистояла настільки ж люмпенізованим, декласованим масі («розробітничені» робітники, «розселянені» селяни, маргінальні прошарки).

Цю верству часто називають класом. Що ж, вона відповідає критеріям класу, сформульованим В. Леніним. Три з чотирьох класоутворюючих ознак (місце в історично визначеній системі суспільного виробництва, роль у громадській організації праці, способи одержання і величина частки суспільного багатства) безпосередньо стосуються тоталітарної еліти. Сумнів у ряду соціологів викликає ознака, яку Ленін вважав найважливішою – відношення до засобів виробництва. Але, як показав Джілас, так звана «суспільна власність» була насправді власністю державною і де-факто власністю цього класу; близькість до влади – аналог і заміна юридичного права приватної власності. Н. Бердяєв писав: «...нова советська бюрократія, більш сильна, ніж бюрократія царська, є новим привілейованим класом, що може жорстоко експлуатувати народні маси»³.

Так, це була еліта жорстокості, цинізму, пристосуванства. Саме тут утвердився принцип негатив-

ного добору – порядні, високо інтелегентні люди не могли пройти крізь сито номенклатурної селекції (хіба що як виняток, або вміло замаскувавшись під лояльну посередність). У літературі зустрічаються судження про те, що ми сім десятиліть жили без еліти, тому що насправді кращі люди перебували у еміграції, були знищені чи доживали у таборах. Це – судження моральні, аксіологічні. Політолог не може не бачити, що владний процес здійснювався певними інститутами, певними людьми, і саме в такому – функціональному, а не моралізаторському – сенсі політолог вживає цей термін.

Можна виділити чотири покоління советської еліти. Для першого – «ленінської гвардії» – пріоритетною була ідея світової революції; у її багаття вони готові були кинути країни і народи, включаючи свій власний. Для другого і третього поколінь пріоритетною була видозмінена імперська ідея: посилення і розширення держави, перетворення її у супердержаву. Друге покоління – сталіністи, дисципліновані виконавці волі Й. Сталіна. Третє покоління – еліта бюрократії і партійних функціонерів (М. Вебер сказав би, що воно відповідає періоду рутинізованої харизми), лідерами якої були М. Хрущов і особливо Л. Брежнєв. Нарешті, четверте (і останнє) покоління советської еліти було дуже неоднорідним, хоча тон у ньому задавали реформатори на чолі з М. Горбачовим, які прагнули модернізувати застійну соціально-політичну систему. Трагедія цієї еліти була у нерозумінні того, що тоталітарна система принципово не надається до реформування.

Перебудова об'єктивно, незалежно від намірів її ініціаторів, від початку орієнтувалася не на ліквідацію влади тоталітарної еліти, а на її трансформацію, навіть «облагороджування». Але курс на демократизацію і гласність, гасло переходу до ринкових відносин, несли загрозу істеблішменту, підривали підвалини влади тоталітарної еліти (хоча сама ця верства, яка існувала, щоб втілювати «установки

зверху», не могла відкрито виступати проти курсу на перебудову, проголошеного генсеком, і тільки приховано йому протидіяла). Найглибше протиріччя перебудови полягало в тому, що цю «революцію зверху» повинна була здійснювати та ж бюрократична еліта, яка у душі ненавиділа і боялася її. І вже тому перебудова була приречена на провал із самого початку. Шість років перебудови були періодом різних персональних змін в еліті партійно-державної бюрократії, замість того, щоб бути часом ліквідації цієї верстви.

Реалізуючи політичні перетворення, Горбачов намагався опертися на існуючі структури і владні механізми, вносячи у них персональні зміни. Подібним чином діяв у свій час Хрущов, виганяючи з верхівки партбюрократії явних сталіністів, розставляючи усюди «своїх людей», але ті при першій нагоді зрадили його, оскільки навіть поверхневі реформи сприймалися як загроза інтересам цієї верстви. Те ж неминуче відбулося і з Горбачовим, якого зрадили у серпні 1991 року «його» ж люди, практично все його найближче оточення. Соціологічно це цілком розшифровується: їхні корпоративні інтереси виявилися вище особистої лояльності, більш пріоритетними у ціннісній шкалі цієї верстви.

Цікаво, що західні советологи свого часу активно сперечалися про те, чи є тоталітарна еліта СССР монолітною, чи існує елітний плюралізм, і насамперед конкуренція між партократичною елітою, у руках якої був контроль над кадрами й ідеологією, і технократичною елітою, що відала економікою. У колишньому СССР корпус еліти рекрутувався передовсім з партійних функціонерів, а також господарських керівників, військової верхівки, комсомольської бюрократії, діячів культури і науки, що завоювали авторитет і продемонстрували свою лояльність до партократії. Для надання видимості широкого соціального представництва до цієї еліти допускали перевірених, ретельно відібраних «но-

менклатурних» робітників і колгоспників. Наприкінці перебудови відбулося явне ослаблення партійного контролю над економікою. Але це не пішло на користь партократичній еліті, навпаки, вибило ґрунт у неї з-під ніг, наблизило її крах. Я маю на увазі такі події останнього років перебудови, як скасування галузевих відділів ЦК КПСС, виникнення альтернативної економіки (поява комерційних банків, формування бізнес-еліти). Наступним ударом по номенклатурній системі, по партократичній еліті (традиційно закритій) були перші відносно демократичні вибори 1989 року, переміщення влади від ЦК КПСС до Верховної Ради, потім до президентських структур, ідеологічна дискредитація партократії.

Партійно-бюрократична еліта, позиції якої виявилися зрушеними, спробувала взяти реванш. Вона стала рушійною силою путчу 1991 року.

Еліта йде. Еліта приходить. Придушення путчу зламало становий хребет партократичній еліті. Але святе місце порожнім не буває. На зміну старій тоталітарній еліті до влади приходить нова. Яка вона? Чим відрізняється від попередньої і що у них спільного (спільність підтверджується хоча б тим, що багато членів нової еліти перейшли до неї зі старої)?

Нову еліту ряд політологів поспішили назвати демократичною елітою. Однак, на мій погляд, це безсумнівне авансування. Не слід ототожнювати поняття «посттоталітарна еліта» і «демократична еліта». По-перше, політична система, що приходить на зміну тоталітарній, далеко не завжди є демократичною. Вона може, зокрема, бути авторитарною. Крім того, на нинішньому етапі політичної еволюції нашого суспільства виразно виявляється, що розходження між старою і новою елітами не настільки великі, як цього очікували більшість політологів⁴. Чимало політологів не без підстав вважають,

що для виховання нової, справді демократичної еліти знадобляться роки і десятиліття.

Політична культура не тільки старої, але певною мірою і нової політичної еліти відображає рівень політичної культури тоталітарного суспільства, у якому політична апатія людей легко переростає у політичний екстремізм. Слід зазначити, що демократичні якості нової еліти повинні ще розвинутися. У цьому сенсі цікавими є спостереження політолога С. Вількановіча, що відображають польський досвід посттоталітарного розвитку. Він зазначає, що демократії у суспільстві (зокрема, мабуть, і в еліті) рівно стільки, скільки демократичної культури. А її засвоєння – тривалий процес. Він може розвиватися у потрібному напрямку, якщо його учасники визнають себе учнями демократії і не будуть вважати себе демократами тільки тому, що боролися з її ворогом – тоталітаризмом. «Боротьба з тоталітаризмом зовсім не є – принаймні не зобов'язана бути – школою демократії; буває навіть навпаки, оскільки під час цієї боротьби демократичні переконання не можуть правильно розвиватися, а крім того, майже завжди відбувається якесь зараження злом, що властиве супротивнику»⁵.

У нашій літературі найчастіше пишуть про заміну тоталітарної еліти новою, демократичною. Однак, тут виникає необхідність уточнити термін «демократичний». Адже аж до серпня 1991 року він мав у нас цілком конкретний зміст, поєднуючи різні сили, що виступали проти монополії на владу партноменклатури КПСС. Однак нині, коли це панування минуло, необхідно, аби термін «демократичний» знайшов нову, власну суть. Антикомунізм не може бути основою для віднесення його прихильників до демократів, серед антикомуністів ми знаходимо часом тих же прихильників диктатури, скажімо, покійний З. Гамсахурдіа чи таджицькі фундаменталісти. Тому, здається, правильніше буде замінити

термін «демократична еліта» більш нейтральним – «посттоталітарна еліта».

Відомо, що у демократичних (чи хоча б у нетоталітарних) країнах формування майбутньої еліти (контреліти) відбувається у середовищі політичної опозиції у надрах старої соціально-політичної структури. Ситуація у країнах СНД у цьому сенсі дуже специфічна. В умовах тоталітарної диктатури зазначений процес деформується, заморожується. Сім десятиліть безжалісно придушувалися спроби створення опозиційних організацій. Найбільші репресії обрушилися на дисидентський рух, його лідери або гинули у в'язницях і таборах, або змушені були емігрувати. Формування нової еліти було, таким чином, штучно затримане. Цей процес інтенсифікувався лише наприкінці 80-х років. Нова еліта формувалася частково в надрах КПСС із тих, хто боровся з її консервативною більшістю, і тих, хто, відчувши нові тенденції, поспішив з кар'єрних міркувань відмежуватися від партії і примкнути до нових структур, частково – з лідерів неформальних рухів. Нова еліта неоднорідна (на відміну від старої еліти) – з погляду як політичного «походження», так і компетентності, професійних якостей, ідеологічних орієнтацій. Тоталітарну політичну еліту відрізняли однодумність, зовнішня «монолітна єдність». Єретиків з її рядів безжалісно виганяли, позбавляли можливості продовжувати політичну кар'єру. Посттоталітарна еліта плюралістична ідеологічно і політично, погляди більшої її частини ще не сформувалися.

Якщо порівняти дані, що характеризують деякі якості еліти трьох поколінь: «брежнєвської», «горбачовської», «єльцинської», то можна побачити, що «єльцинська» еліта молодша, її освітній рівень вищий (помітно більший відсоток осіб, що мають наукові ступені), меншою є частка «технократів» (осіб, що мають технічну, сільськогосподарську

освіту), натомість значно більша частка гуманітаріїв, особливо економістів і юристів⁶.

Лише те, що у колишній політичній еліті абсолютно переважали люди з технічною освітою, призводило до сильних технократичних тенденцій у соціальному управлінні. Досить сказати, що Держплан був на понад 90% укомплектований інженерами, економісти були рідкістю, гуманітарії взагалі були відсутні. Такий стан речей був і в уряді, де навіть міністрами культури були переважно люди з технічною освітою. Зараз цей крен трохи вирівнюється. Тенденції збільшення числа гуманітаріїв у політичній еліті посттоталітарного суспільства ще більшою мірою характерні для країн Східної Європи. Соціальною базою нинішньої політичної еліти в країнах Східної Європи стала інтелігенція, причому переважно гуманітарна і художня. (До слова, зазначу велику цінність порівняльного міжнародного вивчення процесів зміни еліт у постсоціалістичному суспільстві.)

Продовжу порівняння старої і нової еліт. «Номенклатура», «неофеодальна еліта» (термін Восленського) була елітою закритою, елітою кабінетних інтриг і підсиджувань, що не вміє спілкуватися з рядовими громадянами і боїться їх, елітою не інтелектуальною, а інколи відверто антиінтелектуальною, що вміє лише віддавати накази і карати противників. Посттоталітарна еліта вища за своїм інтелектуальним потенціалом (що, правда, більше стосується вищих ешелонів влади), висунута значною мірою не «зверху», а «знизу» і вже тому вміє спілкуватися з масами. Однак, після того, як вона прийшла до влади, швидко виявилось, що якості, потрібні правлячій еліті, сильно відрізняються від якостей, необхідних опозиціонерам. Коли потрібно не стільки виступати із запальними промовами на мітингах, скільки управляти суспільством, управляти щоденно і кваліфіковано, з'ясувалося, що нова еліта тотально не готова до цієї нової ролі. Якості,

необхідні на першому етапі перетворень, не завжди добрі на другому, коли головне – кропітка організаційна робота з відродження економіки, вирішення соціальних і культурних проблем.

Нова еліта, як це підтверджується опитуваннями громадської думки, наразі викликає розчарування у народі. Усе частіше висловлюються думки, що вона компрометує в очах народу демократичні перетворення. І справа не тільки у тому, що вона виявилася професійно не готовою до управлінської діяльності. Професіоналізм, зрештою, справа наживна. Тим паче, що у складі цієї еліти обдаровані молоді економісти, політологи, інші фахівці. Складніша справа з мораллю. Нова еліта категорично не витримала іспиту владою.

І тут виникає делікатне питання: а чи можлива взагалі еліта без інституціональних привілеїв? І ще одне, пов'язане з ним: якщо це можливо, чи буде така «дешева» еліта оптимальною? Адже відсутність усяких привілеїв в умовах напруженої роботи може перешкодити сформувати корпус політичної еліти з дійсно хороших, найбільш талановитих керівників (інакше вони можуть піти у бізнес чи інші структури). Високі урядові посади, не пов'язані з жодними привілеями, можуть втратити для них привабливість. То чи не наївно розраховувати на те, що еліта буде складатися з подвижників, ідеалістів, які думають тільки про те, як безкорисливо і самовіддано служити народу?

Західні політологи давно обговорюють це питання. Тут зіштовхуються ліворадикальна і консервативна позиції. Перша виходить з того, що якщо еліта буде мати інституціональні привілеї, то вона буде думати не стільки про інтереси народу, особливо його найбідніших верств, скільки про захист цих привілеїв, і тому з часом перетвориться у групу, що протистойть народним масам. Прихильники консервативних течій заперечують, вони роздратовано відмахуються від «настирливих» вимог егаліта-

ристів. Навіщо говорити тільки про привілеї еліти? Подумайте спочатку про її величезну відповідальність. Адже якщо її представники будуть змушені думати про хліб насущний, вони з неминучістю будуть гірше управляти суспільством. Врешті, суспільство назагал тільки втратить.

Хто правий у цій суперечці? Багато хто гадає, що вирішення цієї дилеми – знаходження оптимуму, «золотої середини», а точніше, знаходження тієї тонкої грані, коли необхідні для виконання політичних і інших функцій права (нехай це будуть, власне кажучи, навіть привілеї) не переходили б у зловживання, щоб еліта не перетворювалася у групу, яка експлуатує суспільство.

Чи відбулася зміна еліт? Однак повернуся до центрального питання – чи відбулася зміна еліт у нашій країні? Про зміну еліт у Росії з крахом тоталітарного режиму свідчать хоча б регулярні публікації у «Независимой газете» персоналій політичної еліти, з яких слідує, що за останні три роки змінилося понад три чверті людей, які мають найбільший вплив на політичний процес у Росії. Про характер цих змін йдуть гострі дискусії серед російських і закордонних політологів, зіштовхуються різні, часом протилежні точки зору.

Перша, найпоширеніша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітаристських на демократичні. Партноменклатура КПСС, що узурпувала владу у СРСР, зійшла з політичної арени; проти неї і був спрямований основний удар демократичних перетворень. Процес супроводжувався спробами реваншу (путчі 1991 і 1993 років). Які заперечення викликає ця концепція? Демократія, як відомо, – це влада народу, і її прихильники – виразники дум і сподівань народу. Тоді, чи можна вважати справжніми демократами тих, чия політика привела до драматичного падіння життєвого рівня народу, і яка дає підстави підозрю-

вати, що нова еліта виражає інтереси не більшості народів, а швидко збагачуваної (найчастіше кримінально) меншості. Сформувався новий істеблішмент, орієнтований на обслуговування інтересів великого російського капіталу, що складається з уже сформованого, зокрема фінансово-банківського і торгового капіталу, а також агропромислового, енергетичного і військово-промислового комплексів. Тому критики нової еліти говорять про «демократів» у лапках.

Розглянемо другу версію явища, за якою зміни еліт узагалі не відбулося: колишня, номенклатурна, назагал збереглася де-факто, лише перефарбувавши свій фасад – з партократичного на псевдodemократичний, виникла неономенклатура. При цьому звичайно посиляються на те, що в ряді республік і областей різких змін у складі еліти не відбулося, ті ж особи (у минулому – партбоси) просто переселилися у нові крісла. Чи не є подібне судження занадто поспішним узагальненням, адже можна привести й інші приклади. У всякому разі, почасти воно виправдане.

Третя точка зору близька до другої, але вона по-іншому обґрунтовується. Зміна еліт – видимість. І раніше комуністична еліта країною не управляла: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним камуфляжем, що прикривав цілком реальне панування бюрократичної, чиновницької еліти. Та ж бюрократія править і тепер, тільки прикриваючись, як фіговим листком, демократичною фразеологією. Відчуження влади від народу збереглося, тільки та ж «партія начальства» спирається уже на нові механізми влади. Більше того, перехідний період, коли старі антиринкові закони уже не працюють, а нові – ринкові – ще не створені чи ще не працюють, для бюрократичної еліти – найліпший, казковий час з такими правами, про які раніше вона могла тільки мріяти. Саме вона найчастіше вирішує, дозволяти чи не дозволяти пе-

ретворення тих чи інших державних підприємств у приватні чи акціонерні, здавати чи не здавати в оренду землю чи міські приміщення і кому саме. Звідси – можливість одержання величезних хабарів, що кладуть початок створенню величезних маєтків. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, тією самою приватизацією в інтересах еліти, яку народ не без підстав охрестив «прихвизацією».

Нарешті, з'явився і четвертий варіант інтерпретації проблеми зміни еліт. І комуністична, і демократична еліти скомпрометували себе (перша – репресіями стосовно власного народу, друга – безжалісністю у проведенні «шокової терапії» і запобіганням перед Заходом), тому потрібна ще новіша, «незаплямована» еліта. Одна з тез виборчої кампанії В. Жириновського звучала так: я і мої соратники ніколи не були у компартії і не забруднили себе діями демократів з пограбування власного народу, нам можна вірити, дайте шанс «новим людям».

Яка ж із наведених версій вірна? Не буду передбачати відповідь на це питання, яку кожен дає сам для себе. Зазначу, однак: нині виявилось, що розбіжності між старою і новою елітами не настільки великі, це аж ніяк не полярні протилежності. Навпаки, влада, що здійснювалася донедавна партноменклатурою, а нині – новою елітою, успадкувала від старої так багато, що інколи здається її дзеркальним відображенням. Це ще більшою мірою стосується кандидатів до «новітньої» еліти з їхньою неутримною демагогією і зневагою до демократичних норм (зокрема і міжнародних). Можливо, саме цій обставині і не варто дивуватися. І та, й інша еліти виховувалися в умовах тоталітаризму і несуть на собі тягар його політичної культури. Усе це свідчить про те, що процес зміни еліт, очевидно, буде доволі тривалим.

¹ Pareto V. *Les systems socialistes*. Paris, 1902, p. 34.

² Див. Bottomore T. *Elites and Society*. London, 1994, p. 49–50.

³ Бердяев Н. А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. М., 1990, с. 175.

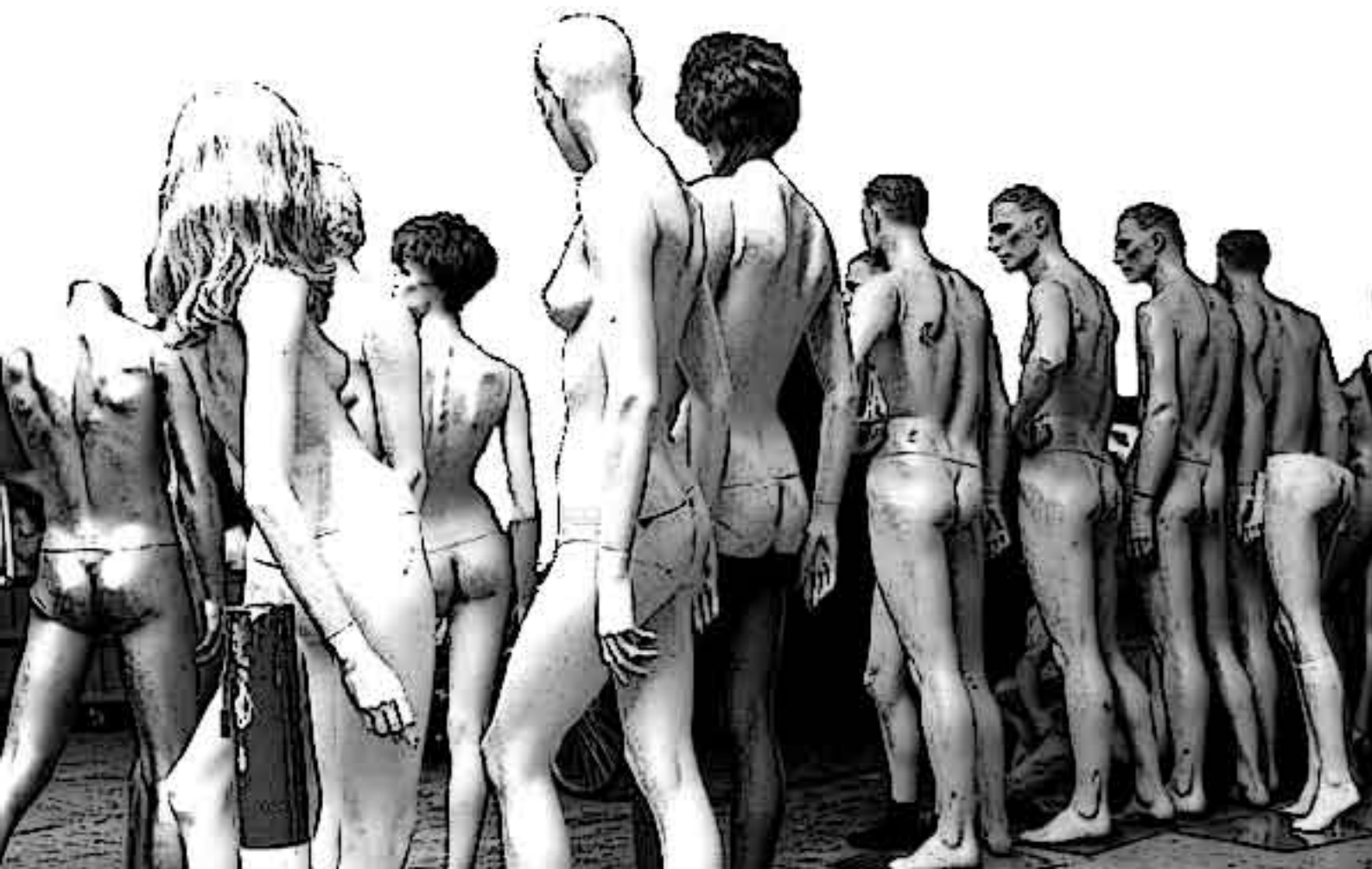
⁴ Ця обставина цілком очевидна. І та й інші еліти складаються з людей, вихованих в умовах десятиліть панування тоталітаризму, що породжував певну ментальність, певні звички і стереотипи поведінки. А суперництво

цих еліт ще не означає їхню повну протилежність, часом близькі еліти конкурують особливо запекло. Згадаємо у цьому зв'язку про смертельну сутичку гітлеризму і сталінізму – двох варіантів тоталітаризму.

⁵ Вильканович С. Десять заповідей демократії в християнському розумінні. «Новый мир», 1992, № 1, с. 200.

⁶ Див. статті О. Криштановської.

Друкується зі скороченнями

олександр івашина

*неможлива еліта
чи
еліта неможливого*

Еліту неоднозначно сприймають і по-різному трактують різні автори, дослідники, і написано про неї багато. Тому, міркуючи про еліту, доводиться більше покладатися на своє розуміння, свою уяву і свій досвід. Еліта – це ніби ліпша частина народу. У якісь часи такою частиною була аристократія – вибрані по крові, родова знать. Передбачається, що в ідеальному варіанті еліта – це група людей, здатна викликати до себе довіру, повести за собою, надихнути більшу частину народу. Історичні приклади подібних груп людей не складно, при бажанні, знайти у різного роду літературі (навіть не спеціальній).

Це не стільки фахівці якоїсь справи, скільки люди, чию думку ти готовий вислухати, прийняти її і слідувати їй при необхідності. Найчастіше елітою вважають соціальну групу, що має доступ до найбільш цінних для мас ресурсів – влади, знань – пе-

редовсім, професійних. Групу, здатну реалізувати свої таланти і можливості у справі «процвітання» своєї країни.

Реноме, що «погано лежить»

Еліта здатна бути справжньою тільки у випадку, якщо вона існує вже не одне покоління, передаючи своїм нащадкам силу і вплив. Історія ж нашої країни ясно показує, що поки такої групи у нас немає. Її і бути не може, бо так часто тасували, а то і просто знищували українську еліту. Тому партократів, а далі і «технократів», а також «володарів дум» від науки і культури, у силу мінливості і нестійкості їхнього соціального стану, навряд чи можна вважати «справжньою» елітою. Зрозуміло і те, що існуюча «верхівка» суспільства концент-

рується навколо інститутів влади і різного роду соціально-професійних інститутів і без них неможливо уявити сьогодні її існування. От чому, саме з переходом до нових інститутів влади, що мімікують під «демократичні» західні інститути, пов'язують кризу навколо елітарних структур. Звідси зрозуміла і вимушена підтримка, як зверху, так і знизу, суспільних змін, що відбуваються радше «під тиском» Заходу, і наше життя як наслідок цієї вимушеності.

Нинішні перевертні від еліти (а не перетворюватися вони не могли, та й не усі робили це винятково з користи – тому і слівце вживаю тут у нейтральному, навіть мітичному сенсі), часто вже навіть не маскуються під високу моральність і культуру. При цьому, «інтелектуальне прикриття», мислячу частину країни, вони усе більше перетворюють у свій обслуговуючий персонал. (Як гукнеться, так і відгукнеться – не можу не згадати мудрість народну, і не стати на мить, на довжину дужок, пророком у своїй вітчизні.) Вони знають, що сила їхньої групи в іншому, і зовсім не у порядності і яскравості талантів. Швидкі і чіпкі у просуванні до влади, спритні нові пристосованці, новий український владний психотип, вони швидко росли на елітарному каркасі країни. Ми вже навіть звикли і, піддаючись їх гіпнотичній медіа-суєті, майже полюбили їх (як, сподіваюся, і вони нас) – цих нових тимчасових правителів, позбавлених, як і ми, всяких ілюзій соціальної і моральної відповідальності. Може, навіть ще більше нас привабив їх схований, але від цього не менш притягальний, фінансовий успіх, нехай навіть трохи сумнівної якості. «Але нехай відпадуть руки в того, хто не візьме те, що погано лежить».

Правда, у нас так і не з'явилася інтелектуальна еліта. Немає навіть окремих інтелектуалів, на яких би орієнтувалася потенційна еліта думаючих людей. Усі, що на виду – як на подіумі, так і в акаде-

мічних чи творчих кулуарах – до зразка не піднімаються.

Можна тільки вітати як соціальний оптимізм нашої формованої соціальної і професійної еліти, так і все-таки її орієнтацію на зміни на так зване ліпше. І можна тільки сподіватися на найшвидше знищення нею свого бюрократизму і совковості.

Еліта для еліт:

малий гріх – мало й аморальності

Величезною є роль еліти у підтримці гідного життя того чи іншого суспільства сучасності. Її відсутність, слабкість чи аморфне, дисперсне животіння є непрямим вироком суспільству на варварське, нехай навіть заможне для більшості, існування. Частіше «бачать» і вважають істотною можливість існування тільки публічної, соціальної і різних спеціальних, професійних, експертних еліт. Безумовно, саме від цих груп, передовсім, залежить видиме поліпшення життя суспільства за багатьма традиційними критеріями. Але не тільки...

Україні бракує найбільш важливої еліти – еліти для еліти. Цих своєрідних мудреців сучасності. Кожній сучасній культурі потрібні розум розуму, совість совісти, хоча напевно чи вони могли вийти з партійної номенклатури різних рангів. Це не тільки люди, що намагаються залишатися моральними у доволі неморальному сучасному житті. Вони не блазні своєї совісти, своєї моралі. Ці люди знають, що життя не будується мораллю, а людина, здебільшого, не здатна до морального життя – повсякденне життя радше змушує нас до якоїсь моральної хаотичності, а моральна повсякденність, з її тисячею суперечливих правил і необхідністю щораз знаходити рішення самому, «тихо собі живе, по суті, на рівні середньої аморальності». Вони, власне, розуміють неможливість людини не бути аморальною у певних ситуаціях. Ці люди знають, що їхній моральний тягар, як і тягар більшості сьогодні, – чи-

нити грішки середньої тяжкості, запобігаючи тим самим більш серйозним гріхам. Важливо, однак, що вони зовсім не пишаться цією неможливістю бути завжди чистенькими і моральними, а просто змушені чи готові нести хрест своєї «активності» у житті, розуміючи і приймаючи свою долю середнього «аморала», намагаючись орієнтуватися на відносно ліпше.

Також важливо, що для них пріоритет моральності однаково залишається домінуючим у житті, у вирішенні різних життєвих питань, хоча вже й у формі моралі без моралі, моралі без мораліну. При цьому вони не вважають за можливе перетворюватися у циніків – людей, що дістають задоволення від своєї аморальності чи повторюють про неможливість поводитися по-іншому. Вони розуміють і наявність міри, і рівня будь-якої аморальності, і можливість тільки конкретного «морального рішення» багатьох ситуацій, і неможливість остаточно винести вердикт про моральність/аморальність тієї чи іншої події і людини у ній, і необхідність усе-таки робити це у певних обставинах. Це не якась нова мораль. Це радше мораль з живого життя, мораль неминучої тілесної свідомості, мораль від тіла, його болі і насолоди, а не мораль над життям і тілом.

Ці люди ніколи не зіллються з публічною елітою, хоча саме там вони найбільш важливі, тому що саме там вони найбільше можуть вплинути на «маси» прикладом свого способу життя. Ця еліта не піде і на злиття з класом «виживаючих», і з так званим середнім класом, тим, що називалося раніше дрібною буржуазією, людьми, що ніколи не володіли людською величчю. Вона, ця еліта для еліти, ніколи не буде претендувати на статус радників правлячих цим світом кланів і ніби олігархів, не буде намагатися стати «геройною» елітою, що намагається радикально змінити існуючий порядок і спосіб життя. Тим паче, вона не буде намагатися

служити анонімним силам глобалізації світу у різних її іпостасях.

Водночас, це не якась індивідуальна еліта, що піклується тільки про власні саморозвиток і самовдосконалення. Вона не сидить у позі лотоса, не розспівує мантри, не графоманить для своєї чи групової користі і задоволення. Вона не буде будувати перегородки між собою й агорою цього світу. Саме вона найбільшою мірою розуміє необхідність розвитку публічної ініціативи як різних еліт з різних сфер суспільства, так і громадянського суспільства. Водночас, вона прекрасно знає як фіктивність існування активної громадськості, так і ціну активної інертності і готова застосувати антиполітичну терапію тоді, коли психотизація політики небезпечно зашкалює. Проте, вона прекрасно розуміє і всіляко (по можливості) підтримує необхідність створення правових і процедурних інститутів різного роду, які і створюють реальну можливість пристойного і гідного життя.

Еліта можливого і неможливого

Сьогоднішня соціальна еліта хоч-не-хоч змушена не тільки бути на пів кроку попереду усього нашого суспільства, бути найближчим і найбільш реальним зразком життя для більшості населення, але також, найчастіше, нехай і вимушено, але служити або силам глобалізації, або різним «кланам» у державі. Бути у владі – це найцікавіша і хвилююча пригода її життя. Еліта ж, який у нас немає, завжди орієнтується на цікаве, інтенсивне в якомусь трансцендентному, вищому (зовсім не обов'язково в релігійному) сенсі життя. Тобто, і її моральність, чи то пак усереднена аморальність, і її підтримка соціальної активності, завжди виходять з основного мистецтва жити і прагнути жити радісно у цьому фундаментально ненормальному світі, тобто світі, де претензії на нормальність у більшості випадків є ще одним важелем насильства існуючих влад.

Вона може навіть наділити життя будь-якими позитивними чи негативними сенсами, хоча не обов'язково буде гратися цим в особистому чи публічному просторі.

Жити цікаво (звичайно, не у побутовому повсякденному сенсі) – це жити інтенсивною силою творця. Ця еліта володіє найважливішим – мистецтвом жити цікаво і гідно у світі, де непорушно утверджується дивовижна неправда – первинність виживання і прагнення до статусу і влади, тобто, по суті, це і є первинність утвердження прагнення бути певною елітою, втіленого владою і тільки владою.

Еліта ж неможливого приймає життя як своєрідний абсолютний дар – і, водночас, як дар абсолютно порожній по суті, і який має майже безконечну кількість сенсів, кожен з яких вона при необхідності може негайно проявити й актуалізувати. Для неї саме життя вимагає постійного створення і відтворення і не обов'язково тільки у творчому, позитив-

но творчому сенсі. Різні способи життя для неї – це інструменти створення цікавого й інтенсивного.

Але цей досвід життя нітрохи не зобов'язаний бути розважальним. Радше навіть навпаки. Ця еліта вчиться і може навчити своїм прикладом своєрідному мистецтву жити – жити не тільки цікаво і наповнено, не тільки пристойно і гідно, а жити, розуміючи і почуваючи, що радість і біль – це сестри, відмовитися від споріднення бодай з однією, – значить відмовитися від самого життя. Важливо зрозуміти, що немає еліт антагоністичних, якихось публічних, соціальних еліт і еліт глибинного удосконалювання індивідуальних способів життя, що нібито протистоять одна одній. Якби у нас навіть існувала якась видима еліта приватного, її також можна було б, як і попередню, назвати праведною

і несправедливо одночасно, і обидві вони були б виправдані навзаєм. Так, дійсно, подібна еліта мистецтва жити радісно у неминучій людській ситуації болю і страждань багатьох, може бути тільки елітою постійних освіти і творчості, а найвищим і постійно поновлюваним продуктом може бути тільки саме життя.

В Україні немає зараз людей, яких різноманітні еліти беззастережно вважали б безумовним зразком для наслідування, хоча б в одній якійсь царині життя. Немає ні своїх книг, ні монографій, ні досягнень, які б демонстрували не якісь красивості і якісь цінності, а постійно створювали би досвід плероми, повноти буття, як би пишномовно це не звучало. Понад те... Така еліта повинна була б бути соціальним критиком вищого рангу. Тобто, не просто утверджувати необхідність справедливості у суспільстві, а демонструвати людині й учити її відчу-

жуватися від будь-якої форми життя, будь-якого способу життя.

Людина ніколи не тотожна жодному способу життя. Уміти перевтілюватися і не ототожнювати себе цілком з будь-яким способом буття – цьому мистецтву можуть реально навчити лише деякі і ненадовго. Це саме те мистецтво, якому вчать постійно і кінця пізнанню і не може бути за визначенням.

23 грудня 2003 року

олександр литвиненко

еліта, якої не існує

Дуже важко говорити про те, чого не існує.

Ви маєте на увазі українську еліту?

Є дві основні елітистські теорії. Одна виходить з того, що еліта – це ті, хто займають переважно найвищі позиції і володіють основними важелями впливу на прийняття рішень у тих чи інших площинах суспільного життя. Таким чином, можна говорити про еліту злодіїв, військову, мистецьку еліти, тобто йдеться про тих, хто посідає найвищі шаблі у відповідних соціальних прошарках. Такої думки дотримувались Парето і Моска.

За іншою ж теорією під елітою розуміють людей, які здатні на вчинок. У російського

поета Волошина є рядки «Истории потребен стусок воли. Партийность и программы безразличны». Серед українських науковців таке уявлення про еліту мали Донцов і Липинський. Зокрема, Липинський розділяв тогочасних українців на свинопасів і козаків. Так от: козаки – то еліта, тобто поводити суспільства.

Якщо дотримуватись другої концепції, то у сучасній Україні еліта відсутня. Замість неї маємо український істеблішмент.

Чому наразі завчасно говорити про наші еліти?

Причина у тому, що наш істеблішмент не усвідомлює своєї відповідальності за долю суспільства, адже саме спроможність брати на себе відповідальність за майбутнє відрізняє еліту від усіх інших

супільних прошарків. Еліта – це насамперед не права, а обов'язки. Еліта завжди функціональна, тобто до її числа належать не ті, хто дорвався до трибуни, чи до грошей, а ті, хто відчуває відповідальність і хто дійсно працює заради майбутнього.

А якщо говорити про таке поняття, як національна еліта?

Тут ми стикаємося зі складною ситуацією. Еліта безпосередньо пов'язана з державою. У свою чергу, як казав відомий нам усім Хосе Ортега-і-Гасет, держава – це насамперед символи. То ж коли ми починаємо говорити про національну еліту, передовсім ми повинні розглянути, які існують типи держав. Національна еліта, як і національна держава, є достатньо недавнім винаходом історії. Нація, як суспільна реальність, фактично існує після 1789 року (рік Великої французької революції), яка окрім свободи, братерства і рівності проголосила ще й націоналізм. До цього існували держави імперські, релігійні (теократичні), демократичні (у сенсі поліснів), деспотії і под. Кожному типу держав відповідає свій тип еліти. Національній державі відповідає національна еліта. І тут виникає велика проблема для нас, бо мені особисто не досить зрозуміло, чи можлива у XXI ст. національна держава.

А хіба наша держава не є національною?

Вона такою є, але ж ви бачите, які складності існують у її розвитку. Якби наша держава постала ще у 1991 році, то тоді б вона була суто національною і класично європейською. На жаль, цього не відбулося. Тепер особливості комунікативної всесвітньої ситуації, глобалізація призводять до того, що національна держава розвивається.

А хіба наша держава повною мірою включена у світові процеси?

Так, безумовно. Згадайте, як відобразився на нас прихід Буша до влади у США, або прихід «червоних чекістів» у Росії, які насправді і не червоні, і не чекісти.

До якої міри зовнішні чинники впливають на нашу еліту?

Дуже істотно впливають, бо вони «форматують» її, закладають рамки, у яких може існувати країна та її еліта. Ми з'явилися тоді, коли усі місця у світі вже було розподілено. Ми, певним чином, виглядали зайвою країною. Але наша еліта, тобто її особистісні представники (протоеліта) змогли зробити надзвичайно потужні речі. Те, що ми проіснували уже стільки років – насправді диво. 80 років тому, у такій самій ситуації Україна проіснувала б максимум 3 роки, її б «з'їли». Тепер же нас «з'їсти» не змогли.

Це нам просто пощастило, чи як?

Ні. Як не дивно, у складних ситуаціях наш істеблішмент спроможний більш-менш адекватно реагувати. Коли виникають реальні виклики, які можуть зашкодити майбутньому цієї протоеліти, то вона збирається з силами.

То ж ми її просто недооцінюємо?

Ні, ми її оцінюємо справедливо. Просто перший етап розвитку держави уже відбувся. Україна постала як держава, але вона не подобається переважній більшості населення. Завдання першого покоління істеблішменту (еліти) полягало у створенні держави Україна. Тепер має прийти друге покоління, у якого буде не менш складне, але вже інше завдання: зробити державу такою, щоб вона більше подобалась її громадянам, осучаснити її.

Часи змінюються. Наприклад, зараз ніхто вже не говорить про можливість приєднання до Росії, ну,

майже ніхто. А згадайте, що було 10 років тому. Тоді це була цілком нормальна ідея.

Наскільки згуртованою є наша еліта?

Еліти є дуже часовозалежними. Статистично переважна більшість людей, що належить до певного покоління, має відповідні соціально-психологічні риси. Можна говорити про покоління шістдесятників. По-різному можна до них ставитися, але це надзвичайно активні люди. Можна казати про покоління, яке вже зараз відійшло, – покоління людей, що прийшли у політику у другій половині 60-х років і протримались до 88-89 року. Обидва ці покоління були більш соціально активними, ніж покоління, що йшли за ними.

Чому так? Є загальне правило, за яким більш потужним є покоління, яке зростає після кризи. Те покоління, яке зростало у час війни чи кризи перебування, є в принципі активним, але воно спрямоване на самозахист. Це покоління йде зараз у бізнес, науку, але не в політичну діяльність. Бо його мета – вижити. Покоління, яке зростає після кризи, навпаки, є соціально активним, і воно хоче змінити світ. Якщо покоління кризи пристосовується до світу, покоління після кризи хоче його змінити. І це є абсолютним фактом. Це ті люди, молодість і соціалізація яких припала на 70-ті роки. Погодьтеся, ми знаємо дуже багато таких людей серед політиків.

Дуже небезпечним, з політичної точки зору, є покоління вісімдесятників (тих, хто зростав у 80-ті роки), бо це – покоління передкризової ситуації, яке схильне до простих рішень. Зокрема, до цього покоління належить Юлія Тимошенко. При всьому конструктиві їхньої діяльності, це люди, схильні «рубати з плеча».

Великі зміни в країні і реальний прорив відбудуться тоді, коли до влади прийде покоління післякризове, якому зараз 15-20 років. Через 10-15 років це покоління дуже пришвидшить життя, а зараз від-

бувається процес накопичення потенціалу, енергії, процес позбуття минулого.

Є ще одна важлива особливість української політичної еліти, яка потребує змін. Сучасний український істеблішмент на 58% походить із сіл і на 25-30% – із малих містечок. Це відображає суспільство 50-х років. Не скажу, що це погано, проте воно не адекватно сучасному стану справ.

То ситуація мусить змінитися?

І вона змінюється. Упродовж часів незалежності голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр і Президент були вихідцями із села. Велика проблема нашої держави полягає у бракові міського. У нас люблять говорити про відродження села, але якщо ми хочемо відбутися як модерна сучасна держава, то повинна переважати міська культура. Переважна більшість людей (80%) зараз живе у містах. Світ урбанізується.

Побутує думка, що при розвиненому громадянському суспільстві еліта слабшає. Якщо ж навпаки, громадянське суспільство недорозвинене, то це «рай для еліт».

Є різні думки. Колись два політологи досліджували американські міста, і один наголосив на тому, що все вирішує еліта, а другий запевняв, що все вирішує суспільство. Отже, теорія залежить від обраної точки зору. Але насправді проблема не в тому, хто що вирішує, проблема громадянського суспільства полягає у тому, наскільки закритими є еліти.

У Сполучених Штатах вони більш-менш відкриті. У нас на початку 90-х теж був час їх надзвичайної відкритості. Але зараз еліта починає певним чином «окулюватися». Це негатив. І, на мою думку, одне з найважливіших завдань громадянського суспільства полягає у тому, щоб не допустити цього «окулювання». Колись Алексіс де Токвіль писав, що у суспільстві не люблять багатих, але в амери-

канському суспільстві існує дуже багато потужних ниток, що пов'язують багатих із середнім класом. І от завдання громадянського суспільства полягає у тому, щоб натягнути якомога більше цих з'єднувальних ниток, щоб еліта розвивала себе функціонально відповідальною за долю усього соціуму.

Ким є наш істеблішмент у першу чергу: політиками чи бізнесменами? Усе йде від грошей, чи все ж таки від влади?

Є старе висловлювання про те, що гроші породжують владу, але на Балканах влада породжує гроші. У нас достатньо балканська ситуація. Принаймні, була. Проте, поступово виникає розмежування між політикою і бізнесом. І от, мабуть, найпершим завданням є здійснити це реальне розмежування та

побудувати механізми впливу грошей на владу і влади – на гроші. Це не вдалося зробити росіянам. Росіяни пішли класичним шляхом, і у них влада перемогла гроші.

Чи може у нас скластися така ситуація?

Сподіваюсь, що так не буде. Якщо владу захоплять винятково гроші, то це призведе до швидкого занепаду. Якщо ж владу захопить винятково влада, то занепад буде тривати довше. Вихід у тому, щоб, окрім цих двох важелів, постало ще й суспільство.

Тобто, вихід полягає у пануванні демократії. Це дуже складна проблема, бо світ рухається в авторитарному напрямку.

Нам треба приділяти більше уваги самоврядуванню. Тому особисто для мене найважливішою є не реформа законодавчої чи виконавчої влади, а реформа судової системи. Суд має перетворитися на реальну гілку влади.

Колись Лотман пояснював, чому у державах-нащадках Київської Русі надзвичайно поблажливо ставляться до права. Так склалося, що у нашій куль-

турі будь-який договір – це договір «з дияволом» (натомість, на Заході йдеться про санкціонований Богом договір), і, відповідно, порушити його, можливо, не велика честь, але й не великий злочин. Якщо нам вдасться змінити ставлення до права і судової системи, то, гадаю, багато що зміниться в українському суспільстві.

Розмовляла Оксана Гриценко

За матеріалами www.dialogs.org.ua

александр кустарьов

*конгломерат
“інтелігенції”
і його наратив*

Під інтелігенцією чи інтелектуалами я розумію агентуру інтелектуальної функції, або, якщо завгодно, «інтелігентности» («церебральности») суспільства. Ця агентура є конгломератом. Йому відповідає громіздкий, широкий та конфліктний наратив. У ньому виокремлюється частковий наратив «інтелігенція» [1].

Він надто заполітизований та емоційно навантажений. Це справжня драма. Її драматургія складна і стилістично різноманітна. У ній є героїчно-романтичні, мелодраматичні, сентиментальні та комічні елементи. Епічні й ліричні. Персонажі цієї драми також різноманітні: суворі викривачі, палкі апологети, підлабузники, моралісти, юродиві, лектори. Багатослівні поети і бліді академічні нудґарі.

Цей наратив живиться енергією соціального конфлікту, екзистенційної тривоги, статусної стурбованості та кругової соціальної ревності, або, кажучи сильніше, ресентименту. Значна частина цього наративу заповнена документацією колективного самоусвідомлення і ставленням тих, хто ідентифікує себе як «інтелігенція», до інших сегментів суспільства.

Поняття «інтелігенція» та «інтелектуали» не є легальними конструктами. Тому вони відкриті для контроверз, а ці контроверзи, своєю чергою, не дозволяють усталитися жодній конвенції. Поняття «інтелігенція» та «інтелектуал» – зона нестійких

конвенцій. Це зона, так би мовити, фатальної недоговореності у суспільстві.

Статусний дисбаланс суспільства сублімовано й артикульовано у наративі «інтелігенція». Його агентура обтяжена проблемою самоідентифікації. Вона не задоволена нав'язаними або присудженими їй долею ролями та розподілами «соціального капіталу» (престижу) у суспільстві. Вона страждає від невизначеності свого статусу.

Існує спокуса розглядати і «статусний дисбаланс», і «статусну стурбованість» як патології, оскільки «дисбаланс» може призвести до знищення суспільства, а «стурбованість» робить індивіда нещасливим. Водночас і дисбаланс, і стурбованість передають суспільству безперервний динамічний імпульс.

У різні епохи у розмаїтих національних традиціях цей наратив може впливати більше або менше. Скрізь його фізична присутність у сумі наративів невпинно зростає від початку епохи Просвітництва і у загальній «церебралізації» життя, яка іде вслід за нею, тобто сумарній кількості виробничих і споживчих практик. Це – діакронічно.

А синхронно – у деяких суспільствах він ближче до серцевини суспільного життя, в інших – відкинутий далеко на периферію. У деяких культурах він сильніше впливає на наративи інших сегментів суспільства, якщо «інтелігенція» (за самовизначенням чи за конвенційним визначенням) виявляється «референтною групою» для усього суспільства. В інших культурах паралельні наративи можуть зовсім не мати цього впливу.

Нелегко оцінити важливість інтелігентського наративу та реконструювати механізм його впливу у кожній осібній культурі. Методика такого оцінювання не випрацювана, і навіть не цілком зрозуміло, чи можлива у цьому випадку будь-яка «точна» методика. Я, відверто кажучи, гадаю, що ні. Окрім усього іншого, порівняння у цій площині між краї-

нами (культурами) обтяжені тим, що порівнювати слід як писемну, так і усну традицію. До того ж, не можна забувати, що у Росії через низку причин (зокрема, через суворий контроль, державний та професійно-корпоративний) у писемній традиції співвідношення між усною та писемною інтелектуальною традиціями було іншим, ніж у країнах ліберально-нецензурованого режиму [2].

Усе ж таки наважимося і зробимо деякі узагальнення. Схоже, що вагомість наративу «інтелігенції» у суспільному житті Росії, Німеччини, Франції, Англії і США з кінця XIX століття була досить великою і приблизно однаковою. Англо-американський інтелігентський наратив поєднувався з іншими наративами дещо інакше, ніж Європейсько-континентальний. В Англії й Америці він був менш важливий, ніж у Європі. Російський повністю співпадає з німецько-французьким. У Росії він був важливішим, ніж у Франції і Німеччині, та, видається, що не набагато.

Однак, яким не був би баланс наративів у національних традиціях (сумарних наративах, майстер-наративах) і яким би не був баланс розмаїтих тем в інтелігентському наративі, тематика наративу «інтелігенція» усюди однакова.

По-перше, апологетичне самовизначення інтелігенції. По-друге, викриття «псевдоінтелігенції» та сортування інтелігенції відповідно до якості. По-третє, розвінчування інтелігенції. По-четверте, роздуми про «суспільний борг» інтелігенції або інтелектуалів; це – нормативна частина наративу.

Самоствердження інтелігенції усюди в Європі й Америці артикулюється «методом від супротивного» як розвінчування міщанина-буржуа, дрібного буржуа (*significant other*). Справжнім віртуозом і хрестоматійним взірцем цієї традиції був Флобер, який підписував свої листи «буржуафоб». Документація цього дискурсу неозора. Так звана «висока»

література, схоже, ціле століття займалася майже виключно цим.

Утім, декларативне самовихваляння інтелігенції у Західній Європі досить рідкісне явище. У Росії ж воно дуже помітне і прогресує, досягши піку наприкінці советської епохи. Із незліченних апологетичних декларацій подамо тут одну, щонайбільше характерну для російського стилю:

«Представником *ноосфери* (курсив мій. – А.К.) на землі є інтелігенція, носій розуму, інтелекту, прогресу, культури та інших ціннісних категорій» [3]. Взірцевий апологет інтелектуалів – соціолог Владімір Шляпентох. Ось як виглядає його апологетика:

«Особливість професійної активності інтелектуалів спонукає їх, більше, ніж інших людей, цінувати істину [...] Інтелектуали більше, ніж інші групи, цінують усе, що пов'язано з політичною свободою [...] Інтелектуали більше, ніж інші групи, цінують плюралізм, різноманітність, динаміку соціального життя і творчий бік діяльності [...] Інтелектуали надають більшого значення культурним цінностям, а естетичні цінності поруч з іншими проявами людського духу – загалом прерогатива інтелектуалів [...] Інтелектуали захищають не так цінності, притаманні їхній творчій активності, як цінності, які вважають життєво необхідними іншим людям» [4].

Одне слово – передовий загін, наші орієнтири, розум, честь і совість народу. Російський різновид апологетики також стає самовизначенням інтелігенції як морального ордену. У цьому самовизначенні нормативна настанова непомітно для її агентів переосмислюється як самоопис. Взірцевий вияв ця тенденція знайшла у творчості Іванова-Разумніка [5].

Оскільки поняття «інтелігенція» широко використовується як позитивне самовизначення, питання про те, хто, власне, є інтелігенцією, забарвлюєть-

ся у кольори статусних амбіцій. Питання ставиться таким чином: хто має право на звання «інтелігенція»? Така артикуляція інтелігентського самоусвідомлення, здається, особливо помітна у російській традиції. Застосовується ціла низка формул, які позбавляють «їх», на відміну від «нас», права на це «звання». У цьому дискурсі циркулюють такі поняття, як «псевдоінтелігенція», «напівосвіченість», «дипломовані міщани», «нетворча», «пересічна» інтелігенція, «освітянщина» і подібне.

Ось популярна формула: «Історичні долі інтелігенції затьмарені і невиразні, бо цим ім'ям називаються верстви, які *не мають на це права*» (курсив мій – А. К.).

Або: «Під цим словом розуміють у нашій країні тепер всю освічену верству, усіх, хто має освіту більше семи класів». І далі: «... все, що *самозванно* (курсив мій – А. К.) і необачно зветься тепер «інтелігенцією».

Ці формули цитують дуже часто, покликаючись на Надєжду Мандельштам і Александра Солженіцина. Однак, насправді, в усній традиції їх можна було почути завжди (за моєї пам'яті, яка сягає кінця 1940 років), і це Мандельштам і Солженіцин запозичили їх (несвідомо) з фольклору, тобто з інтелігентської «народної соціології», а не навпаки. Це не одкровення. Це топіки. Саме тому вони настільки соціально багатозначні.

У перші роки перебудови цей фольклор ринув на телебачення. Його авторитетними публічними виконавцями були у 1990-ті роки: Юрій Лотман (телевізійні лекції «Інтелігентність і культура»), конгреси інтелігенції, телевізійна програма «Пресклуб» [6]. Однак, найгучніше ім'я у цій традиції, мабуть, академіка Ліхачьова. Саме він виявився основною постаттю апологетичного міту як його живе втілення. Зрештою, усі активні носії позитивного міту водночас претендують на те, щоби бути його втіленням.

Буденна свідомість і самосвідомість будь-якої суспільної групи, як би вона не артикулювалася, не може критикуватися у категоріях моралі або якості. Вона рівнозначна сама собі і існує лише спосіб свідомого існування його агентів – *the nature of the beast*.

Об'єктом критики, однак, може і повинна бути академічно стилізована версія будь-якої буденної свідомості. У Росії академічний дискурс про інтелігенцію поки що повністю корумпований буденним наративом «інтелігенція». На конференціях 1990-х років про «інтелігентознавство» і в академічних виданнях (як і в «народній соціології») побутувала проблема «визначення» інтелігенції. Пошуки загальноприйнятого визначення виправдовуються тим, що наука потребує чітких дефініцій. Це обивательська помилка. Недвозначне визначення інтелігенції або неможливе, або ж набуває такого виду, в якому ніхто не зацікавлений. Максимально узагальнені і нейтральні визначення інтелігенції як агентури інтелектуальної функції суспільства (див. вище) або як «білих комірців» не задовольняє буденну свідомість тих, хто застосовує це поняття до себе, оскільки їх важко (навіть неможливо) використовувати з метою статусно-престижного самоствердження.

Саме з цією метою поняття «інтелігенція» і виявилось вельми інструментальним, тому його й мобілізували. Групи, які конфліктують між собою, найчастіше виявляють своє ставлення одні до одних у виді морального схвалення або осуду. Поняття «інтелігенція» виявилось глибоко втягнутим до цієї стратегії. Вони переконані, що залічуватися до інтелігенції – це почесно; вони гордовито іменують самі себе «інтелігентами» і у цьому випадку підкреслюють моральну вищість інтелігенції над іншими суспільними групами. Очевидно, що інші негайно починають вживати слово «інтелігент» як негативний ярлик і викривають аморальність інте-

лігенції. Виняткові генетичні конформісти, які найбільше бояться зробити неправильний (непрестижний) вибір (на зразок экс-міністра культури Міхаїла Швидкого), манірно закликають відмовитися від самого поняття «інтелігент» [7].

Хвалькуватий (апологетичний) інтелігентський дискурс і суперечки про те, хто достойний називатися інтелігентом (інтелектуалом), для Росії, мабуть, властивіші, ніж для Заходу. Однак, критично-викривний дискурс достатньо могутній скрізь і яскраво задокументований.

Інтелектуали, писав Моріс Барес (епоха праці Дрейфуса, коли й з'явилося поняття «інтелектуал», цілком ідентичне за значенням тогочасному російському слову «інтелігенція»), претендують на те, щоби бути «аристократами думки», а насправді вони «... недоумки, які соромляться думати, так само, як прості французи, [...] напівінтелектуали, [...] безголові пси (*le chien décérébré*), [...] пролетарські бакалаври (*«prolétariat de bacheliers»*)». З ним співзвучний Шарль Морас, називаючи інтелектуалів «*parvenus de l'intelligence*» (це навіть не потребує перекладу) і пояснюючи появу цієї категорії людей тим, що «... державна система освіти продукує надто багато письменних і таким чином породжує *«prolétariat de l'intellectuel»*» [8].

Досить запеклою була антиінтелігенська традиція у Німеччині. У націоналістично-фашистській традиції інтелектуалів називали «позбавленими інстинкту», «абстрактниками», «зіпсованими освітою», «євреями», «вівісекторами», «безродними інвалідами», «столичниками», «негативістами». У марксистській традиції «інтелектоїдами», «ватажками» («бонзами»), «свавільниками», «індивідуалістами», «позбавленими відчуття теоретиками», «балакунами-фразерами», «хворобливо нерішучими опортуністами», «негативістами», «шаленими дрібними буржуа». Було б необачно думати, що німецьку марксистську традицію було принесено

у Німеччину уже часів НДР із ССРСР. Вона була цілком самодостатньою і свого часу, ймовірно, вплинула на советську. А ось російські викриття інтелігенції як «безродної», «антинародної» сили проходили паралельно з німецькими, і вони цілком незалежні від німецької традиції. З погляду російського інтелігента-інтелігентофоба російська інтелігенція – це «німці».

У Британії й Америці, де великий вплив мав буржуазно-підприємницький наратив, до інтелігенції ставилися добросердніше і поблагливіше, але також зверхньо і критично. До прикладу: «Коли старий Джоліон впевнився, що його син не здатний ні на що, він збагнув, що йому залишається єдине – стати письменником». (Цитую Голсуорсі приблизно, з пам'яті.)

У Росії антиінтелігентський синдром має декілька різних причин. Він постав у бюрократичному середовищі (особливо церковно-бюрократичному), а згодом був сприйнятий інтелігенцією у збірнику «Вехі». «Вехі» додали йому «барського» гонору. У перші роки советської влади він черпав натхнення з ідей лівого радикала Махайського (хоча йому оголосили анатему) і, власне, парадоксальним чином став елементом антиінтелігентства советських чиновників, які зберегли певний пролетарсько-комісарський синдром. Однак громадянське антиінтелігентство з 1960-х років знову черпає натхнення зі збірника «Вехі». З фольклорного існування у друковане слово його запровадив класичний «веховець» Солженіцин, написавши відому статтю про «освітянщину», невластиву його народу. І тепер усі звинувачення на адресу російської революційної і советської дисидентської інтелігенції, яка, начебто, винна у лихоліттях Росії (революція, перебудова і ще що?), власне, є парафразами «веховства».

«Очорнювальний дискурс» (або ж негативний міт), який у советських умовах був своєрідним дисидентством (Всеволод Кочетов, Іван Шевцов), за-

знав справжнього піднесення лише у 1990-ті роки, однак відразу оволодів апологетикою. Він значно посилювався наприкінці 1990-их років після невдач (справжніх і удаваних) перебудови, коли знову постала потреба шукати «винних». З критикою інтелігенції у 1990-ті роки виступили впливові особи медіаістеблішменту (типові, як сказали би у Франції, *intellectuels médiatique*, тобто інтелігенція далі нікуди) – Сімон Кордонскій, Глеб Павловскій, Марієта Чудакова, Сергій Кара-Мурза. Багато апологетів швидко стали викривачами.

Антиінтелігентський дискурс надто суперечливий. Пильний спостерігач зауважив, що апологети і очорнювачі інтелігенції тлумачать супротивним чином одні і ті ж властивості інтелігенції:

«Те, що у першому випадку відзначалося як чеснота, у другому випадку витлумачувалося як недолік; ідейність і жертвність виявилися зашкарублістю і нерозумінням самоцінності інтелектуальної праці, опозиційність до влади – відсутністю правової культури, романтизм і прагнення бути «голосом народу» – мрійливістю і дилетантством у питаннях соціального життя і под.» [9].

Найрадикальніше (із зауважених мною) звинувачення щодо інтелігенції висунуто у межах академічного дискурсу, хоча виглядає як шарж: «... чимало рис тоталітарного менталітету співпадають з типологічними особливостями усвідомлення доктябрьського покоління російської інтелігенції (які описано у «покаянному» документі цієї епохи – збірці «Вехі») і, очевидно, їх спадкоємців у часі – сучасної інтелігентської верстви».

Особливості ж «тоталітарного менталітету» такі: «Патос героїчного авантюриництва і нехтування повсякденністю, клопіткою культурною працею, дефіцит терпимості і екзальтована готовність пожертвувати сучасним в ім'я майбутнього, революціонаристична зневага до «розумного» консерватизму і суверенітету особистості» [10]. Цілковита проти-

лежність тому, що пише Владімір Шляпентох (див. вище). І так само свавільно й партійно-оцінково.

Як апологія, так і викривання мають багато відтінків. Усередині апологетичної традиції, до прикладу, існує оборонно-покаянний різновид. Носії цього різновиду, вочевидь, намагаються сидіти на двох стільцях, суміщаючи стани самоствердження і антиінтелігентства (антиінтелектуалізму). Існує також жалісно-мученицький різновид: «будемо нести свій хрест». Показовий приклад: «... пригноблений і таємничий дух інтелігенції не відійшов цілковито. У примарному фантомному світі він зберігся у прихованому опорі, бляклих надіях і настійливих прагненнях зберегти висоти культури перед лицем тріумфуючої бюрократії і напівосвіченої маси» (Юрій Левада) [11]. Цей мазохістський апологетичний екстремізм – секуляризована форма давньоросійського християнського аскетизму – своєрідного (перезфразовуючи Вебера) «старця в миру».

Найцікавіше в антиномічному і багатобарвному наративі «інтелігенції» те, що всі його агенти – однаково інтелігенція, хоча всі заповзялися порівнювати себе з кимось іншим, називаючи цього іншого «інтелігентом» (із знаком плюса або мінуса), «інтелектуалом», «справжнім інтелігентом», «несправжнім інтелігентом».

Звідки взялося таке різноголосся? Агентура наративу «інтелігенція» неоднорідна. Різні сегменти цього конгломерату беруть участь у класовій боротьбі з іншими класами, у становому самоствердженні, в ідейних суперечках і в конкурентній боротьбі у царині арт-індустрії та індустрії знання, тобто у боротьбі за володіння «культурним капіталом» (П'єр Бурдьє) і соціальним капіталом. У полеміці внутрішньоінтелігентській змішано конфлікти інтересів з політикою самоідентифікації.

За політизованою маніпуляцією поняття «інтелігенція» подекуди приховано розбіжності переконань. Вони відсилають до світоглядного конфлікту

між релігією і наукою, яка виявилася у ранньомодерний час. Утім, у реальному політичному житті, у процесі обміну репліками предметні суперечки перетворюються на взаємні звинувачення. Найгірше, що може статися – вони ставлять учасників на межу дуелі – як Базарова і Кірсанова (Тургенєв). Найчастіше це трапляється там, де особистості не здатні правильно артикулювати свої погляди або не отримують емоційної (моральної) втіхи від суперечок, по суті, прагнучи через це «переходити на особистості» – аргументація *ad hoc* стає аргументацією *ad homini*.

Окрім того, переконання (смаки) самі по собі мають класово-станову та інтересантську природу. Внутрішньоінтелігентські суперечки, агресивні претензії на «титул» і взаємні викривання доволі часто не мають жодних особливих ідейних конструкцій. Вони є безпосереднім виявом взаємних «антипатій».

Несимпатичні і ворожі одні одним можуть бути інтелектуали (інтелігенція) різних соціальних класів і станів. По суті, одна із робочих функцій класових інтелектуалів («органічної» інтелігенції у термінах Грамші) – це артикуляція ставлення свого класу до іншого. Інтелігенція, яка викриває буржуазію, до прикладу, тяжіє до старого режиму аристократії.

В умовах швидкого поширення освіти виникає конфлікт між спадкоємною інтелігенцією, яка ностальгує за своєю монополією і привілеями, і новими поколіннями інтелігенції, яка роздратована претензіями «старожилів» на монополію.

З надвиробництвом освіти виникає конфлікт між влаштованою і невлаштованою інтелігенцією, між академією і потребою (держави, ринку) експертизи, з одного боку, і, з іншого боку, відчуженою інтелігенцією, інтелектуальний продукт і культурні практики якої не отримують відповідної винагороди у визнанні – прибутком, популярністю, впливом. Цей конфлікт притаманний атмосфері періоду піс-

ляперебудови у Росії: різні групи інтелігенції звинувачуються навзаєм у «браку компетентности».

У постіндустріальному суспільстві цей конфлікт переростає у класову боротьбу між культурбуржуазією і культурпролетаріатом. Культурбуржуазія отримує із показового споживання культури і продажу «нематеріальної» продукції прибуток на ринку і (або) конвертує його у соціальний капітал, який своєю чергою приносить прибуток. Культурпролетаріат – це ті, хто за своє показове споживання не отримує прибутку. Вони схильні звинувачувати культурбуржуазію у монополізмі і особливо у розпушеності.

Все це – глобально. Однак, у російському інтелігентському наративі існує ще один елемент, якого немає, вочевидь, більше ніде. Це – тема «винятковості російської інтелігенції». З дивовижно наївною прямолінійністю переважає міт, який сформований типовими представниками російської інтелігентської самовизначальної практики:

«Російська інтелігенція – єдина у своєму роді. У жодній країні світу не було хоча б частково схожої соціальної групи» [12].

Або:

«На Заході немає такої соціальної реальності – інтелігенції, там є інтелектуали, які займаються інтелектуальною творчою працею і не беруть на себе непосильного тягаря бути втіленою совістю нації...»

І далі:

«... якби іноземець дізнався про нашу тему, це видалося б йому дивним. Іноземець знає, що *intelligence* – це щось не те, а інтелігенція навіть у російсько-англійському словнику написана російською транскрипцією...» [13].

Це уявлення – теж фольклорний топік, винятково популярний в інтелектуальних салонних розмовах і, на жаль, в академічній традиції також. Усі навипередки цитують знаменитий вислів Бердяєва,

що «інтелігенція була у нас ідеологічною, а не професійним і економічним угрупованням...», до того ж додають, що західний інтелектуал – це не те ж, що російський інтелігент.

Усе це – міт. Інтелігенція – це конгломерат різноманітних агентур, і скрізь у цьому конгломераті існують однакові агентури. Неодмінно у різній пропорції. Але ж де і у якій пропорції – складно сказати. У російському наративі назва «інтелігенція» утвердилася (цілком некоректно) за різностаново-богемною, пролетароїдною (як її називав Макс Вебер), відчуженою інтелігенцією. Так ось: на Заході цієї, начебто специфічно «російської» інтелігенції, значно більше, ніж у Росії. Вона в інший спосіб інкорпоровалася у суспільно-політичні практики, включно з вибудовуванням загальнонаціонального наративу, – це правда. Хоча, як раніше я зауважував, наскільки «інакше», ще потрібно з'ясувати; тут існує багато тонкощів і нечіткостей. Це цілком незоране поле порівняльної соціології і соціальної історії.

Наратив «інтелігенція» у російському суспільному житті звучить надто голосно і багатозначно. Він був сильним вже у дореволюційному російському суспільстві, а в советському він особливо посилювався через його безкласовість і безстановість. Поняття «інтелігенція» було ледь не єдиним легальним «соціонімом» і самонайменуванням для усіх, кого турбувала проблема самоідентифікації і хто не хотів залічувати себе до робочо-селянської маси або до советської бюрократії.

Ці умови тепер начебто змінюються і колись в принципі можуть змінитися настільки, що цей наратив зникне сам по собі, оскільки перестане бути вигідним для артикулювання групових-класових симпатій-антипатій. Вони віднайдуть собі інші способи артикуляції. Однак, доки ці умови не змінилися, його неможливо позбутися ані директивами, ані спробами виховання інших емоційних

рефлексів і навиків мовної поведінки. Окрім того, умови постіндустріального суспільства роблять статусну систему значно більш заплутаною і невизначеною, ніж в умовах советського суспільства.

Статусна розгубленість і стурбованість особи, а значить і потреба у різноманітних заміщеннях радше зростає, ніж зменшується. Обсяг різноманітних заміщувальних дискурсів у постіндустріальному суспільстві зростає лавиноподібно.

Утім, самовизначальна семіотика може змінитися. Відповідно до нашого відходу у невизначене постіндустріальне майбутнє структура конгломерату «інтелігенція» щораз більше співпадає зі структурою усього суспільства. І це тому, що зростає «церебралізація» суспільства. Соціальний снобізм і конфліктно-пильне ставлення до поняття «інтелігенція» перешкоджає розумінню того, що народи і справді перетворюються у суцільну інтелігенцію (так, як про це мріяла молода советська влада). А якщо так, то можна припустити, що вже невдовзі поняття «інтелігенція» і «інтелектуали» зникнуть із соціально-конфліктної практики, бо втратять розпізнавальний потенціал і полемічну інструментальність.

Досі статусна багатозначність, невизначеність і провокативність поняття «інтелектуал» («інтелігент»), а значить, і його інструментальна роль артикулювання суспільних суперечностей збільшувалися. Можливо прослідкувати це збільшення упродовж усієї історії людства, або упродовж трьох-чотирьох століть, або за останні сто, п'ятдесят або ж двадцять років. Малоімовірно, що так продовжуватиметься й надалі. Невідомо, чи вже років через десять поняття «інтелігенція» (інтелектуал) не буде витіснено із суспільної полеміки поняттями «професіонал», «менеджер», «япі», «культуролог», «консультант» або – якщо буде на це воля аллаха – «улем»...

Насправді усі ці поняття уже небезуспішно циркулюють на ринку самовизначень. Утім, які б самовизначення не вживалися, зміст і форми соціальних конфліктів у постіндустріальному суспільстві будуть значно більше схожими на статусні суперечки всередині конгломерату «інтелігенція», ніж на конфлікт в аграрному й індустріальному суспільствах.

У Росії «учене» обговорення «інтелігенції» очевидно не встигає за життям. Услід за буденним наративом «інтелігенція» воно займається переважно пошуками визначення «інтелігенція», ієрархічними класифікаціями інтелігенції (інтелектуалів), горезвісною неповторністю російської інтелігенції і навіть, що цілком недоречно, розроблянням нормативної програми для інтелігенції, окрім того, як це не прикро, хвалою (щораз рідше) і звинуваченням (щораз частіше) у бік інтелігенції.

Утім, потрібно вивчати інтелігентський наратив. Його суперечливу змістовну структуру (тематику) і «різнорідну» агентуру. Структуру внутрішнього конфлікту у конгломераті «інтелігенція» і суть кожного конфлікту поміж агентствами. Ідеології різних агентур у цьому конгломераті – автентичні і присвоєні. Стилистику дискурсів різних агентур. Їхнє місце у політичному та емоційному житті суспільства. І так далі і подібно до цього.

[1] Можна іменувати інтелігенцією і «нараторами», тобто авторів-виконавців (агентів) усього наративу суспільства і усіх сегментів. Тоді усі наші розмірковування про інтелігенцію доведеться перекласти на іншу мову. Такий переклад – захопливе завдання, хоча я не певен, що він дасть нам значні інтелектуальні переваги. Утім, в той чи інший спосіб, у книжці, яку тепер доведеться обговорювати, я такої спроби не вчинив і у цій нотації залишаюся з мовою, якою користувався перед тим.

[2] На це, до речі, увесь час звертали увагу (1970-1990 роки) російські переселенці до Америки. Їм видавалося, що вони потрапляють не у «своє» соціальне середовище, бо американці докола них говорять про гроші

і будинки, а не про Пушкіна або Гемінґвея. Це помилковий висновок. Середовище – таке ж. Розмова инша. Тепер, я гадаю, Гарі Потер і «Код да Вінчі» усунули це непорозуміння.

[3] Варова Т. Роль и место интеллигенции конца XX века в социуме // Интеллигенция России: традиции и новации. Иваново, 1997. С. 197-198.

[4] Шляпетох В. Интеллектуалы как носители специфических моральных ценностей: там и здесь // 22 (Тель-Авив). 1986. №49. С. 165-166.

[5] Иванов-Разумник. Об интеллигенции. СПб., 1910.

[6] Степанов Б. О необходимости нового подхода к осмыслению феномена интеллигенции // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века. Иваново, 1999. С. 171.

[7] Я особисто бачив телевізійну передачу, яку він же і проводить.

[8] Nichols R. Treason, Tradition and the Intellectual: Julien Benda and Political Discourse. The Regent Press of Kansas, 1978. P. 62, 83-84.

[9] Степанов Б. Указ. Соч. С. 171.

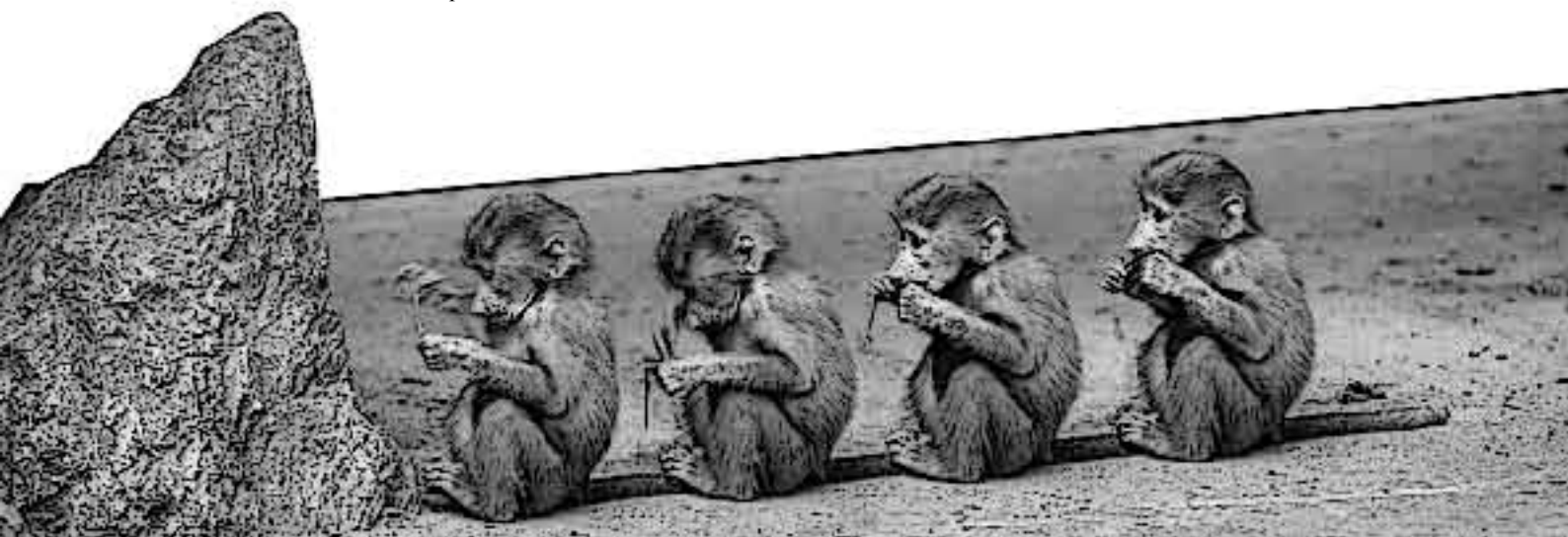
[10] Смирнова Н. Интеллигентское сознание как предтеча тоталитарного менталитета // Полис. 1993. № 4. С. 125.

[11] Русская интеллигенция. История и судьба. М., 1999. С. 36.

[12] Зернов Н. Русское религиозное возрождение. УМСА, 1991. С. 18.

[13] Народ и Intelligentsia. М., 1996. С. 20, 58-59.

Переклала Божена Пеленська

гейдар джемаль

антиелітарна
доля
росії

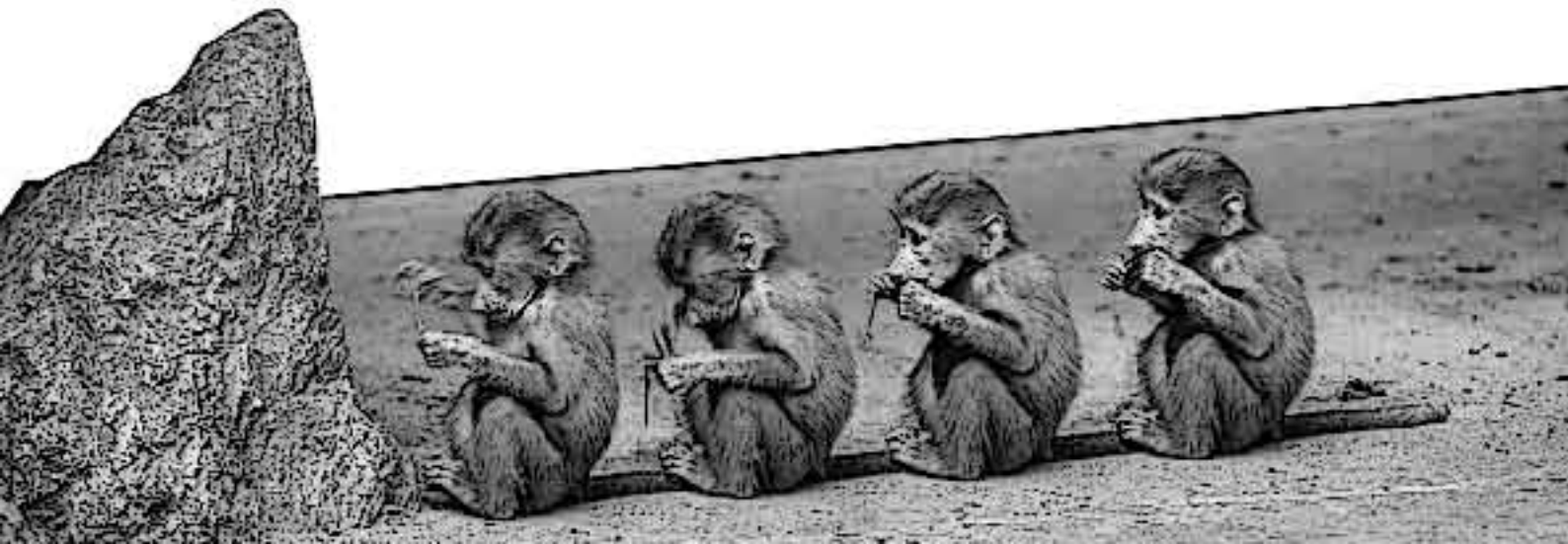

У сучасній Росії після 1991 року одна з улюблених тем у журналістиці – міркування про новітню російську еліту. Починалося все ніби жартом: «нові росіяни». Але після 1993 року – критичної дати як в історичному календарі Франції, так і Росії – гумор кудись пропав, і про «еліти» почали говорити з придигом. З'явилося поняття «регіональні еліти», що містять найбільш процвітаючу частину братви, найбільш політизовану верхівку місцевого ФСБ і найбільш «бізнесменисту» частину УВС... «Еліти» особливо густо почали траплятися журналістам у казино, нічних клубах і под.

Абсолютно очевидно, що соціальний простір нашої великої батьківщини занурений сьогодні у безпросвітний хаос, посередині якого журналіст – по суті, пишучий обиватель зі смішними уявленнями про світ – розгублено блукає, намагаючись підгодуватися у сильних світу цього. Катастрофічно деградує соціологічна понятійна система: розмірковують про «вищий» і «середній» класи, враховуючи лише критерій доходу, у той час як ці поняття є суто культурними. В Англії представник upper class може жити на скромну зарплату викладача, а горезвісний middle оперувати мільйонами фунтів стерлінгів.

Суть у тому, що у Росії упродовж останніх 85-и років не існує еліти. Еліта не відносно поняття, це цілком певна перманентна частина людства, що має упродовж останніх чотирьохсот років ядро, яке складається з тих самих прізвищ, кланів, що відтворює той самий людський тип, що переслідує ті самі, незмінні упродовж як нової, так і новітньої історії, завдання. До цієї еліти не можна увійти, укравши мільярд доларів на сибірській нафті, обравшись на гроші братви губернатором, і навіть ставши харизматичним президентом. До цієї еліти практично взагалі не можна увійти, тому що її головна характеристика – відсутність ротації «кадрів» і персональна суб'єктна визначеність на планетарному рівні.

У 1917 році у Російській імперії, що керувалася одним із сегментів світової еліти, відбувся унікальний для нової історії збій, і цей сегмент був відсторонений від влади в масштабах однієї шостої суші. Очевидно, це відбулося тому, що російська частина світової еліти (ми підкреслюємо: не «російська еліта», а російський сегмент!) не була ані найбільш впливовою, ані найбільш успішною. Петро I провів політичну реформу у своїй країні за британським зразком: самостійно очолив церкву, одночасно добивши спадкоємних олігархів-бояр. Різниця лише

у тому, що в Англії то була католицька церква, яка, зазнавши поразки там, все ж залишилася як така у світі. У Росії скасування патріарха і підпорядкування церкви чиновницькому синоду фактично позбавило російську монархію «небесного виміру». Саме тому у Росії і змогло відбутися політичне диво: повтор долі англійського Карла I і французького Луї XVI – долі, що заклали основу нової історії, Ніколаєм II уже у XX столітті в умовах, коли архаїчне царевбивство вже не повинно було існувати.

До влади у Росії у 1917 році прийшло певне угруповання контреліти. «Контреліта», як і еліта, є безумовно міжнародним світовим космополітичним феноменом. Однак, на відміну від реально пануючого полюса, його опонент має набагато меншу персональну визначеність. Контреліта – не стабільна корпорація одних і тих же кланів. Це живе, рухливе, мінливе скупчення особистостей, кожна з яких не вписана у династичну спадковість. Єдиним стабільним аспектом контреліти в усі історичні покоління залишається її генотип: самотній герой, представник касти воїнів, що випав із класових і родоплемінних парадигм і став на позиції свідомого бунту проти встановленої ієрархії.

Росія у XVIII і, особливо, у XIX сторіччях була місцем інтенсивного формування контреліти як домінуючої суспільної групи. Найбільш гострим контрелітним документом у цьому сенсі став роман Достоевського «Беси». Характерним атрибутом соціальної атмосфери «Бесов» є радикальне перемішування різнокласових елементів, сплавлених воєдино спільною ненавистю до існуючого і готовністю до хаосу, смерті і крові. «Смерть» узагалі виступає керівним принципом внутрішньої містики контреліти, тоді як «життя» (не у вульгарному буржуазному, звичайно, сенсі) стоїть у центрі корпоративного світобачення еліти.

Слід відзначити і традиційну роль єврейства в долях протистояння еліт і контреліт, принаймні на

Заході, і щонайменше з часів пізнього Середньовіччя. Особлива роль євреїв у західній політиці зв'язана з тим, що феодали, які протистояли церкві, зверталися до них як до союзників, що мають міжнародну фінансову оргструктуру і зв'язки. Саме завдяки цьому була подолана ізольованість і маргіальність єврейського конфесіонального анклаву в Європі. У Росії вихід радикальної частини найбіднішого єврейства за рамки гетто став можливим завдяки союзу з контрелітою – ставрогінімі і верховенськими, у типології Достоевського. Навряд чи, навіть не дивлячись на особливу слабкість романовського режиму, контреліта змогла б прорватися до політичної влади без підтримки найбіднішого радикального єврейства – історичних спадкоємців зелотів, що боролися проти римського панування. Однак не варто серйозно ставитися до улюблених монархо-патріотичних тез про «єврейський» характер більшовицької революції. В остаточному підсумку її ударною силою був сплав балтійських братішек з декласованим дворянством при широкій опорі на озброєного сектанта.

Цей унікальний прорив контреліти до влади був нейтралізований Сталінім і його деідеологізованою неоімперською бюрократією початку 30-х років. Ті, кого Сталін призначав на керівні посади, а також їх фізичне і соціально-генотипне потомство не ставали елітою; як ми сказали на початку, еліту можна знищити, але її не можна створити. Після розгрому контреліти, що до цього знищила еліту, Росія стала крайною взагалі позбавленою цього фактора, як у позитивному, так і в негативному аспектах. Бюрократичний контрреволюційний режим, що, завдяки Сталіну, запанував в СРСР і який в агонізуючій формі триває до сьогодні, систематично переслідував, кидав на кулемети у Другу світову, переслідував у ГУЛАГу, вибивав у «гарячих точках» усі ті ресурси, що могли б бути мобілізовані у «пасіонарному блиску». У підсумку, Бжезінс-

кі, мабуть, саме тому говорить про Росію як про чорну діру. Це – технічний зворот, що описує територію, неконтрольовану певним сегментом світової еліти. Тим самим, це особливо небезпечна територія, оскільки теоретично залишається шанс, що контреліта може повторити досвід 17-го року. Тому для світового правлячого класу украй важливим є те, щоб у Росії діяла чітко відпрацьована система запобігання пасіонарних соціально-політичних ініціатив, щоб ця «чорна діра» охоронялася якісними «сталкерами».

Суть політичного режиму, що діє сьогодні у нашій країні, саме в цьому. Кремль – не еліта, бандити – не еліта, олігархи – не еліта. Це набрид, якому справжня еліта доручила бути «смотрящими» на зоні під назвою Росія і не допускати того, щоб нове покоління контреліти почало б «різати актив і сук». Цим же пояснюється й особлива контрреволюційна роль єврейського фактора у сучасних російських умовах, так само, як 85 років тому у цього ж фактора була особлива революційна роль. Пам'ятаючи про соціальну мобільність євреїв, світова еліта, до якої євреї насправді ніколи не входили і не входять, просто підкуповує їх, щоб не допустити їхнього

зговору з радикальними революційними силами. І тут на перший план виступає організація російсько-ісламського протистояння. Адже сьогодні саме іслам стає величезною цивілізаційною базою, на яку може опертися сучасне покоління міжнародної контреліти, що ніколи не втрачало з поля зору нашу країну.

Переклала М.Ф.

олександр яременко

*еліта на те й еліта,
щоб залучати обраних*

Чи можна застосовувати термін «еліта» в українському суспільстві?

До українського суспільства, як і до будь-якого іншого, можна застосовувати терміни, що позначають певні соціальні прошарки. Ми ж можемо говорити про те, що в українському суспільстві є чоловіки й жінки, національні, сексуальні меншини. Так само говоримо про суспільні прошарки, котрі ми характеризуємо якимись певними ознаками, як наприклад, прошарок (чи то клас) бідних, середній клас і еліта. Інша справа в тому, що ми, ведучи мову про ці прошарки, користуємось певними індикаторами і дуже часто орієнтуємось на чинники, які існують у суспільствах західної Європи чи США. При цьому прийнято думати, що там це вірно, а от у нас, якщо таких чинників нема, то не існує і певного прошарку, наприклад еліти.

На мою думку, еліта є. У будь-якому суспільстві існує група осіб, яка за певними ознаками виділяється. Маємо в Україні коло осіб, які вирізняються за своїми діловими, моральними якостями, за становищем у суспільстві чи за матеріальним станом. І тоді ми кажемо, що ця група осіб є визначною, і називаємо її елітою. Еліти в українському суспільстві є різні: політична, наукова, спортивна, гуманітарна.

Наскільки важливими для визначення еліти є ціннісні характеристики, турбота людини про майбутнє суспільства?

Ми хочемо, щоб наша еліта була ідеальною. Ми не ідеальні, тому починаємо шукати когось ідеального довкола себе і сподіваємось, що такою буде наша еліта. Якщо ми маємо певні моральні хиби, то чомусь вважаємо, що цих хиб не повинно бути в еліті. Але вони є, бо еліта, так само, як і середній клас чи інші суспільні прошарки, всього лише відображення наявного стану українського соціуму.

Тобто, якби сьогодні ми говорили про високий рівень моральності в українському суспільстві, то мали б на увазі високу моральність нашої еліти. Водночас, я б зазначив, що еліта має вищий рівень моральності, бо вищим є рівень вимог до неї.

Коли ми обираємо народного депутата, то не голосуватимемо за того, хто явно не відповідає моральним нормам. Як свідчать наші соціологічні дослідження, рівень моральності є серед перших двох десятків чинників, які впливають на вибір, за кого голосувати.

Оскільки ми торкнулися політики, то як Ви вважаєте – наскільки відкритою є наша політична еліта?

Настільки, наскільки відкритими є й інші групи. На мій погляд, за даних умов і тієї політичної культури, яка на сьогодні склалася в Україні, вона є достатньо відкритою. Хотілося б більшої відкри-

тости, проте якщо порівнювати з тим, що було 10-15 років тому, вона є доволі відкритою. Ми маємо доступ до інформації про біографії, про особисте життя політиків, про їхні політичні вподобання. Маємо також змогу відслідковувати дії політиків через ЗМІ. Щодо рівня спілкування з населенням, то, з одного боку, він потребує того, аби бути більш широким, а з іншого – коли ми хочемо, то можемо знайти можливість поспілкуватися з потрібним нам політиком.

Я розумію під відкритістю те, як легко потрапити до кола еліти. То ж чи легко долучитися до нашої еліти?

До кола політичної еліти потрапити важко, так само як важко потрапити до будь-якого елітарного прошарку. Рух до цього прошарку передбачає подолання серйозної конкуренції та багатьох перепон. Чим важчим є шлях до еліти, тим дієвішою вона є. Еліта на те й еліта, щоб включати до свого числа обраних, небагатьох людей. Ми можемо сперечатися стосовно того, наскільки це є об'єктивно, морально, справедливо, проте саме слово «еліта» означає «обраність». Тому потрапити до її числа має бути важко. Інша справа, що, потрапивши до цього кола, не варто забувати, звідки ти вийшов.

Як сильно змінилася наша політична еліта з совєтських часів у кадровому плані?

Треба брати до уваги різні групи еліт. Політична еліта змінилася дуже сильно. До її кола прийшло багато людей з іншими політичними установками. Окрім того, з'явилася молода політична еліта, яка була сформована на інших засадах, принципах, моральних нормах.

Якщо говорити про наукову еліту, то вона змінилася значно менше. Повільність реформ у академічних установах гальмує оновлення наукової еліти молодими науковими кадрами.

А чи не пов'язано це також із масовим виїздом молодих науковців за кордон?

Справді, маємо значний відтік молодих науковців за межі України, що спричинилося не достатньо ефективною підтримкою науки державою. Державне фінансування вимагає докорінних змін у цьому плані. Инакше молодь остаточно втратить інтерес до наукової діяльності.

Повертаючись до політичної еліти, чи характерною є для неї регіоналізація, і чи не сприяє вона конфронтації в середовищі еліти?

На мою думку, регіоналізація – це добре. Якщо люди є вихідцям з певного регіону, то вони представляють його інтереси. Якщо представники регіону збираються у Києві і починають вирішувати питання, то має йтися не про те, на який рівень конфлікту вони вийдуть, а про те, як ці конфлікти (або потенційні конфлікти) вони зможуть вирішити.

Однак, на жаль, еліти ще не навчилися слухати й розуміти одна одну і вирішувати питання цивілізованими методами.

А чи можлива загроза того, що регіональні інтереси еліт заступатимуть державні інтереси?

Інтереси центральної влади і інтереси регіонів завжди перебуватимуть у стані конфлікту. Завжди існуватимуть відцентрові і доцентрові сили, тобто сили, що згуртовують і сили, котрі розривають. Ці сили діятимуть через реалізацію державних та регіональних інтересів. Чим швидше ми навчимося враховувати ці інтереси у своїй діяльності, тим більше шансів для того, що суспільство розвиватиметься у гармонії.

Якщо якийсь регіон, чи кілька регіонів почнуть переважати над іншими, це спричинить конфлікт. У цьому полягає політична відповідальність регіональних еліт, і вона з кожним роком зростатиме.

Є думка, що еліта «тьмяніє» при розвиненому громадянському суспільстві. Чи поділяєте Ви її?

Ні, я так не думаю. Розвиток громадянського суспільства сприятиме формуванню чіткої національної еліти. Більше того, розвинене громадянське суспільство відкриє шляхи різним прошаркам для виходу на елітарний рівень. У відкритому суспільстві такі переходи більш можливі.

Опитування громадян щодо ставлення до політичної еліти доводять, що українці не дуже її люблять. Чи можна якимось чином це змінити і чи варто цього прагнути?

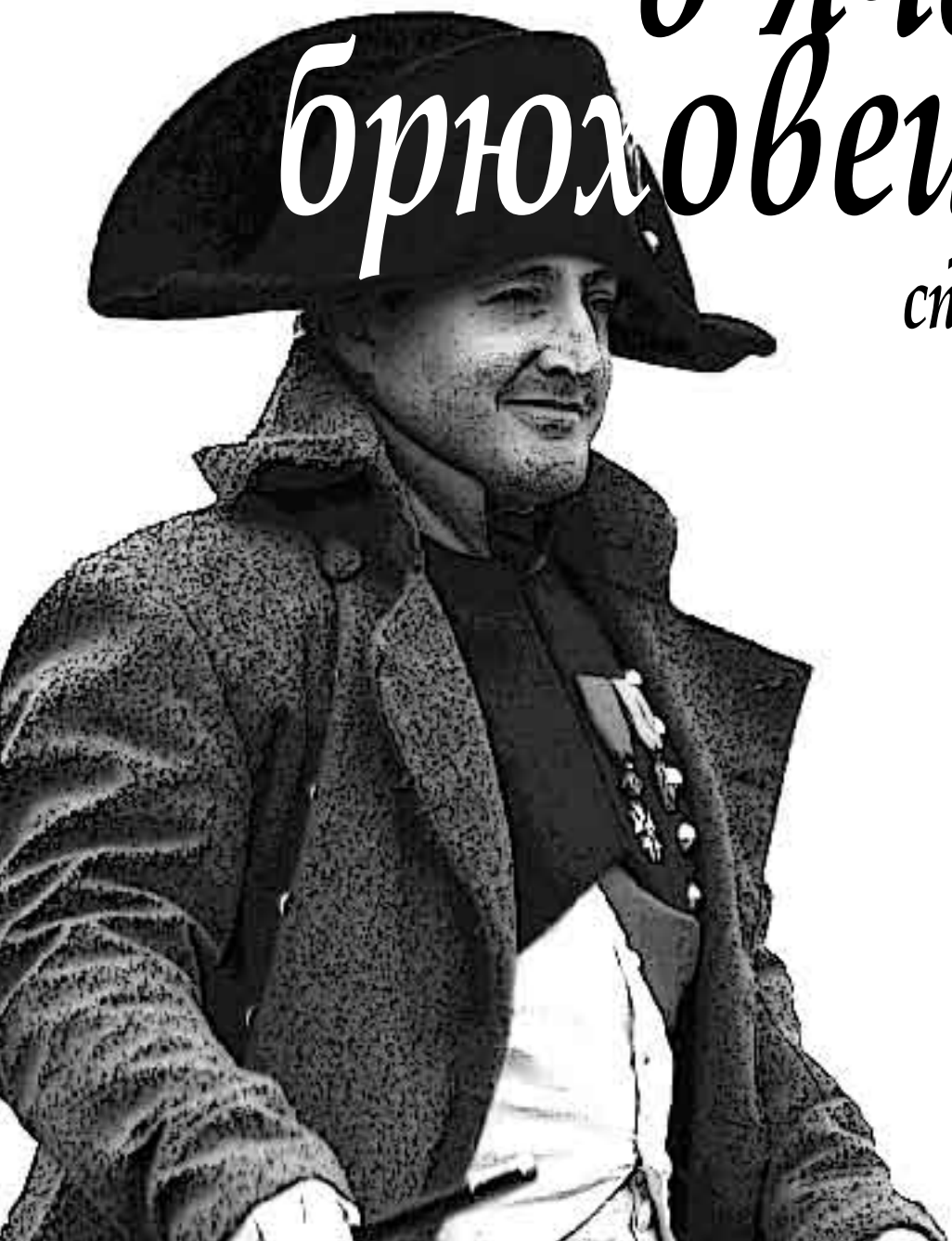
Варто прагнути того, аби населення в цілому позитивно оцінювало діяльність політиків. Але серед основних громадянських інституцій сьогодні ставлення до партій найбільш негативне. І цей показник є об'єктивним, бо в Україні триває політична боротьба, яка не приносить очікуваних результатів. Тому все, що стосується слів «політика» і «політичний», сприймається негативно.

За матеріалами www.dialogs.org.ua

в'ячеслав брюховецький

справжня еліта
вирастає
лише
у третьому
поколінні

Кажуть, що ваш університет – один з кращих в Україні, але я подивився «Золоті сторінки української еліти» і ваших випускників там не знайшов. Це не випадково?

Наші випускники ще дуже молоді для того, щоб їх вставляти в такі сторінки. Перший випуск був 1998 року, а за кілька років елітою не стають. До еліти йдуть усе життя, і тільки коли людина все в житті зробила, можна сказати – належала вона до еліти, чи була імітатором елітарності. Хоча серед наших випускників є вже достатньо відомі люди.

Чи задовольняє вас гуманітарний та культурний рівень нинішньої правлячої еліти чи людей, які себе нею вважають?

Тут постає питання не лише гуманітарної освіти. Останнім часом ми почали говорити про потребу гуманітаризувати людину. Раніше гуманітарна освіта була на задвірках, більше цінувалися інженери, точні науки і таке інше.

Стосовно концептуальних засад Києво-Могилянської академії, то нас переважно сприймають як гуманітарний університет, хоча насправді це зовсім не так. Це класичний університет, де є все – і хемія, і фізика, й інформатика, і біологія і таке інше. Тому, коли мене запитують, а чим є Києво-Могилянська академія, у мене є кілька пояснень, і жартівливих, і серйозних. Це єдиний університет, де відкрито фа-

культет природничих наук. Мене дуже відмовляли від відкриття такого факультету, і зараз він для нас є тяжкою ношею, але для мене його наявність у нашому університеті – річ принципова. Важливо, щоб була взаємодоповнюваність у системі знань, щоб не випадала якась частина. Для мене університет є комплексним поняттям. Тому, коли говорити про те, чи достатньо нинішня еліта гуманітаризована, то варто спершу запитати, а чи маємо ми еліту?

Дійсно – а чи маємо ми еліту, чи вона має нас?

Записувати когось до еліти треба з відстані часу. Сьогодні комусь роблять PR, його вносять у довідники, але ж ми знаємо, як це все робиться. До речі, я завжди відмовляюся від усяких нагород, бо це все сьогодні купується. Справжня еліта виростає, може, лише в третьому поколінні інтелігенції, бо треба пройти певні етапи, створити певні традиції.

Якщо говорити про національну еліту, то в Україні її раніше просто не існувало. Вона винишувалась або перекупувалась. Спочатку до Варшави, потім до Москви, тепер – до Парижа і Нью-Йорка.

Це називається «brain-drain»...

Це відоме явище, і нікуди від нього не подінешся. Але треба створювати умови, щоб люди хотіли залишитися і навіть щоб до нас їхали, а не від нас тікали. Створення еліти – це процес тривалий. Гадаю, що, передовсім, треба дати молодим людям добру освіту, а згодом з'явиться і справжня еліта.

Це справа майбутнього, а які перспективи є зараз у ваших випускників, я маю на увазі кар'єру та матеріальний достаток? Чи потрібні вони сьогодні?

Моя відповідь щира: у них єдина проблема: з кількох пропозицій роботи вибрати найліпшу. Усі вони працевлаштовані. Вони дуже високо затребувані роботодавцем, причому роботодавцем, на пре-

великий жаль, переважно іноземним, який працює в Україні. Звичайно, деякі наші випускники працюють в урядових установах, деякі займаються бізнесом, – це все є.

Ці успіхи з'явилися не на порожньому місці. Ми були першими, хто почав проводити ярмарок кар'єр, потім це почали робити й інші навчальні заклади. Двічі-тричі на рік до нас приходять роботодавці, знайомляться з нашими студентами.

Для багатьох університетів дуже важким є фінансовий бік навчання. Здається, у порівнянні з КПП у вас справи йдуть добре. Як вам це вдається?

Ситуація дуже складна і в нас. Знаєте, якби до мене прийшов найбільший в Україні начальник, то я би йому сказав: дякую, що ви нас не підтримуєте. Саме завдяки тому, що нас влада ніколи не підтримувала, а фактично навіть була в опозиції до нас, це дало нам наростити м'язи. Але ж важливі ще не тільки обсяги грошей, але й фінансовий менеджмент. Навіть з мінімальними ресурсами треба вміти впоратися. Наприклад, наші пріоритети – це комп'ютеризація та бібліотека, я приділяю їм особливу увагу. Без них університет просто перестав бути університетом.

Ми дістаємо від державного бюджету лише третину того, що нам треба. Дві третини ми самі заробляємо, або знаходимо спонсорів. Тому у Києво-Могилянській академії менше контрактників, ніж деінде.

Парадокс полягає у тому, що я є прихильником платної освіти, але вважаю аморальним ставити багато студентів на контракт, тому що неплатоспроможне населення. Хоча ситуація поволі змінюється.

Києво-Могилянська академія – це одна з річок, які наповнюють, так би мовити, море сукупного українського інтелекту. Яким він є, у чому його сила

і слабкість, які завдання стоять перед ним? На Заході цими питаннями переймається держава, а у нас?

Чи думають у нас в Україні про інтелект нації? – так, хоча і недостатньо. Це одна з серйозних проблем, які стоять сьогодні перед Україною як державою. При всіх негативних сторонах того попереднього суспільства, в якому ми жили, яке я дуже не любив і мірою своїх сил боровся з ним – у ньому було і позитивне. Був дуже високий освітній рівень населення. Я був у 50 країнах світу, тому можу сказати, що у нас рівень ще й досі високий. Це створювало якесь силове поле інтелекту. Навіть дисиденти могли виникнути лише в суспільстві, де є напружене інтелектуальне життя.

Негативом є те, що цей інтелект не україноцентричний. Я колись замислювався над феноменом прибалтійських країн. Чому такі кількісно маленькі народи створюють таку потужну культуру? Я спеціально їздив до Литви, ходив до театру Некрошюса. І я зрозумів: тому що у них є насичене національне культурне середовище. Їх мало, але відсоток національно свідомих людей значно вищий, ніж в Україні. Наші ж національно свідомі люди перебувають у якомусь вакуумі. У нас немає національно налаштованого середовища, і це не дозволяє створювати серйозні духовні цінності.

Чи не має у вас відчуття, що інтелектуалам, нашій «контреліті» ще чогось бракує?

Їм бракує якогось стрижня. Не вироблено спільної ідеї для цілої нації, держави. Вони трохи розгублені у цьому сенсі. Ну добре, заробити грошей, а далі, – далі що робити? Для чого? Бракує мети. Але я певен, з часом ця ідея, спільна мета обов'язково прийде.

Розмовляв Андрій Маклаков

За матеріалами www.dialogs.org.ua

сергій дацюк

*українська еліта:
міт,
блеф
і провокація*

Еліта – це міт

*Пасквіль.
Безневинним дівчатам і нервовим дорослим
читати не рекомендується*

Запрошені на численні громадські форуми в Україні іноземці дуже дивуються нав'язливим розмовам у нашій країні про еліту. Вони, мовляв, відмовилися від цих розмов давним-давно. Ми ж не можемо відмовитися. У нас мітична ностальгія за елітою. Цікаве спостереження можна зробити на круглих столах, присвячених цій темі: усі, хто обвинувачує вітчизняну еліту в нездатності виконати свою місію, у цей момент не є елітою і навіть не розуміють цього. Еліта не може обвинувачувати еліту, тобто саму себе, у нездатності до чого-небудь.

Еліта – це науковий соціологічний термін, а також публіцистичний термін, що переважно означає «немає-еліт-як-жаль», але у жодному разі – не політичний. У політичному сенсі еліта – міт, що підготовується з різних міркувань, про присутність-відсутність еліти. От, наприклад, у нас є, виявляється, творча, наукова, технічна, бізнесова, управлінська, релігійна і, звичайно, політична еліти. Чи еліти?

Міт про еліту виникає з громадянської нездатності суспільства до самоврядування, з відсутності політичної активності громадян. Міт про еліту виникає також у суспільстві без публічної політики. Поверніть політику – і ви втратите міт про еліту.

Розмови про еліту – це спосіб свідомо чи підсвідомо перекласти відповідальність за прийняття рішень на відсутню соціально-активну і ресурсозабезпечену групу. Чим більше помітна відсутність громадянської активності, тим більше чується розмов про еліту.

Еліта як міт розуміється утилітарно: з погляду якісних послуг, що у цивілізованому світі уже є, а у нас якось забарилися. Тобто міт про еліту буде існувати увесь час, поки цієї самої еліти не буде. А коли вона з'явиться – буде існувати міт про всесилля декількох людей, що приймають рішення в країні. Така форма (на зразок масонської) вибраності впливових людей характерна саме для тих країн, де ця еліта є.

Нав'язливі розмови про еліту сьогодні – це спроба присвоїти знак відсутньому місцю прийняття самостійних рішень у країні, що до того ж перебуває у зовнішньому управлінні. У ситуації зовнішнього управління країною еліта здобуває ще одну роль – вона ліпше, ніж інші, повинна знати, перед ким сьогодні потрібно прогнутися, щоб було комфортніше, – перед США, Європою чи Росією.

У прагматичному сенсі еліта – це частина суспільства, що надає решті суспільства послуги з ідеологічного, політичного й економічного комфорту уже сьогодні, а також забезпечує ф'ючерсні угоди з історією. Якщо комфорту немає, то робота еліти неякісна. Якщо ф'ючерсних угод не укладається, то немає забезпеченого надією і мріями спільного майбутнього, а є тільки індивідуальне майбутнє, засноване на власному страху і ризику. Еліта ніби творить мрії про майбутнє. І чим більше вона мріє, тим більше варіантів майбутнього можна реалізувати на рівні повсякденної свідомості. І тим більше мітів народжується про саму еліту.

Міт перший. Еліта – це влада, тобто ті, хто приймає владні рішення. Тобто, номінальна влада в країні і є її елітою. Критики цього міту вказують на проблеми, пов'язані з ростом егоїзму і деморалізацією представників еліти у владі. Претензії, пред'явлені до саме так трактованої еліти, пов'язані з тим, що втрати від її деградації більші, ніж вигоди від її егоїзму.

Міт другий. Еліта – це ті, хто піклується про суспільне благо. Тобто опозиція – це еліта, оскільки вона більш моральна, ніж деморалізована влада, бо вона дбає про благо суспільства, а влада дбає тільки про себе. Критики цього міту вказують на проблеми, пов'язані з романтизмом і з відсутністю прагматизму у такої еліти. Претензії, пред'явлені до саме так трактованої еліти, пов'язані з тим, що суспільне благо – звичайно дуже слабкий мотив для відстоювання своїх інтересів при зіткненні з іншими інтересами, наприклад, на зовнішньополітичній арені, де зникає поняття суспільної користі як національно-суспільної.

Міт третій. Еліта – це кращі представники влади й опозиції, тобто лідери у певному рейтинговому підході. Звідси в Україні існування безлічі рейтингів, що визначають кращих із кращих. Ми побудували могутню систему ієрархії, як у кастовому чи

середньовічному суспільстві, виражену у всіляких знаках відмінності. Хотілося б знати: чи існує в інших суспільствах така безліч видів номерних знаків для автомобілів чи це наш винахід, а також одержати вичерпний список табелі про ранги, позначених у цих номерах. Тобто, якщо номер автомашини закінчується на «ВР», то це крутіше, ніж «КМ», чи «АП» усе-таки крутіше. І скільки разів потрібно присісти, коли бачиш номер синього кольору?

Мітичність виявляється ще й у тому, що еліта – це те, що видно тільки на відстані. І ніколи точно не можна сказати, хто є елітою. Згодом може виявитися, що еліта взагалі була в іншому місці, робила щось інше, ніж влада чи опозиція, і взагалі мало ким була помічена.

Еліта пов'язана з національною історією, вона похідна від нації, а не від держави, тобто радше від культури в цілому, а не від поточної політики. Бердяєв у «Філософії нерівності» (лист 4 «Про націю») говорить, що нація – категорія конкретно-історична, а не абстрактно-соціологічна. Соціологічні опитування ніколи не дають уявлення про націю. Постає запитання масі, і ви одержите масову відповідь, що має мало спільного з тим, як люди будуть діяти насправді. Щоб хоч що-небудь зрозуміти про українську націю і національну еліту, потрібно розглядати її історично.

В Україні є єдиний маленький пасіонарний прошарок – молодь. Молодь спроможна не тільки правильно бачити історичну перспективу, але і діяти (бій під Крутами, голодування студентів 1990 року, постава молоді на виборах). Старші представники української еліти, можливо, ліпше усе бачать і розуміють, але до дії зовсім не пристосовані.

Бердяєв у згаданій роботі воює з рівним правом на національне самовизначення. І сьогодні це вже не здається дивним. У нації споконвічно немає жодних прав на самовизначення й існування. Це право повинно бути завойоване фізичним протистоянням,

доведено культурно і ментально, вистояно у кривавій боротьбі зі спробами відібрати його. «Сврейське напружене очікування Месії» за Бердяєвим не є націоналістичним. Очікуючи Месію, Україна легко потрапляє під культурний вплив Росії.

Еліта – блеф

Ну, де отут записують в еліту? Мене запишіть. Розмови про еліту потрібні для того, щоб тих, хто говорить про стан еліти, і вважали елітою. Розмови про еліту – своєрідний блеф, заміщення реальної інтелектуальної діяльності.

Ниюча самопрезентація еліти – щось подібне до орденів Брежнєва. Саме тоді, коли зникає сенс владної діяльності, з'являється величезний попит на обраність, відмінність від інших.

Може, еліта – це просто відомі люди? Стос журналів і газет, що проводять дослідження найуспішніших людей навперебій розповідають про «життя вдалося». «Кореспондент» у цьому дуже відрізняється. Мовляв, – ось успішні люди. А що значить успішні? Вони будували свій зухвалий персональний проект, зіштовхнулися з унікальними перешкодами з боку суспільства, але вистояли, перемогли і довели свій успіх? Ой, щось не пригадаю. Вони були відомі «за рознарядкою», при будь-якій владі, при будь-якій політиці, ні з ким вони не боролися, вони чекали свого часу, вони підлаштовувались під реальність... Так, може, це і не успіх зовсім?

Навіщо функціональне місце медіа-реальності, що забезпечує популярність людини, називати успіхом? А для того, щоб не ставити дурних питань, а що ж є успіхом насправді. Успішність медіа-образу аж ніяк не є успішністю життєвого проекту його носія. Перебуваючи щогодини у медіа-реальності, до того ж потужно цензурованій, приймаючи популярність за успіх, ми опиняємося перед обличчям медіа-образу, а не перед обличчям особистості.

Один відомий тележурналіст вважається успішним. А чого це раптом? На його місце знайдеться десяток людей, що будуть робити це краще, але можуть виявитися безкомпромісними, і тоді не втримаються на його місці. Тобто, успіх – це професіоналізм плюс пристосуванство? То це ми називаємо успіхом? А як же бути з непристосуванцями? Тобто їхній персональний проект не може бути успішним? А що взагалі можна знати про їхній персональний проект у суспільстві тотальної цензури?

По-справжньому успішна людина з відомих у країні тільки одна – Верка Сердючка (Андрій Данилко). Він послав далеко і на довго усі норми і правила снобістського смаку, він переборов зневажливе ставлення до свого аж занадто народного мистецтва. Він робить пісні у телепроектах поряд з іншими авторами, що, на відміну від пісень інших авторів, стають популярними. Він відкрито говорить народною мовою, переодягається у жінку і не вважається «підером». Його запрошують, його цитують, його вивчають.

А у чому успіх тележурналіста, що провадить монологічні телепередачі, копаючи опонентів, що не можуть відповісти не те що в його телепередачі, але й в інших телепередачах? У чому успіх тележурналіста, якому завдяки конформізму і лестошам влади вдається утримуватися у медіа-просторі?

Успішний медіа-образ, сформований з метою, що найчастіше не належить самому його носієві, – ще не успіх його носія. Народ швидко забуває відомих. Є тільки одне правило успіху – створення масштабної драматургії особистісного протистояння суспільним традиціям і нормам і перемога у цьому протистоянні, яка б мала історичний резонанс.

Популярність – ще не успіх. Місце у медіа-реальності – ще не успіх. Спроба заміщення успіху популярністю – контрпродуктивна. Це розрахунок на короткострокову перспективу. Елітарність як популярність – це блеф.

Суспільству інтелігенції, що переродилася у пролетаріат інтелектуальної праці, залишається тільки блефувати. Блефуюча еліта, що згодує рейтинги своєї популярності решті населенню і провадить дискусії про неспроможність виконати свою місію, – це спроба не говорити про що-небудь за великим рахунком.

Еліта – провокація

Відсутність еліти, кажуть, катастрофа. Давайте терміново створювати еліту. А ми готові? Еліта – це виклик. Еліта – провокація для своєї нації і для чужих. Єдиний спосіб сьогодні створювати еліту – це, для початку, сміх і глузування над самими собою. Може, перевіримо? Давайте поговоримо дуже жорстко, у провокаційній манері.

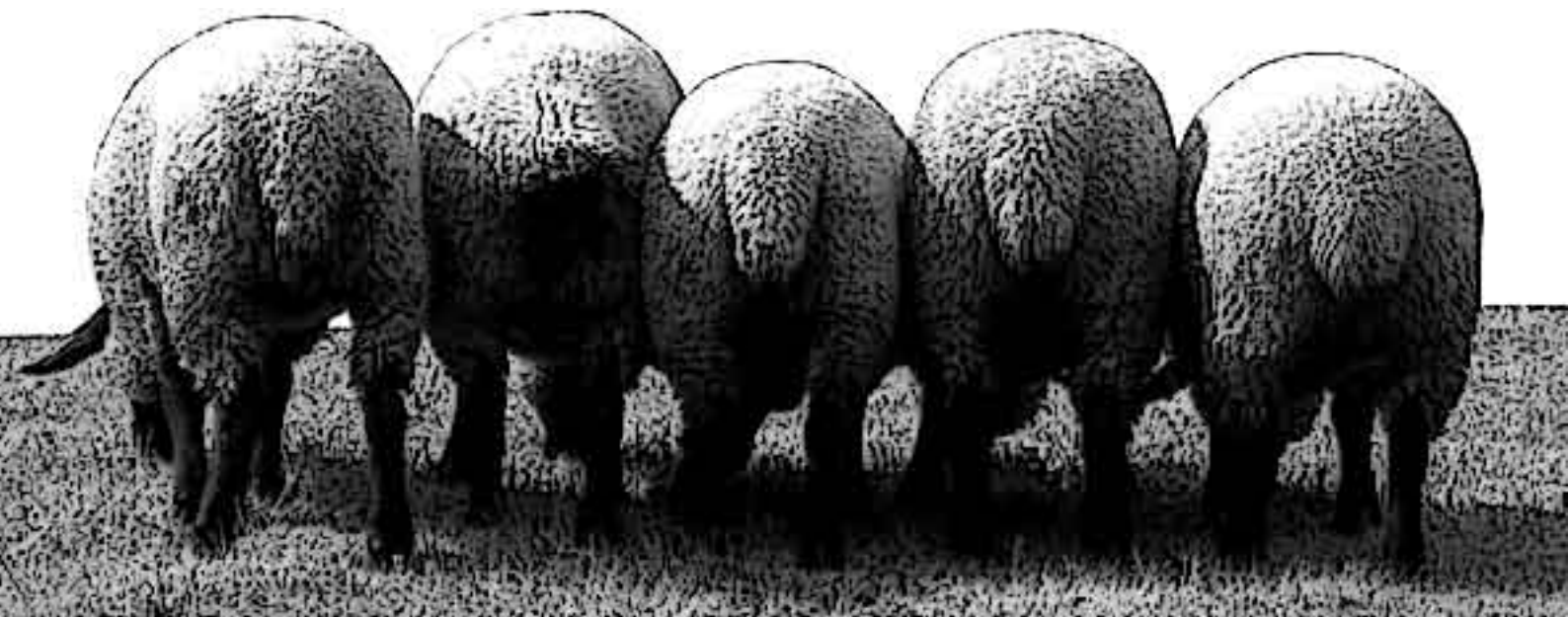
Усі уже внутрішньо погодилися з тим, що на відміну від «ліберальної імперії» у Росії, Україна створює «ліберальну окраїну». Але «еліта» ще не прийшла до єдиної думки, окраїною чого повинна бути Україна – Європи чи Росії. Усі вже згодні, що якщо довго стояти у розчепірці, то неминуче поставлять раком, але помінати позу ще не наважилися.

Розмови про еліту в Україні – це спосіб публічної демонстрації «садо-мазохістичного перекручен-

ня» і слідом за цим «мастурбації без ерекції». Тобто розмова йде приблизно так: «ми імпотенти тому, що не можемо відсторонити від влади кастратів. Але оскільки ми усвідомлюємо, що ми імпотенти, і уявляємо, як би ми могли «виграти» кастратів, то сама ця обставина дозволяє нам думати, що якась потенція в нас усе-таки є».

Ми довго спокушали усіх мужиків – і США, і Росію, і Європу. Мужики зібралися, ми у відомій позі. Тепер треба тільки вирішити, усім відразу будемо віддаватися чи за чергою. Першою прилаштувалася Росія. «Біда!», – закричали тут деякі «імпотенти», – «Україну мають!» «Так їй подобається!» – говорять у Росії. «Загалом, нічого, але занадто грубо. Чи не можна якось ніжніше....» – заявляють кастрати. «Так, будь ласка! Вам куди ніжніше – у Тузлу чи нижче?» – говорять у Росії. Кастрати й імпотенти задумалися, і знову заговорили про національну еліту.

Еліта, гей би, має місію. Решта суспільства її годує, напуває, закриває очі на її злочинство з однією метою – щоб вона піклувалася про благо цього самого суспільства, рятувала його у кризових ситуаціях. Тому нині більшості безмовних можна б і рахунки пред'явити: це що ж ви робите, ледарі?! Ми

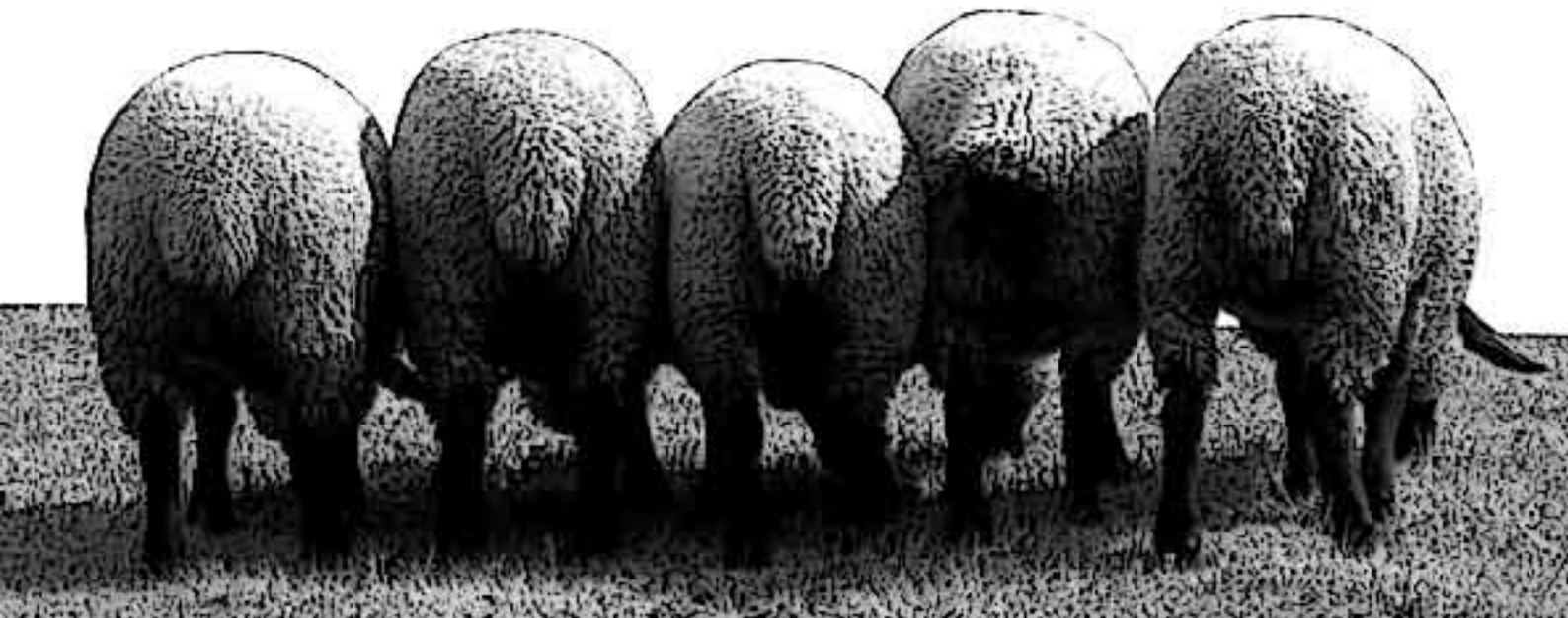
вас годуємо, напуваємо, до наркоти не чіпляємося, неповнолітніх мати дозволяємо, навіть статті про орієнтацію скасували – усе для вас. А ви що? Країну мають по повній програмі. А ви нас розмовами про еліту годуєте. Або публічне харакірі – або позбавимо вас звання елітарних камікадзе.

Чи маємо ми еліту, якщо її мають інші еліти, от у чому питання? Щоб тебе вважали мужиком, потрібно хоч раз чоловічу гідність показати. Еліта суть використання потенції, а не розмова про причини імпотенції. Провокація російської еліти – це демонстрація чоловічої сили, провокація української – вигравання стегнами. І те й інше – провокація. Але в одному випадку це месидж: «Я тебе візьму», а в іншому випадку – месидж: «Візьми мене».

Українська еліта не довела право на самовизначення своєї нації. Вона віддала перевагу розграбуванню країни, здала її іншим країнам, зрадила її інтереси стосовно іншого світу. І коли росіяни говорять, що нас немає, тому що ми не можемо адекватно відповісти на їхні провокації, вони праві: у цьому сенсі наша нація дотепер не має права на існування.

А якщо так, то історична місія української еліти – у кривавій війні довести, що вона еліта. Не буде

крови – не буде еліти. Нема чого потішати себе ілюзією про миролюбність українського народу. Усі інші способи слізних переконань і дискусій для історії – не аргумент. Москва сльозам не вірить, Москва кривці жадає...

дмитро кракович

у сучасному
суспільстві
еліта
створюється

Поняття еліти

Еліта – поняття, передовсім, соціологічне. І часте використання цього терміна у політиці і публіцистиці не скасовує необхідності, насамперед, соціологічного підходу до нього. Отже, визначимося, що ж таке еліта? Адже якщо розмитий предмет розмови, то істини не досягнути.

Еліта – це впливові люди у тій чи іншій сфері громадського життя. Тобто, ключовим у розпізнанні приналежності людини до еліти є її впливовість, як би вона не реалізувалася: шляхом харизматичного впливу, передачею грошових сум чи виданими указами...

Еліта – це не обов'язково відомі люди, але і ті, хто, перебуваючи у тіні, за кадром, впливають на прийняття рішень. Референти иноді є «сірими кардиналами», а безіменні керівники середньої ланки приймають рішення, визначальні для життя регіонів; обличчя людей із силових структур звичайно не відомі (якщо вони відкрито не йдуть у політику), але від цього їхній вплив на політичне життя не менший.

Еліта – це не найбільш видатні люди. Зазвичай, слід володіти якимись неординарними якостями, щоб увійти до еліти і бути нею (вольові якості, енергійність, освіченість, культура, харизма). Однак, це не обов'язково, якщо твою кандидатуру просувають збоку.

Еліта – це не ті люди, що керуються суспільними інтересами. Еліта керується своїми інтересами, що можуть збігатися із суспільними.

Множинність сфер громадського життя визначає множинність еліт. Разом з тим, у публіцистиці й у масовій свідомості поняття еліти звужується до політичної еліти. У колах аналітиків розпізнають також господарську еліту. А є ще, скажімо, правова (інститути суду, адвокатури), культурна (духовна, наукова, художня) еліти. І представники різних еліт часто впливають на процеси у суспільстві опосередковано – через представників іншої еліти (так за діями «господарників» прослідковується вплив провідних економістів).

Спекуляції на тему: чи є в українському суспільстві еліта – це, по суті, розмови про те, яку еліту маємо, а яку хотілося б. Тому що еліта у суспільстві є завжди. І чим більше розвинуте суспільство, тим

більш різнопланова його еліта. А державний устрій визначає розмір еліти, її структуру і ступені впливу.

Виявлення еліти

Найпростіший метод створити уявлення про еліту в Україні – це аналіз згадувань у ЗМІ про вплив на ті чи інші події. Це, щоправда, виявляє тільки частину еліти, але також дозволяє зрозуміти її структуру і ступені впливу окремих представників.

Експертні опитування журналістів і аналітиків у різних сферах дозволять частково виявити «тіньову» частину еліти і тонкі зв'язки між представниками еліти.

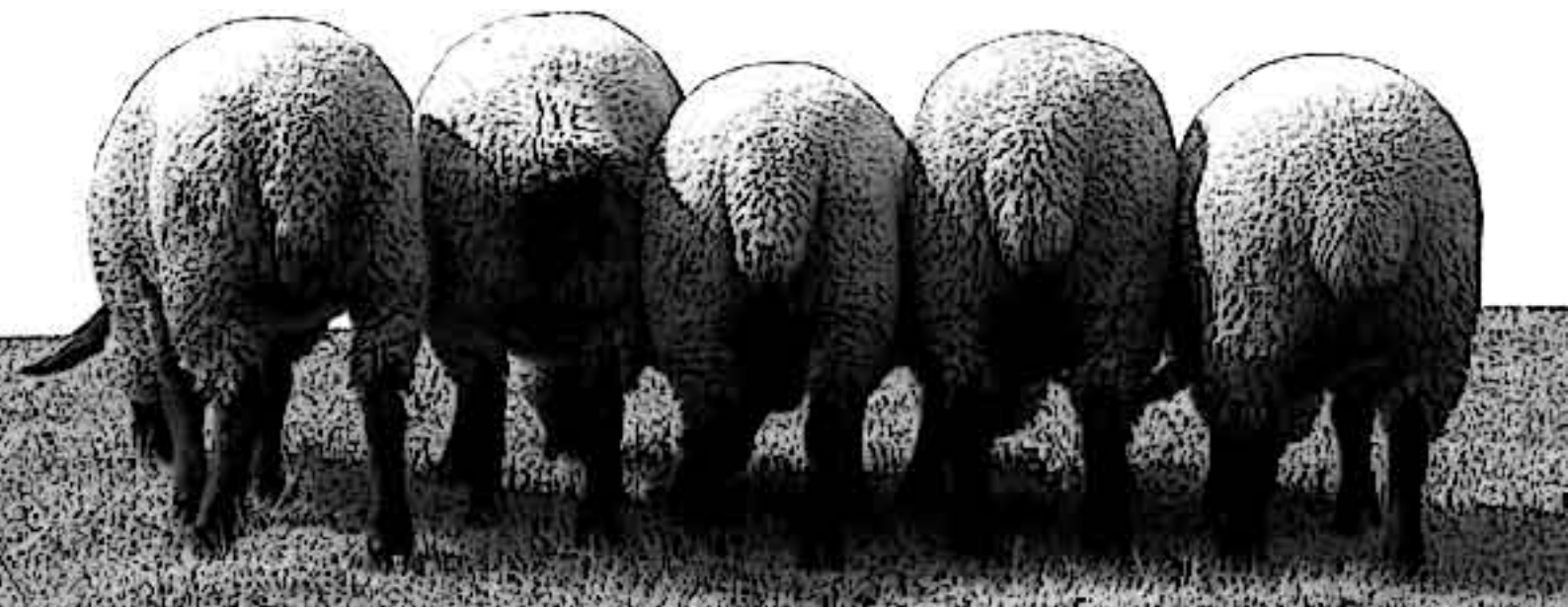
Експертні опитування самих представників еліти можуть дати ще повнішу інформацію, особливо, якщо мати на увазі, що на прямі запитання тут, радше, будуть отримані неповні, неточні чи перекручені відповіді – еліта не зацікавлена у розголошенні інформації. Але є непрямі методики. Наприклад, якщо просити проаналізувати якусь ситуацію, можна зрозуміти, якими механізмами і зв'язками користається чи, можливо, скористається сам опитуваний у своїй конкретній ситуації.

Еліта і демократія

Ідеальна демократія, що подається як рівний доступ усіх членів суспільства до управління цим суспільством, не залишає місця для еліти. Але ідеальної – прямої – демократії, як відомо, не існує. Принаймні, на сучасній стадії розвитку цивілізації.

У представницькій же демократії, що існує нині у так званих демократичних країнах і до якої прагне Україна, відбувається регулярне делегування влади (депутатам, президентам, міністрам, суддям), унаслідок чого і створюється еліта. Тобто, представницька демократія сама за необхідністю відтворює еліту.

Але при цьому розвинуті демократичні системи підтримують соціальні інститути, що певним чином контролюють рівень свободи еліти. Це, приміром, конкуренція, суд, ЗМІ, громадські організації, філантропічні організації. В Україні такими стримуючими силами є наразі конкуренція еліт і консолідація з метою протистояння впливу зовнішніх еліт. Судова влада і відносно незалежні ЗМІ, як стримуючі важелі, – наразі у далекій перспективі.

Вплив на еліту

Еліта не є законсервованим елементом суспільства. Тобто, вплив на неї реальний.

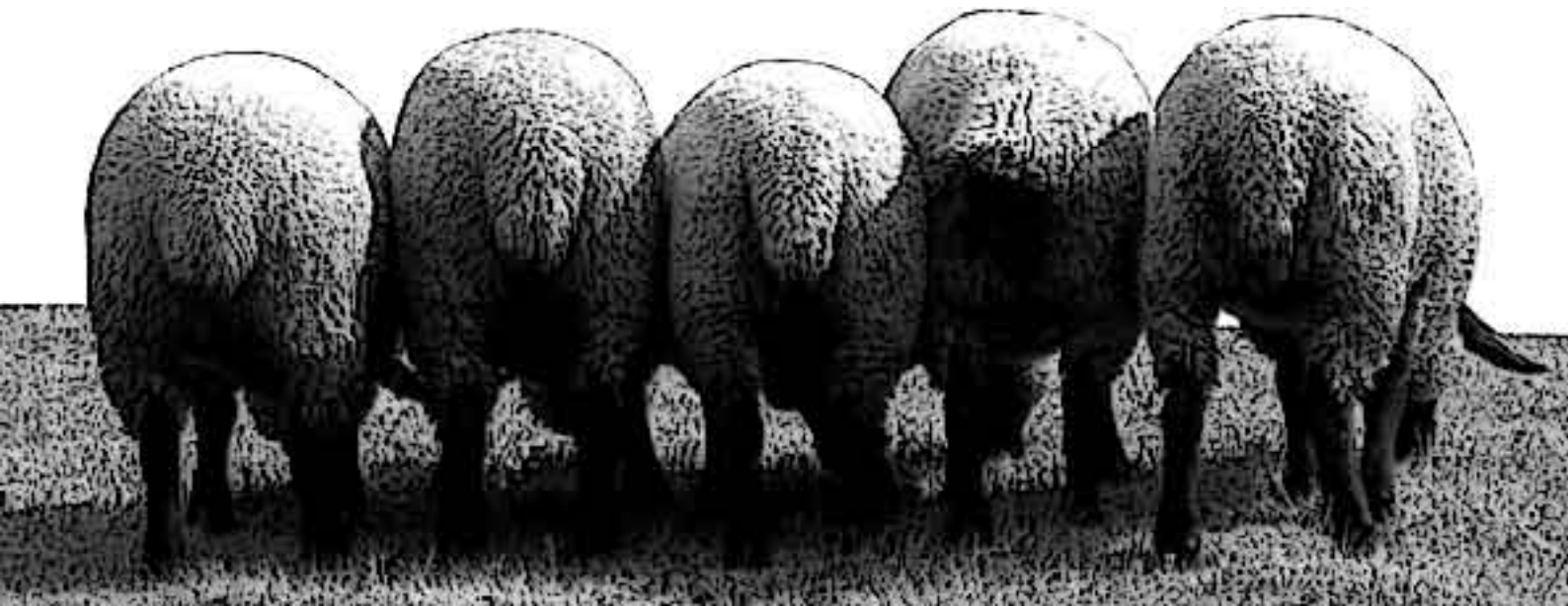
По-перше, з боку зовнішніх еліт. На дії представників еліти може вплинути тиск політичних чи суспільних кіл ззовні. Він же, у свою чергу, викликається цілеспрямованими діями як міжнародних організацій, так і приватних осіб. Крім того, закордонні економічні ініціативи, що стосуються інтересів України, можуть впливати на поведінку окремих представників національної еліти.

По-друге, з боку інших еліт у своєму ж суспільстві. Найбільшим безпосереднім впливом у сучасному суспільстві володіють політична і господарська еліти. Окремі представники усередині цих еліт не консолідовані, а роз'єднані внаслідок зіткнення їхніх інтересів. Що і дозволяє іншим елітам, що не можуть приймати прямі рішення (найбільш впливові люди у ЗМІ, представники духовництва і под.), використовувати свій вплив на суспільство для підтримки одних чи створення несприятливих умов для інших.

По-третє, з боку нового покоління (це можна розглядати тільки як перспективний шлях). У країнах, що перебувають у періоді змін, омолодження еліти відбувається швидше. Нова еліта створюється шляхом освіти і виховання, а також налагодженням зв'язків – у країні і за рубежом. Нових зв'язків.

Звичайно ж, не потрібно переоцінювати можливості «роботи» з елітою. Еліта сильна. Але не задана, і не всесильна.

За матеріалами www.dialogs.org.ua

*Яся
пруденко
(Де)еліта*

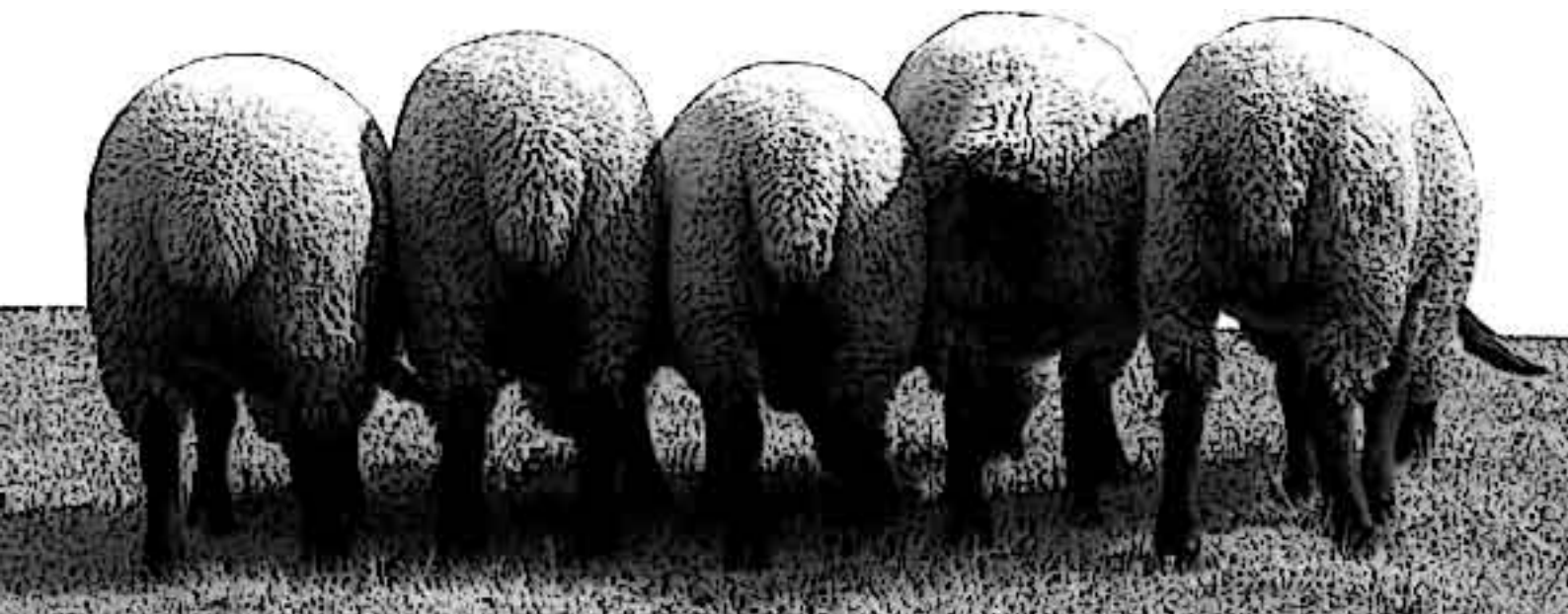
Трагізм «безкультурности», нестабільної політичної ситуації та втечі «білих комірців» до країн першого світу в Україні пов'язаний, передовсім, з проблемою вітчизняної еліти. Точніше, з її відсутністю. Частково наявність проблеми пояснюється втратою (чи ненабуттям) критеріїв, яким має відповідати еліта. Інша частина проблеми, на мій погляд, міститься у дезорієнтації сучасної молоді, яка щиро намагається набутти престижного статусу еліти.

Від небуття до авторитету

Дезорієнтацію щодо феномену еліти можна пояснити кількома фактами з «минулого життя». Відсутність живої еліти, у повному сенсі цього слова, на яку б мала змогу орієнтуватися молодь, пояснюється тим історичним фактом, що у Союзі не існувало поняття еліти, принаймні офіційно. Існувала група митців, політиків, науковців, які виконували конкретні завдання. Вони не могли нести жодних ідей, окрім загальноприйнятої ідеології. Їхні правильні кроки відзначалися путівками, квартирами і загальною пошаною, а неправильні – ув'язненнями, засланнями, а подекуди і смертними вироками. У дисидентських і опозиційних колах, до

яких входили високодуховні та освічені люди, поняття «еліти» також не побутувало. Стає зрозумілим, що термін «еліта» не побутував у радянському лексиконі. Та й з позицій сучасності важко визначити його семантичне навантаження для радянської людини. Очевидним лишається одне – для тоталітарної системи неприйнятною була термінологія, яка б окреслювала інтелектуальний та культурний потенціал людини.

Така «непопулярність» феномену еліт зумовила неоднозначне ставлення до нього і сьогодні. Сучасні західні політологи зазначають, що у посткомуністичному просторі наявна соціально-психологічна спадщина – у менталітеті, в образі мислення і ставленні до цінностей [2]. У повсякденні і у сфері духовного життя люди ще довго будуть обирати між патерналізмом і самостійністю, між утриманням від політики і активною у ній участю, між бажанням бути у безпеці і готовністю до ризику. Розвиток посткомуністичного суспільства відбувається за складним сценарієм, який є радикально суперечливим за своєю суттю. З одного боку, це позитивний досвід антитоталітарної контркультури, з іншого – досвід патерналістського авторитаризму, на ґрунті якого безболісно прижилося суспільство спожива-

чів. Постсовєтська людина стрімко входила в нові ринкові відносини, які, разом із процесом присвоєння колись загальнодержавного майна формували новий тип людини, яка керується вже особистісним прагненням до вигоди, володіння та накопичення. У перші роки незалежності сформувалася особлива когорта багатих і впливових людей, які виграли при трансформаціях у державі, так званих «авторитетів». Це поняття приблизно на десятиліття замінить поняття «еліти» та надасть останньому специфічної конотації, яка є живою і сьогодні.

Отож, на теренах України під елітою переважно розуміють або ж правлячу гілку влади (що є пережитком патерналізму), або ж успішних підприємців (які є уособленням нового гатунку «ринкової людини»).

Можливість еліти у гіперреальному. Мати чи бути?

При спробі дати дефініцію еліти та переліку якостей, якими вона повинна володіти, конче виникне діалектичне протиставлення її масам. Ця ідея поділу є сутнісною характеристикою суспільства від його початків. Конфуцій, Платон, Мак'явелі, Картель, Ніцше та інші працювали над проблемою демаркації «вищих» і «нижчих», «аристократії» та «плебсу».

Наприкінці XIX – на початку XX століття з'являються перші концепції еліт, авторами яких були В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс. На мою думку, необхідність створення і визначення терміну, який вказував би на «обрану» верству населення, не випадково припадає на початок постіндустріального періоду. Вперше за багато століть існування людство відчувало присмак свободи і ... злякалося її [5]. Будучи рабом, кріпаком, цеховиком людина відчувала себе захищеною. У доіндустріальному та індустріальному суспільстві статус людини визначався її походженням. Тобто, і елітарність у такому

суспільстві була можлива лише за спадком. Ті, хто були знизу, завжди знали, що хтось є зверху, і цей хтось забезпечить звичний коловорот життя. Після хвилі революцій плебс постав перед необхідністю правити своїм життям сам, але бути вільним насправді ніхто не був готовий. Тому в деяких державах витворилася еліта, а у деяких – диктатура.

Надання еліті специфічного статусу зовсім не означало, що плебс, таким чином, відмовився від *права* на свободу, яке останнім трактувалося як вседозволеність. У 1929 році Хосе Ортега-і-Гасет, спираючись на теоретичні розробки Т. Карлейля, Р. Вагнера та Ф. Ніцше, одним з перших діагностує феномен масовості суспільства та пропонує «найрадикальніший поділ людства» на дві групи: тих, хто суворий та вимогливий щодо себе самого, хто бере на себе працю і *обов'язок*, і тих, хто схильний до потурання собі, до самозакоханості, хто живе без зусиль, не прагнучи самовдосконалення і плывучи за течією [3, 8]. Таким чином Ортега-і-Гасет вперше окреслює розуміння того, що спадкова еліта у сучасному йому суспільстві не можлива. Натомість шляхта (від *шляхетність*), як він її визначає, – це завоювання. «Для мене шляхетність – це синонім напруженого життя, що постійно прагне перевершити себе, пориватися від старих досягнень до намічених обов'язків і вимог» [3, 51]. Шляхетне життя філософ протиставляє інертному життю, що статично замикається у собі, приречене на вічну нерухомість. Власне, це є існування, що користується загальними правами, як правами «людини і громадянина», що є пасивною власністю, чистою користю і вигодою. Усвідомлення своїх прав є гарантом успішного існування у суспільстві, які дістаються кожній людині при народженні і не вимагають від неї жодних зусиль.

Звичайно, що праця «Бунт мас», присвячена цій проблемі, частково встигла застаріти. Від свого утвердження маси, а разом з ними й еліта, пройшли

складний шлях до констатації гіперреальності, в якій повноправно правлять симулякри. Та одна з рис еліти (шляхти), яку визначив Х. Ортега-і-Гасет, є, на мій погляд, актуальною і сьогодні. Йдеться про відповідальність, яка має стати першою і головною ознакою і в наших пошуках вітчизняної еліти. Саме відсутність відповідальності у сучасної «еліти» пояснює її небуття. Будь-яка активна дія, на відміну від роботи чи праці, не може мати наперед визначеного результату, який, незалежно від його успішності чи неуспішності, вимагає «авторства» [1]. А громадянину постсовєтського суспільства легше з прикрістю констатувати: «за що боролися, на те напорилися», аніж свідомо взяти на себе частку відповідальності за суспільні негаразди. Якщо відповідальність не є, і вже й навряд чи колись стане, характерною рисою сучасної української «еліти», то будемо сподіватися, що вона таки стане визначальною рисою молодшої еліти (без лапок), що постає.

У пошуках характеристик для майбутньої молодшої еліти також необхідно звернутися до надзвичайно актуальної роботи Еріха Фрома «Мати чи бути?», яка була написана ще у 1976 році. Народжена в осерді «масової культури» (Нью-Йорк) робота і на сьогодні вирізняється своєю актуальністю та слугує орієнтиром від гіперрерального до реально-го. Констатуючи головні характеристики «суспільства споживачів», Еріх Фром не уникає поділу громадян на два типи: орієнтованих на *мати* та орієнтованих на *бути*. Розпізнати, до якого типу тяжіє індивід, можливо, на думку Фрома, і у повсякденному житті. Орієнтація людини на *бути* чи *мати* виявляє себе у таких суто соціальних інституціях, як навчання, бесіда, влада, пам'ять, знання, віра, любов.

Людина, що прагне *мати*, бажає перевершити всіх, володіти ними та контролювати їх. У інтелектуальній сфері – це розум, що бажає *мати* знання, використовувати його для свого збагачення, підви-

щення свого статусу у суспільстві. Він прагне накопичувати знання як певний віртуальний капітал, який принесе йому реальну вигоду у майбутньому. У любовній сфері – це егоїстичне сприйняття кохання як певної матеріальної субстанції (речі), якою можна безроздільно володіти та отримувати від неї насолоду.

Але любов – це не річ, це форма продуктивної діяльності, що передбачає прояв інтересу і турботи, пізнання, душевного розуміння, виявлення почуттів, бажання дарувати насолоду. Так само і інтелектуальна діяльність, що діє за принципом *бути*, бере активну участь у процесі продуктивного мислення. Тобто, справжнє знання починається там, де розум бере на себе сміливість піддати ґрунтовній критиці підмурок свого знання, вміти сумніватися та не боятися розчаруватися. Оптимальне знання за принципом буття – це *знати* глибше, за принципом володіння – *мати* більше знань.

Очевидним є той факт, що *бути* досить складно, це визнає і сам Е. Фром. Буттєвість і є процесом, за рахунок якого людина перебуває у стані постійного самовдосконалення, а отже самоідентифікації. Якщо володіння виражається у речах, які ми маємо, то буття відноситься до людського досвіду, який ми не в змозі описати. Буття і є орієнтиром для меншості, що прагне якісно змінити світ. Еліта має *бути*. Однак, нашій суспільній практиці відома, на жаль, «еліта», що прагне *мати*.

Отож, до відповідальності як головної риси еліти ми можемо додати головні риси модусу буття за Фромом. Передовсім, – це активність, свобода, наявність критичного розуму. Необхідно зазначити, що під активністю мається на увазі не зовнішня – у сенсі зайнятості, а внутрішня активність, що вимагає постійного продуктивного використання своїх людських потенцій. Така активність – Е. Фром дає їй визначення продуктивної активності – є повним проявом людських потенцій, а отже ототожнює

людину і її діяльність. А таке отожднення дає змогу людині *збутися* як самодостатній персоні, проникнути в реальну сутність самої себе.

Більше того, така інтенція людини до розширення сфери буття означає більш глибоко проникати до сфери реального, а не залишатися на рівні спотвореної ілюзорної картини життя (гіперреального). Таким чином, свідомість стає звільненою від необхідності здаватися (що є запорукою можливості експлуатації інших людей), а має сміливість *бути* такою, як вона є.

Таке критичне ставлення до реальності, яке має інтенції до якісних перетворень останньої, та здатність нести відповідальність за свою діяльність і має вирізняти еліту серед інертної маси.

Прилучаємося до еліти?

«Прилучаємося до еліти?» – саме таку назву має стаття певної студентської інтернет-газети. Її ж підзаголовок: «Студент – це звучить гордо», – виникає бажання в кінці ще знак оклику поставити, але його там, на диво, немає. Напевно, про нього просто забули. Такий заклик, який, в принципі, є характерним для будь-якої вищої школи, що щиро прагне випустити з *alma mater* майбутніх провідних науковців, політиків та діячів культури, формує закритий тип еліти. Цей тип характеризується зверхністю щодо співгромадян, яким не поталанило додатися до лав «кращих». Ця зверхність виникає на ґрунті знання, яким *володіє* «еліта», а саме знання набуває рис езотеричности, яке можуть досягнути тільки дипломовані науковці. Тобто знання уречевлюється, стає валютою, яка є перепусткою до «вищого» світу.

Згаданий пан Е. Фром понад чверть століття тому констатував наявність двох типів студентів [4]. Перший – це так звані відмінники. Фром порівнює їх із добре поінформованими екскурсоводами у музеї. Саме цей тип учнів *збагачується* знаннями,

перетворюючи їх на свою власність. Вони не вчать-ся подумки спілкуватися з автором, звертатися до нього з питаннями, критикувати його, не розуміють, де автор виклав принципово нову ідею для науки, а де просто відобразив головні думки епохи. Студентів дресують так, щоб вони могли повторити головні думки Платона, довести теорему Піфагора, прочитати з виразністю Анну Ахматову. Наковтавшись по шматочку зі «шведського столу доктрин», студент, таким чином, *має* достатньо знань, щоб вступити у доросле життя та долучитися до еліти нації. Що ж до продукування власних нових ідей, то вони, взагалі-то, не є бажаними для особистостей такого типу, особисті думки лякають їх, оскільки провокують сумніви у надійності бази уже отриманої інформації, що має забезпечити світле майбутнє.

Другий тип студентів – це студенти, які обрали буття як основний спосіб стосунків зі світом. Те, що вони чують, стимулює їх до власних роздумів і не сприймається як щось безвідносно до реального життя. Лекція, або прочитаний матеріал для них є живим процесом, у якому вони беруть безпосередню участь. Такий студент перестає бути просто вухами і перетворюється на критичний розум, який може дати оцінку змісту книги та, навіть, оцінити лектора. Цей тип особистості не боїться постійних змін стану свідомості, а отже і всієї структури знання.

Щодо ортегівського протиставлення еліти і маси, то можна констатувати наявність дивного механізму визначення своє приналежності до тієї чи іншої групи. Сучасна молодь, яка вже прилучилася до «еліти» і дізналася про те, що вона існує у суспільстві споживачів, автоматично відносить себе до табору розумної меншості, що усвідомлює шкідливість масової культури. Такий механізм є прямим наслідком визнання наявності студентського квитка престижного університету ознакою «елітарнос-

ти». Цей процес автоматично призводить до створення псевдоеліти, що у своїх діях керується модусом володіння і ставиться до своїх співгромадян як до безособової маси, що не варта співчуття, поваги та любові.

Отож, феномен еліти для постсовєтського простору і сьогодні залишається складним явищем. Елітарність не передається у спадок, а виховати повноцінну еліту нелегко, для цього недостатньо закликати приєднатися до «ліпших», вступивши на платне відділення до престижного університету або переконати себе у своїй відмінності від решти. Створення еліти є складним процесом, який вимагає постійного напруження і праці над собою. Змінюючи власну свідомість, ми змінюємо світ, у якому існуємо. Орієнтуючись на буттєву позицію життя, ми будемо ставитися до кожної людини, як до мети, а не як до засобу.

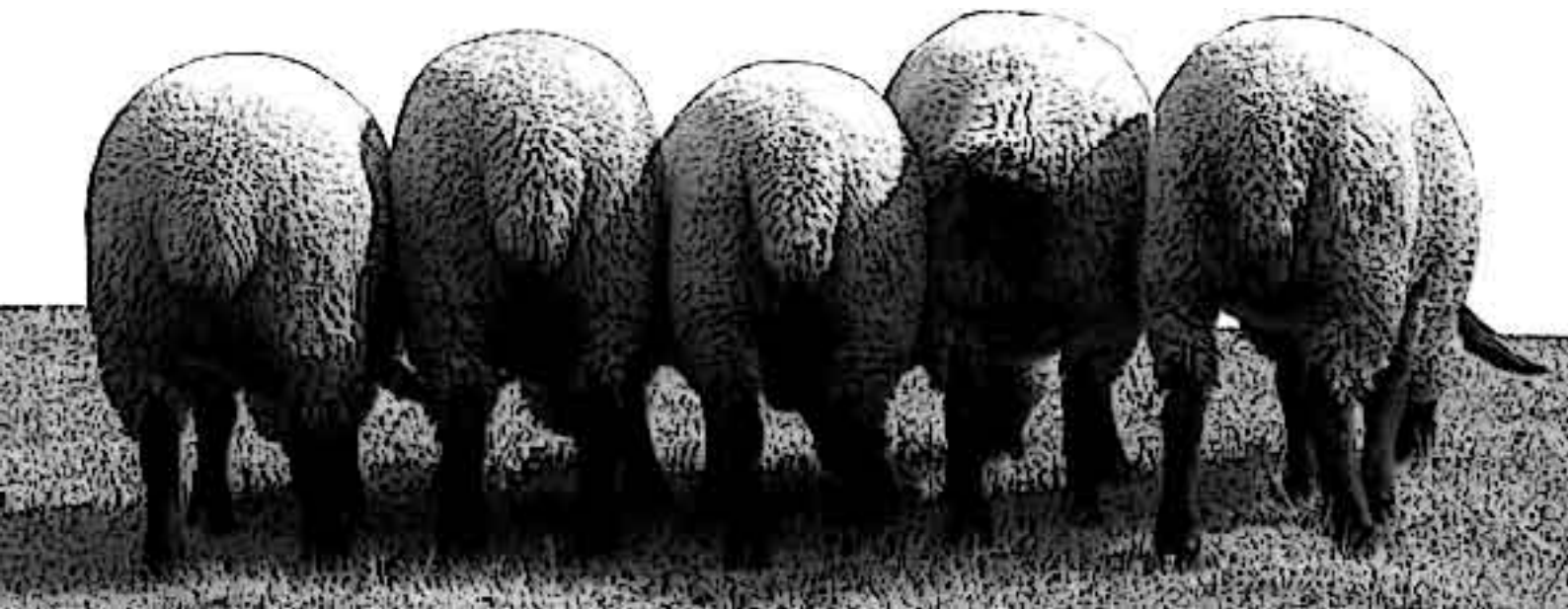
1. Арендт Г. Становище людини. – Львів: «Літопис», 1999. – 255 с.

2. Мейер Г. Эрих Фромм сегодня // Философия без границ. – Москва: Издатель Воробьев А.В., 2001. – 148 с.

3. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – Київ: «Освіта», 1994. – 420 с.

4. Фромм Э. Иметь или быть? – Киев: «Ника-Центр», «Вист-С», 1998.

5. Фромм Э. Бегство от свободы. – Москва: «Аст», Минск: «Харвест», 2005. – 383 с.

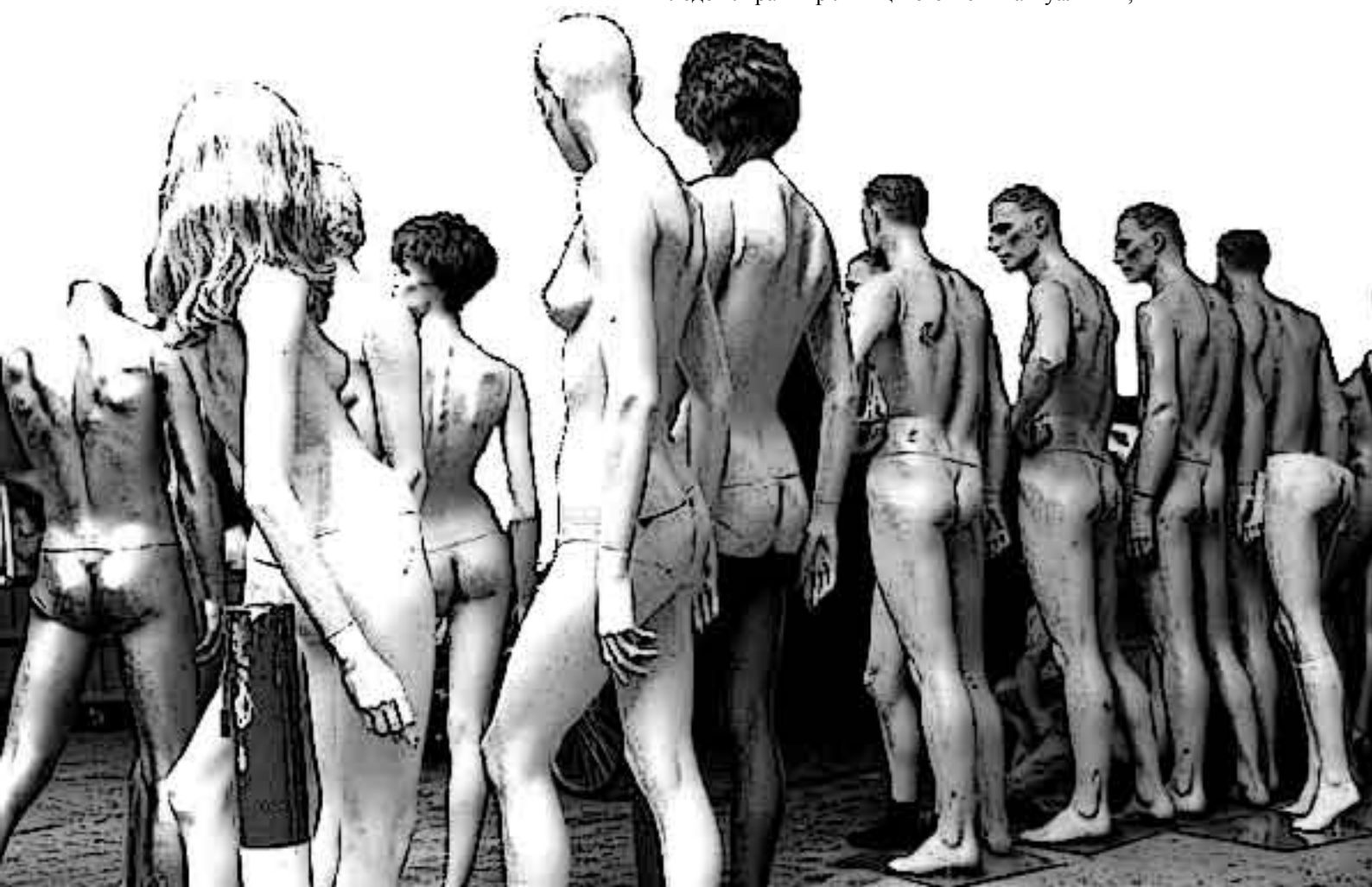
*остан
дроздов*

*безелітарна
україна*

Уперше термін «еліта» я почув у не зовсім свідомому віці – у 8-му класі на уроці біології. Тоді наша сувора вчителька, заступник директора школи, пояснила, що елітою називають найякісніші добірні зерна, потрібні для подальшої селекції виду. А вже потім, у більш свідомому віці, мені з телевізора сказали: ти маєш пишатися тим, що Україна має свою власну політичну еліту. Понад те – мені навіть показали цю еліту. Українською елітою виявилися червонопики дядьки з масними капілярними щокми, які розмовляли суржиком і з колоритними

вкрапленнями «партійно-будівельного» жаргону. Тоді я вжахнувся. І це відчуття нажаханости сучасною українською політичною елітою не покидає мене донині...

Eligare – з латини – полоти, вирощувати. Моя сувора вчителька біології була права – слово, наближене до «еліта», уперше з'явилося у трактатах про рільництво. Це вже потім у політичній думці воно замінило слово «аристократія». Та суть збереглася та сама, і для мене це головна перемога шкільного курсу біології: еліта – це добірна меншість, яка дає визначальний, вагомий результат. Оскільки для молоді України рільництво є менш актуальним, ніж

політичне буття, треба бодай для себе з'ясувати, якою має бути еліта – аби рельєфніше зрозуміти, чому українська політична еліта не є такою, якою має бути, а отже, чому слова «українська перспектива» і «песимізм» прямо пов'язуються одне з одним.

Правильно зазначав Дмитро Донцов: «Коли суспільство починає ділитися на маси та на еліти, то це не поділ за соціальними, а лише за людськими категоріями». Абсолютно точно. «Серед людської спільноти завжди були індивіди більш сильні, мужні, розумні, спритні, хитрі, скупі, а то й просто такі, кому пощастило в житті. І вони поступово виділялися, утворюючи правлячу верхівку» (проф. Борис Кухта). У політичному сенсі робимо поправку на те, що будь-яка політична влада опирається на принцип нерівності та ієрархічності, тож саме політичне життя приводить до виділення еліти. Це – антирівність у дистильованому виді. Антирівність, коли з-поміж мільйонів тіл-обивателів вичленяються окремі люди, які вкупі починають не просто жити у соціумі, а закладати нові цінності, задавати вектор, впливати на суспільні процеси, консолідувати соціум, вносити у нього елементи розвитку, знання та інтелігентності. Це і є критерієм еліти, який відрізняє її від просто влади імущих.

Національна ідея родом із холодильника і гаманця

Еліта – це Мойсей. Вона формує національну ідею і національний міт, який має стати однаково онтологічним і непорушним для усіх мешканців країни. Ось – перша відповідь на питання, чому сучасна українська політична еліта є радше квазі-елітою. Тому що вона національно імпотентна. І саме тому при фактичній наявності політичної еліти ми не маємо національної ідеї. І я дуже сумніваюся, що маємо солідарну націю чи бодай неофіційний реєстр національних цінностей, рівноцінно важливих як для закарпатця, так і для донецчанина.

Історик-культуролог Вадим Скуратівський дефініює еліту так: «Це люди, що роблять свою справу дуже добре. Хтось робить свою справу, хтось добре робить свою справу, а той, хто робить свою справу дуже добре, і є елітою». Продовжу думку. Еліта стає національним Мойсеєм тоді, коли під нею є сформована нація чи бодай народність, яка прагне самоорганізуватися в якусь ідентичність. Адже нація – це якраз політична версія існування народности. Модерна українська нація (це моя думка) зробила фатально невдалий крен у самоствердження не політичними, а культурними артефактами. Ось чому на зорі незалежності українськість утверджувалася шароварними концертами. Нічого поганого у цьому немає – культура, як система єдальних цінностей, є набагато міцнішим фундаментом, аніж тактичні політичні результати. Слова Бісмарка: «Дайте мені німецьку школу, і я за 10 років створю націю». Не буду ятрити рани і казати, що за 15 років навіть української школи не створено – але насправді у нас є проблема зі створенням нації. Політична нація є непоганим компромісом. Бо будувати українську націю з культури, яка є рідною лише для половини населення «від Сяну до Дону» – смерті подібно. Ось чому не доводиться говорити про існування української культурної нації у контурах держави «Україна» і доводиться говорити лише про сьогочасне ліплення української політичної нації в тих самих контурах. Не хочу наврочити, та справжньої культурної нації в контурах держави «Україна» не буде ніколи. Звідси можна припустити, що українська політична еліта виконуватиме свої ситуативні завдання, не більше.

Скажу більше – мене завжди дратували обсмоктування теми національної ідеї. Ну не вірю в українську національну ідею. Не-ві-рю. Як казав той же Скуратівський, «сучасне суспільство вже не можна зорганізувати за допомогою якоїсь абстракції, якоїсь абстрактно висловленої думки, за якою

мусить іти людство». Усе-таки часи Старого Заповіту, коли світовий устрій лишень творився і не був таким закостенілим, як тепер, безповоротно минули. І тепер, у 21-му сторіччі, жодна людська маса не піде за вогняним стовпом. Оця інфантильна ілюзія, що як тільки-но ми словесно сформулюємо українську національну ідею, усі проблеми кануть у Лету, мене смішить. Як і неодноразові засідання-симпозіуми провідних інтелектуалів, що сідали за бібліотечні столи і формулювали мега-ідею для нині сущих українців. Наївність – це привілей закоханих та ідеалістів, що, в принципі, одне й те ж.

Як на мене, патріотизм – це поняття економічне. Сучасні українці, інвалідизовані своєю препаскудною і трагічною історією, будуть любити Україну не за Трипілля чи Козаччину, а за наповнений гаманець і досяжний добробут. Як не парадоксально, однак, порятунок України – у вульгарному матеріалістичному мисленні еліт, які повинні зрозуміти: патріотизм нині – це людська вдячність за економічні і побутові блага. Зможе закарпатець і донбасець реалізовуватися у цьому житті, схоче жити в країні, яка йому дала добробут і його персональне маленьке щастя – і тоді Україна як така відбулася. І тоді Трипілля, Козаччина і фестивалі шароварів стануть вторинними надбудовами, які лише гіпсуватимуть фундамент – гордість за себе і свою країну, яка починається з холодильника і гаманця.

Є еліта, та от народу...

Коли я під час своєї журналістської роботи озвучував цю думку кільком загальнонаціональним патріотичним політикам на кшталт Левка Лук'яненка, Степана Хмари тощо, вони мене соромили. Їхні ілюзії гарно звучать, але не працюють. Мабуть, на те вони ілюзії. Однак саме через них ми маємо кризу Мойсеїв, які у нашому випадку не просто поведуть, а дадуть. Щось, що є конче необхідним для закарпатця і донбасця. Пошук національного змісту

у сфері абстракцій призвів Україну і українців до того, що прості люди вбачають у національній еліті не сумарний інтелект, який веде державу до чогось ліпшого, а щось явно масонське, негативне і закрите. Причина на поверхні – сучасна еліта не є організуючим началом і не має довіри у більшості населення чи бодай його більш-менш значної частини. Позаяк населення не має однорідних цілей і уявлень про себе.

Режисер Олесь Санін навів ілюстрацію еліти: «Пам'ятаєте п'єсу Шекспіра «Гамлет»? Вона якраз про еліту. Людина, яка мала бути спадкоємцем престолу, не могла терпіти ситуації, коли поруч із ним було живе зло, яке керувало світом. Гамлет міг почекаати, потерпіти якихось років п'ять, поки помре його дядько, чи убити його – і стати королем. Але так не можна. У цьому полягає суть еліти. Я можу стверджувати, що елітою може бути і неписьменна сільська людина. Часто буває, що це нікому невідомий художник чи письменник, який своєю роботою може, як кажуть, пророкувати майбутнє. І якщо говорити про майбутнє, то у нашої держави його немає. У мене є досить великі сумніви стосовно тих, хто зараз керує країною, що вони можуть відстоювати наше право називатися українцями».

Міні-ремарочка: у нас однаково «мертві» як патріотична еліта, так і антиукраїнська, бо і перша, і друга не мають потужної проєкції на народ. Отже, майбутнього дійсно немає...

Еліта не обраних, а вибраних

Утім, якщо відійти від приземлених міркувань до теоретичних, то еліта твориться природно і поза нашими бажаннями. Проблема кричущої безелітарності України, вочевидь, у тому, що в нас перемагає концепт чиказької школи політичної психології, згідно з яким еліта – це не обрані, а вибрані. У кращих традиціях гангстерського Чикаго в Україні еліта формується не за якісними характеристиками

(обрані люди), а кількісними (вибрані на виборах). Автоматично політичною елітою тут стають чинні політики. Треба сказати, що ця концепція цілком продуктивна у зрілих і стабільних націй. А от у тих, що щойно формуються, вкрай затребувана є місіонерська роль політика (це – суто якісний підхід). Звідси відомий політолог Вадим Карасьов робить парадоксальний висновок: «В Україні еліта є, але вона не існує. Еліта подає слабкі ознаки життя тому, що у нас дуже мало політиків із національною місією».

«А Ющенко?!» – обурено спитав би Карасьова кожен, хто мерз на Майдані. Не вдаючись у довгі дебати, парирую замість нього коротко: Месія-Мойсей не може бути Месією-Мойсеєм «аж» для 53% українців. Зауважте, що у помаранчевої еліти є паростки стратегічного мислення (ми хочемо бути в НАТО-ЕС і не хочемо бути сателітами Кремля). Однак на практиці навіть у ющенківців знову спрацьовує конструкт «маємо те, що маємо»: допускаємо недороблену політреформу, допускаємо до крісла прем'єра явно не ту людину і так далі. Еліта тому і є елітою, що каже «маємо те, що хочемо мати», а не «маємо те, що маємо». В'ячеслав Липинський ще 100 років тому сказав, що нація – це є бажання бути. Отже, головне завдання еліти – це реалізувати своє прагнення «бути». В українських сучасних еліт навіть, якщо це прагнення десь «прокльовується», то з його реалізацією – явні проблеми. Банальна аксіома: українська еліта повинна мислити по-українськи, а для цього вона повинна говорити українською. Ну добре, не буду про сумне...

Укотре я нахабно підводжу до думки: коли немає усталеної нації в межах держави, то й Мойсеїв не треба придумувати на Майданах. І саме тому для мене дуже показовою є ідеальна структуризація української діаспори за кордоном. Наші люди в інших спільнотах фантастично організовуються (українська діаспора є однією з найорганізованіших), і серед

наших земляків там домінують юристи, лікарі та інженери. Отже, українська ідентичність існує, і ми генетично здатні на витворення власних еліт! Однак не в державі «Україна» – адже вона і популяційно, і ментально, і культурно не є чисто українською. Ось тому перед очима українців за останнє десятиліття пронеслися принаймні три еліти – кучмівська, януковичська і помаранчева. Усі три – не обрані, а вибрані. Усі три – не всенародні. І вже точно усі три – далеко не загальнонаціональні Мойсеї.

Паралельний світ

Отже, злегка підсумуємо. Ми не маємо усвідомленої національної ідеї, схваленої закарпатцем і донбасцем. Ми не маємо культурної і ментальної єдності населення України. А значить, ми не маємо еліти, яка візьметься бути тяглом нації, її Мойсеєм. І при цьому ми маємо сучасну політичну еліту. Авжеж, маємо.

«Усі звірі рівні, але деякі з них рівніші від інших» – те саме з нашою елітою. Вона сповідує прикладний принцип закритості. Наша політична еліта – це секуляризована меншість, типовий істеблішмент, такий собі «паралельний світ» зі своїм внутрішнім, у дечому навіть субкультурним, регламентом. Як наслідок – насправду талановиті люди в Україні мають де прикласти свої зусилля, та тільки не у політиці.

Більшість професійних еліт (шоу-бізнесова, просто бізнесова, мистецька) чітко усвідомили свої інтереси – однак, це не стосується еліти політичної. Хто б в Україні не приходив до політичної влади – без розуміння свого національного покликання. Мабуть, єдиний виняток – команда з Майдану ішла до влади з чітким завданням від суспільства (точніше, частини суспільства). Не буду судити, чи це завдання стало визначальним для вже помаранчевої Банкової. Бо навіть не хочу казати, що еліта є відображенням народу (мене звинуватять в українофоб-

стві). Зазначу лише, що ми всі приїхали з Майданів і продовжували давати хабарі та смітити в своїх же під'їздах. До еліти, далєбі, це не має взагалі ніякого стосунку... Індійська сентенція: кожна річ у світі не є нею самою, а містить у собі усі інші речі, отже, насправді вона і є все решта.

З'ява еліти – це процес природного дозрівання суспільного плоду, влучно сказав політолог Андрій Єрмолаєв. Тож якщо його напхати хемікатами, то виглядатиме він гарно, та їсти його не можна буде. Останні 15 років ми напхували плід хемікатами, переконуючи суспільство, що наша верхівка – це і є еліта. «Ніде правди діти, від СССР ми успадкували номенклатуру, яка не мала таланту і совісти, а за роки незалежності втратила ще й страх. Еліта – це погані, які оголосили себе найкращими, бо хороших немає» – проф. Володимир Войтенко.

Апелюючи до класичного трактування еліти, напрошується порівняння з айсбергом. Його наземна верхівка – це еліта, яка виростає з народного тіла, що під водою. Верхівка попереджає мореплавців про небезпеку. Та не забуваймо, що власне підводна частина айсберга розпорола черево грандіозному «Титаніку»...

Ольга Вербицька

туга за елітою:
спроба
екзистенціального
аналізу

Еліта, як сукупність найкращих представників певної сфери буття (політичної, мистецької, інтелектуальної, релігійної...), на відміну від інертної маси, «трісок, що їх несе течія»¹, є чимось *непересічним*. Однак, таке різке протиставлення, хоча і є традиційним, насправді не розкриває сутності співвідношення еліти та маси. Дослідження цього феномену крізь призму понять філософії екзистенціалізму показує, на думку автора, його нові аспекти, адже «розкриває нам етичне значення різних людських проєктів, указує на необхідність зрєктися психології інтересу, так само, як і всієї утилітаристсь-

кої інтерпретації людської поведінки...»². Справді, характеризуючи сучасну еліту, не можна уникнути звертань до практичної філософії, яка ґрунтується на пріоритеті людської суб'єктивності і може дати нам відповіді на запитання, які досі залишаються відкритими для подальших інтерпретацій.

Еліта очима еліти: трагічність «буття-у-собі» і «буття-для-себе»

Еліта завжди прагнула зберегти своє місце під сонцем. Апологети елітарности, як-от Ф. Ніцше, Х. О.-Гасет, І.В.Ф. Гегель, Д. Донцов та інші, які належали до інтелектуальної еліти, робили все можливе, щоб утвердити провідне місце еліти взагалі, прищепити більшості думку про її відірваність від загалу, беззаперечну вищість над пересічними грома-

дянами. Вони оминали очевидний, проте важливий факт виникнення еліти. Еліта не народжується сама по собі, вона викристалізовується у пласті людської маси. Саме маса, як це не парадоксально, не зовсім усвідомлено є співтворцем еліти, основою, про яку егоїстичні представники останньої дуже швидко забувають, займаючи владні позиції (хоча поняття «еліта» і «влада» не синонімічні, найвідвертіше еліта показує своє обличчя у царині влади). Еліта, що не має жодного впливу на інших, не може вважатися елітою у повному значенні цього слова. Більше того, еліту, яка отримує політичну владу, можна назвати «елітою еліт», адже саме вона сприяє (чи не сприяє) своєю діяльністю розвитку та організації соціального буття еліт, які існують у інших сферах.

Таким чином, еліта, відриваючись від маси, дуже швидко стає байдужою до неї. Маса стає для неї чимось абстрактним, далеким, перетворюється на «підручний матеріал». Коли еліта замикається у собі, вона деградує, атрофується (як наслідок усвідомлення цього з'являється теорія відкритої еліти). Адже її основне завдання – ефективно, розумно організовувати та удосконалювати соціальну дійсність, якій завдячує вихованням та існуванням.

Ж.-П. Сартр для розгляду свідомості запозичив у Гегеля три категорії – «буття-у-собі», «буття-для-себе», «буття-для-іншого»³. Якщо міркувати про еліту, то легко збагнути, що в ідеалі це люди, яким притаманно загострене почуття свідомості. Їх навіть можна назвати своєрідною духовною свідомістю суспільства. Однак, на сучасному етапі розвитку українського суспільства таке визначення є проблематичним.

«*Буття-у-собі*» Сартр розуміє як реальність, що протистойть людській свідомості. Фактично, якщо перенести це поняття на еліту, такий стан «масовидного» буття відображає тільки процес формування індивіда. Він характеризується абсолютною пасивністю свідомості, виявляє неспроможність

особистості актуалізуватися, спроектувати себе у світ, а також пізнати власні можливості.

«*Буття-для-себе*» за Сартром символізує активність свідомості. Застосовуючи це поняття до соціальної практики, отримаємо ситуацію, у якій еліта організовує світ навколо себе, ще не усвідомлюючи своєї справжньої місії. Характерна для даного етапу мета – персональний розвиток, визнання і збагачення. Така еліта використовує весь свій інтелектуальний потенціал з марнославною метою. Кожна еліта «жадає влади», але не кожна розуміє її сутність.

«*Буття-для-себе*» відображає той процес, який Х. О.-Гасет називає бунтом мас. На мою думку, таку історичну ситуацію можна пояснити не активізацією мас, а тим, що сама еліта втрачає деякі необхідні риси, які визначають її статус. Якщо безвідповідальність і недалекоглядність можна дозволити представникам маси, то це вже ніяк неприпустиме для представників еліти, від цього залежить надто багато.

Іманентна пов'язаність еліти та маси передбачає їх узгодженість. Культурне середовище об'єднує їх спільним контекстом. Тому еліта не може бути чимось чужорідним для маси і навпаки. Звідси випливає феномен «буття-для-іншого».

Еліта очима маси: адекватність «буття-для-іншого»

Складність даного питання полягає у тому, що, на противагу численним панегірикам еліти для еліти, маса свої думки у виді філософських трактатів не висловлює. Хоча це не означає, що точка зору маси зайва і несуттєва. Як слушно зауважує Баранцева К.К., «...дискурс про еліту на рівні масової свідомості має не меншу вагу, ніж науковий...»⁴. Ігнорування точки зору мас зумовлює однобічність розгляду даної теми. До того ж, говорячи «маса», належить пам'ятати, що це неоднорідне утворення. Дане поняття містить у собі не лише «мух на торго-

вищі»⁵, у чому переконував Ф. Ніцше. Сюди входять і працьовиті індивіди, які репрезентують «середній клас», і талановита молодь, яка перебуває у процесі свого становлення.

«*Буття-для-иншого*» – досконалий стан еліти, коли вона усвідомлює свою відповідальність перед іншими. Інший у екзистенціалістів (зокрема, у Ж.-П. Сартра) позначає не лише інших людей, але також себе як іншого. Отже, еліта має зрозуміти, що її соціальні обов'язки є передумовою утвердження власної ідентичності, від того, як вона їх виконує, залежить те, чи можна її назвати правильною елітою, чи вона належить до категорії пересічних егоїстів.

Саме способом буття еліти визначається її правдивість чи фальш. «*Справжнє буття*», за М. Гайдегером, неодмінно спрямоване у майбутнє, «несправжнє» застигло на теперішньому. Автентична еліта розуміє власну скінченність, тому думає про нащадків, фальшива – живе недалекими турботами і амбіціями.

Спрямованість на теперішнє і спрямованість на майбутнє: диференціація справжньої і несправжньої еліт

Теперішнє М. Гайдегер змальовує як повсякденність, світ безособового буття (Dasman), прив'язаність до речей. Коли існує непереборна стурбованість сущим (матеріальним), істинне буття втікає з поля зору суб'єкта. Людина, втягнута у колообіг речей, перетворює своє життя на простір дріб'язкового страху. Вона забуває про себе, покладаючи відповідальність на натовп, який не здатний на прийняття рішень. Якщо такий суб'єкт входить до еліти, він турбується лише про власне збагачення, амбіції, статус. Він захоплений повсякденністю: безглуздими балачками ні про що, загрузанням у дріб'язковість, досяжними насолодами емпіричного світу. Він задоволений рутиною, яку називає

стабільністю, і своїм престижним становищем. Такі риси найчастіше притаманні найнижчому у духовному сенсі прошарку суспільства. Коли ж вони зустрічаються і у лавах «найліпших», то це свідчить про повсюдне панування «духу невігластва». Кожному легше «зробитися деперсоналізованим об'єктом використання інших, піддаючись механічним звичкам та умовностям повсякденного існування, пристосовуючись до того, що є середнім, звичним і часто банальним»⁶. Коли індивідуальність розчиняється у посередності, то ніякий прогрес не можливий. Така ситуація зумовлена легкістю несвідомого буття і складністю свідомого. Лише «думаючи», незалежна особистість може якісно змінити суспільне буття.

Спрямованість на майбутнє притаманна лише небагатьом. Вона передбачає спроможність «забігати вперед». Справжня еліта має розуміти власну смертність, і у відведений їй час зробити все можливе для майбутнього. Саме майбутнє має бути критерієм для оцінки усіх її рішень, особливо щодо загальнонаціональних проблем. Згідно з Х. О.-Гасетом, «...для людини усе має сенс тільки мірою того, наскільки воно скероване у майбутнє»⁷.

Туга за елітою: що вона означає і куди веде

У ставленні сучасного українського суспільства до еліти чітко проступає таке екзистенційне почуття, як туга. Туга з першого погляду видається чимось негативним, однак вона є природною реакцією на повсякденні реалії. Насправді туга є межовою ситуацією, тобто поступом у бік справжнього існування, відходом від буденності. Перебуваючи у стані туги, відходимо від омани, усвідомлюємо «неадекватність власної життєвої стратегії виклику Буття і втрату автентичності»⁸. Іншими словами, ми усвідомлюємо свої попередні помилки, щоб перегорнути сторінку і жити краще.

Безумовно, є туга за справжньою елітою. Це означає, що маса усвідомила неадекватність сучасної ситуації, неспроможність фальшивої еліти. Разом з цим удосконаленням маси слід чекати, що еліта, породжена нею, теж буде прогресувати. Безсумнівно, будь-яка справжня еліта мусить бути національною, жити ідеєю, яку повною мірою можна назвати суспільно значимою. А ще їй необхідна спроможність, сила волі втілити власне бачення у життя. Що бачимо сьогодні? Складається враження, що еліта не знає, куди йти, водночас намагаючись вести за собою. Такий похід під проводом деградованої еліти нагадує ходу за сліпцями, і звісно, нічого доброго принести народу не може.

Ще однією причиною туги є «елітоцентризм», зумовлене недавньою тоталітарною дійсністю України прагнення маси зробити з еліти панацею від усіх соціальних негараздів. У тоталітарних умовах свідомість дуже швидко зникає до інертності, до постійного перекладання відповідальності на інших. У таких умовах не потрібно обирати, свобода є радше тягарем, ніж даром. У новій ситуації людина стає розгубленою, знедоленою. Вона забуває, що можна творити власними руками, а не чекати на зроблене кимось. Наслідком такого дискурсу є пасивність мас, ситуація чекання «політичного месії», що є перепорою для творення громадянського суспільства. Проте події Помаранчевої революції свідчать, що українське суспільство переступило тоталітарні межі і прямує правильним шляхом.

Взявши до уваги плюралістичні тенденції постмодернізму, важко досягнути консенсусу у дискусіях про еліту. Відсутня цензура, яка колись породжувалась самою елітою, вже не поділяє масу на ліпших і гірших. Успішно відмовившись від тоталітарної спадщини, ми часто впадаємо у такі крайнощі:

- 1) тоталітарна крайність – обожнення еліти;
- 2) ліберальна крайність – розпорошення і зникнення еліти.

Про обожнення еліти або ж «елітоцентризм» вже говорилося. Якщо ж брати ліберальні тенденції, то вони часто підміняють справжнє і несправжнє. Наприклад, літературною елітою здебільшого вважають письменників, що видають твори найбільшим накладом, хоча це свідчить радше про належність авторів до масової літератури (вони є елітою масової літератури, але не літературною елітою). Відбувається підміна кількісних вимірів якісними. Однак, у постмодерному світі інших критеріїв не існує. Ще одним фактором, який визначає вибір еліти, є фінансовий. Шлях до еліти легше долають заможні індивіди, а це посилює вірогідність «олігархізації» еліти. Таким чином, зростає вірогідність обрання псевдоеліти, яка керується винятково меркантильними інтересами. Підсумовуючи сказане, бачимо, що еліта не зникає, вона лише видозмінюється під впливом демократизації суспільства. Народ, який зник до «сильної руки» тоталітаризму, часто не асоціює ліберальну еліту з елітою як такою.

Проблема виховання, вибору та діяльності еліти

Ми живемо у тій реальності, яку створюємо самі, вибираємо еліту, на яку заслуговуємо, визначаємо власне місце у соціальному бутті. Діяльність, наша активна позиція, згідно з екзистенціалістами, – це те, що робить нас людьми. І оскільки вибір постає чимось необхідним (навіть у випадку пасивності, пасивність – теж вибір), то ми «приречені на свободу». А свобода, як відомо, нікому не дається без відповідальності. Врешті, еліта творить себе сама своїми вчинками. Так відбувається відсіювання «полови від зерна», справжнього від фальшивого. На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігаємо протилежне: виграє не найдієвіший, а найкрасномовніший, панує царство реторики, а не справедливості. Однак, чи надовго?

Говорячи про еліту, ми не можемо уникнути і таких запитань: «Яким чином вона формується? Чи можна її виховати?». Звичайно, еліта не може виникати ex nihilo, її формування зумовлене зовнішніми і внутрішніми факторами:

1) зовнішній фактор – культурно-соціальне тло;

2) внутрішній фактор – інтелектуально-вольові особливості.

Еліта виховується у культурних традиціях і соціальних стереотипах. Її не можна прирівнювати до рівня геніїв, які живуть майбутнім, мислять у глобальному масштабі і певною мірою відірвані від повсякденності. Еліта, натомість, живе тут і тепер, у рамках суспільних потреб та інтересів, хоча бачить перспективу теперішніх звершень.

Однак, креативний і альтруїстичний стиль мислення у сучасних умовах – радше рідкісний прояв поєднання самоосвіти і здібностей, ніж наслідок цілеспрямованого навчання. Це ще раз підтверджує ту думку, що еліта найчастіше творить себе сама, хоча і на певному суспільному тлі. До складу еліти входить той, хто прагне туди увійти і до того ж докладає для цього максимум зусиль. Небезпека полягає у тому, що на тлі пасивної споглядальності мас місце еліти можуть посісти випадкові люди. Тому виникає потреба контролю з боку мас, і чим «мудріші маси» (Х. О.-Гасет посперечався би з таким словосполученням), тим ліпше вони здійснюють дану функцію. Вони посідають місце еліти лише тоді, коли бачать цілковиту неспроможність останньої успішно управляти суспільством. Натомість еліта теж здійснює контроль над масами, стимулюючи їх до організованості та духовного поступу.

Екзистенціальна філософія розгортає перед нами мораль дії і рішучості. Вона показує, що до еліти може увійти кожен, хто здатний зректися східної етики бездіяльності. Але, щоб стати представником еліти, необхідна наявність альтруїстичного далекоглядного світогляду на противагу надмірній

амбіційності сучасних псевдоелітних структур. Наголошуючи на унікальності кожної людини, незалежно від приналежності до маси чи еліти, екзистенціалізм долає прірву між ними, відкриваючи поле для демократичного дискурсу.

¹ Ортега-і-Гасет Х. *Вибрані твори*. – К.: *Основи*, 1994.

² Сартр Ж.-П. *Буття і ніщо*. – К.: *Основи*, 2001.

³ Там само.

⁴ Баранцева К.К. *Ідіоматичні виміри дискурсу про національну еліту // Totallogy: Постнекласичні дослідження*. 2001. – №5.

⁵ Ніцше Ф. *Жадання влади*. – К.: *Основи*, 2003.

⁶ Хайдеггер М. *Бытие и время*. – М.: *Ad Marginem*, 1997.

⁷ Ортега-і-Гасет Х. *Там само*.

⁸ Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. *Історія філософії: Проблема людини та її меж*. – К.: *Наукова думка*, 2000.

олесь бережний

тарасова ніч

Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Тарас Шевченко, «Тарасова ніч»

Чорна кавалькада урядових мерседесів промайнула дороговказ «Андріївка» і на гальмах вкотилася у село. З-поза міцних, розфарбованих бадьорими кольорами парканів визирали вершечки рясних вишневих садочків і шиферні дахи. Ладні цегляні хатинки найжачувалися телевізійними антенами. Подекуди замість антен, а місцями і поруч з ними, стирчали супутникові тарілки. Звідусіль селом бряжчали ланцюгами, валували й рвалися з припон люті пси.

Автомобільна валка підкотилася попід сільраду. На ганку з рушниками й хлібом-сіллю і на майдані довкола купчилися радісні селяни у святкових ви-

шиванках. Над сільрадою жваво майорів національний прапор.

Заляскали дверцята мерседесів. З хвоста кавалькади до ганку почухрали наввипередки столичні журналісти, фотокори, телеоператори. Периметром зайняли тактичні позиції міцні хлопці в костюмах і чорних окулярах. Медійна братія заметушилася довкола чільного мерса. Нарешті відчинилися броньовані дверцята. Назовні урочисто вийшли вископоважні можновладці з Києва, дружно вбрані, неначе в однострій, у вироби високого кравецтва *Brioni* та *Zilli*.

Ураз юрба на ганку й на майдані перед сільрадою захвилювалася. Здійнялися оплески. Заклацали фотоапарати. Задзумкотіли телекамери у пошуках ідеальної картинки.

Високошановний урядовий керівник, оточуваний сановним почтом, поважно попрямував до ганку. Узяв оберемок квітів з рук красунь у вишиванках, відломив шматок паляниці, вмочив у сіль, задумливо пожував, проковтнув. З приємністю розцілював миловидних молодниць, які було геть зашарілися. Сивочолий дідуган-пенсіонер з советськими орденами на грудях підніс йому чарчину, повну аж по вінця. За козацьким звичаєм, на шаблюці. Можновладець не згяньбився. Обережно прийняв з рук пенсіонера козацьку чесну зброю з чаркою на гартованому лезі.

Поважний гість не вдарив чолом у багно – майстерно балансує, випив усе до краплиночки, не пролив жодної. Як і личить справжньому гетьманові! Шляхетно витер вуста шовковим носовичком, що зграйно пасував до кольору дизайнерської краватки. Щиросердно подякував і знову гайда цілуватися з ніжковіючими сільськими красунями. А навколо всі галасують і верещать від всенародної любови. Сльози радощів струменіють розпашілими щоками. Знай клацають фотоапарати та дзукотять телекамери.

Аж ось дійшла черга школяриків з молодістю вчистою. Дітлахи у чепурних вишиванках приготували кунштовий подарунок дорогому гостеві. Це був портрет Кобзаря, виготовлений учнями власноруч на уроках ботаніки. Унікальний, можна сказати, портрет – ботанічний.

Вишукана мозаїка з різноманітної, питомо української біомаси. Увесь мистецький матеріал вирощено на масних українських чорноземах під лагідним українським сонечком. Тут і гарбузове та соняшникове насіння, колоски пшениці й жита, різнобарвні квасолини й горошини, зернятка гречки, ячменю та маку, сушений перець і грибочки, часничинки, горішки волоські та ліщина, засушені чорнобривці та волошки. Справжнє сільськогосподарське панно, що вкупі дивовижним чином складалося у світлий

образ молодого й завзятого Тараса Шевченка. Та ще й на тлі державного тризуба!

Високоповажний можновладець узяв подарунок, підняв його обіруч над головою й вигукнув: «Слава Україні! Слава Кобзареві!» Юрба вибухнула оваціями.

Непомітні особи звільнили руки урядовця від ботанічного Кобзаря й хутко віднесли портрет до мерседеса. Тим часом високий гість під бурхливі оплески заходився розцілювати діточок. Почергово брав їх на руки, комусь розкуйовджував чуприну, когось погладжував по голівоньці. І для кожного знаходив лагідні й натхненні, особливо сердечні слова. Неначе він був їхнім батьком, дядьком, вуйком, стрієм чи навіть і старшим братом або молодим дідусем. Буцім очільник великої народної родини.

Так тримає себе справжній дбайливий господар на власному обійсті. Ось курчатка в нього цвірінкають, а ось півники з курками гребуться. От кізочки хвостиками виграють, а он цапи гонорово перемелюють соковиту травичку. Тут воли з корівками вдоволено мугикають. Там вгодовані кнури з льохами рохкають. А онендо на пасіці працюючі гудуть бджілки по вуликах – пишна окраса пасічника. Гарно все є. Зачарована краса око милує. Це все хазяйливо заладнав, доглянув і впорав турботливий батько козацького роду. Того, якому нема переводу. Провідник Нації! З великої літери обидві слові...

Останнім високоповажного урядовця привітав старезний інвалід на милицях, убраний у рясно повишивану сорочку й пошарпаний піджак. Сухеньке зморшквате обличчя прикрашалося пишними й сивими, обвислими кобзаревими вусами. Як на пізніх портретах Тараса Григоровича. На сивому чолі дідугана саморобний кашкет-мазепинка, якими тепер пишаються ветерани УПА. Спереду на мазепинці, в клині, отороченому жовтою мотузкою, чорніла поіржавлена кокарда з тризубом. Мабуть, ще з тих часів. Пальці на руках частково повідсіче-

но. Нижче колін замість ніг – дерев'яні костурі. На обличчі закарбувалися жажливі рубці, ліве око скляне. А з правого струменіла цівочка радісних сліз.

Ветеран-упівець розчулено висякався у запацьорену ганчірку й обтер сльозу, а тоді повернувся до високоповажного гостя. Натовп затамував подих. Було чутно лишень, як стрекочуть телекамери та зоддала селом валують гавкуни. З динаміків на майдані полинуло було тяжке дихання в мікрофон. Аж ось нарешті старий заговорив. Хрипкий голос тремтів від хвилювання й урочистости моменту:

– Шанов-... шановний па-... пане... наш дорогий і шановний Пане! Нарешті до нас! Оце, значе, вже приїхали. Аж із самого Києва завітали. Розумію, то столиця там *«і Дніпро і кручі..»*. Звідтам, як то кажуть... *«Було видно, було чути, як реве ревучий...»* А я вам щось скажу, знаєте. Щиро скажу. Сьогодні вже такий день. Бог усе бачить і мене простить. А я скажу. Бо я стара людина, знаєте.

Старий зупинився на мить, обтер ганчірочкою око. Зітхнув тяжко, сунув ганчірочку в кишеню. Високоповажний можновладець і його численний супровід не відводили очей зі старого, а їхні обличчя випромінювали щире захоплення та цілковите зосередження.

– Були герої! Полягли... У кривавій борні з клятим ворогом. Ми й німця воювали. І москаля воювали, знаєте. Гітлер і Сталін як лютували, то все українців нищили. А ми люди сумирні, знаєте. Звідтам Райх, а звідтам Совіти. Нас би не чіпати, ми б і далі мухи не скривдили. Але повстали! *«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...»* Проти неволі, знаєте, аби кайдани тойво. Оце мені пальці тоді відтяло. Бачите?

Випростав поперед себе покалічену руку.

– Тоді був я молодий ще. Боївка моя на Полісся. Фугас закладали під колію. Бо німці залізницею. А воно саморобне, знаєте. От мені тоді пальці ф'ю-ф'ю. Але хоча тойво, без пальців, а в лісі залишив-

ся. Бо ми повстанці народні. Армія повстанська. Проти кривди. За волю, за правду. *«Встане правда! встане воля!»* Знаєте, як то було. Встали та пішли. За людей, за наш народ. Навпростець і манівцями. Собі нічого не треба. За крашу долю українського люду. За волю й за щастя! І крапка.

Закашлявся. Знову дістав поймакану ганчірочку, обтер вуста, сунув її назад у кишеню.

– То були справжні герої, знаєте. Не за себе, за людей. Не дожили, померли. Герої України! Життя поклали. Аби на власні очі радіти, знаєте, і не дожили. Як оце нарешті постала держава. Свята Наша Неня Україна! Але нема вже їх, тих справжніх героїв. Голови поклали, знаєте, серця свої спалили. Аби нам усім сонце свободи засяяло. Як ото у пісні... *«Запануємо ми браття у своїй сторонці!»*

Зупинився, посовався трохи милицями, аби перемінити поставу. Голос упівця дедалі виразнішав і гучнішав. Натомість очі можновладця та його почту почали помалу втрачати іскрянність. Хтось поправляв комірець, хтось позіхав.

– Але таки вибороли, знаєте. Недарма вмирили, кров проливали. І свою, і ворожу... *«Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропите»*. Бог усе бачить і мене простить. А я таки скажу, що хотів. Щиро скажу, знаєте. Бо в мене одна нога тут, знаєте, а друга вже там. А вони вже там. Майже всі. Справжні Герої України! І недарма вони вмирили. Тому в нас є це. Ось! Свята Наша Мати Україно!

Старий здійняв угору сухоряву покалічену руку. Погляди всього майдану полинули за цим рухом до жвавого прапора над сільрадою.

– Чим пишатись є. За що Богові дякувать. Як вже є то є. Цього, знаєте, вже ніхто не поцупе. Ані Гітлер, ані Сталін. Ані Москва, ані... Знаєте що, найнині хоч і ... москалям Бог дає! Та хай вони будуть живі-здорові. Нехай хоч і сто років живуть у себе вдома, як до нас не лізуть. Бог милосердний і чоловіколюбний. Дарував нам наш здобуток. Наша

тепер Україна! Вільна й незалежна! Як у «Заповіті» своїм наш Кобзар заповів.

Знову отбер сльози, висякався. Витягнув з кишені піджака загорточок у помаранчевій цератовій торбинці. Бережко дістав звідти антикварну книжечку кишенькового розміру та простяг її високоповажному гостеві з Києва.

– Оце, Вельмиповажний Пане. Справжній «Кобзар»! Це, знаєте, рідкісне видання Ентеша. Шевченкове товариство у Відню. Ще довоєнне. Я його біля серця. Знаєте, як то було. Удень і вночі. Завжди при мені, знаєте. Не дав кагебістській сволоті «Кобзаря» відібрати. На Сибірах чи по Гулагах. Знаєте, най мені ноги відтяло. Ампутація і таке все, але «Кобзаря» не віддам. Бо це є наше все! Ноги мені у тюремнім шпиталю. Бачите?

Старий показав на свої покалічені ноги – власне, дерев'яні костурі нижче колін, а тоді притиснув книжечку до серця.

– Я його ось тут завжди. Гріє мені серце, знаєте. У «Кобзарі» наша сила народна. Утік я з Гулагу. І то не раз, і не два. Тайга, знаєте, все тайга й тайга звідусіль. Ноги відморозив геть. А вони ампутацію. Щоб не тікав більше, знаєте. Без наркозу. Каже, будеш як савецкій гірой мересьєф. А я ось тут біля серця «Кобзаря». Мені його, знаєте, подарувала наречена. Підпільне псевдо «Ластівка». Вона вчилася у Відню. Марічка моя. Зв'язковою була в ОУН. Мріяли були шлюб узяти, як постане Вільна Україна.. Знаєте, не судилося. Гестапо її узяло натомість. У сорок первім...

Старий змахнув набубнявілу сльозу, хутко перехрестився і глянув примруженим оком у небо.

– «Ластівка» ОУН... Вона тепер усе звідтам баче, сизокрила. Усе як на долоні, знаєте... І Бог усе баче. А оце ось! Це, знаєте, для вас подаруночок маю, Вельмишановний Пане...

Старий упівець почав знову розповідати про рідкісне видання НТШ, про свою наречену Маріч-

ку, про справжніх героїв України... Можновладець і члени його супроводі вже перетоптувалися з ноги на ногу, часто зиркали на свої коштовні годинники. Дехто чухав ніс, хтось крутив у пальцях цигарку й запальничку, а дехто крадькома розглядав візерункові панчохів на красунях у вишиванках.

Непомітні особи позаду старого упівця трохи підштовхнули його руку з «Кобзарем» убік високоповажного урядовця. Можновладець відразу прийняв книжечку, завзято поцілував палітурку, низько вклонився ветеранові. Потім рішучо ступив крок до мікрофону, підняв унікальний подарунок високо над головою й урочисто вигукнув: «Слава Героям України! Слава «Кобзареві!»»

Юрма на майдані вмить підхопила ці гасла та вибухнула оплесками. Водночас непомітні особи чемно, але міцно взяли старого під лікті й тихенько відсунули його подалі від мікрофону. Коли вщухла буря оплесків і відлунав гомін виславляння, у мікрофон заговорив високоповажний урядовець. Він промовляв добре поставленим голосом, з акцентованими наголосами та привабливими інтонаціями, відтворюючи завчені напам'ять фрази почесного начальника партії:

– Дорогі мої українці! Любі співвітчизники! Братове й сестри! Сьогодні ми з вами... У цей врочистий день, у ці вікопомні роковини...

Знову перед сільрадою загомонала юрма вигукати й оплесками. Телекамери на мить відірвалися від сяючого обличчя урядовця аби вхопити загальний план всенародного піднесення.

– ...Сьогодні ти, мій унікальний народ, моя працювата українська нація, що протягом довготермінових сторіч і вагомих випробувань, коли виколисувалася і загартовувалася у буремних і екстремальних стражданнях принципова платформа державотворення й подальшого векторного руху в бік лібералізації та злагоди... Ми з вами є нація європейського ґатунку, яку в цій площині ратифіковує невідворот-

ний історичний процес. І сьогодні вже світ нарешті це побачив і зрозумів!

Майданом панувала зосереджена й уважна тиша, що вкрай пасувала врочистості моменту. Навіть сірки та рябки, бровки та барбоси вгомонилися і, здавалося, теж напружено дослухалися до промови з-поза високих парканів.

А далі промовець перейшов до дійсно важливих речей. Він докладно й переконливо говорив про глобальну роль і лапідарну велич Трипільської цивілізації, про славетну монументальність княжої доби Київської Руси, про звитягу і демократичність Запорізької Січі, про нагальну потребу відродження гетьманських столиць. А ще він торкнувся багатьох інших унікальних питань, якими щодня, за глибоким переконанням промовця, має перейматися кожен українець, маленький чи великий.

Посадовці, що стояли пообіч від можновладця, розважливо й переконливо кивали з виглядом цілковитої узгодженості поглядів. Вони демонстрували принципову єдність і злагоду з ключових питань щодо пріоритетів держави перед очима юрми та телекамерами національного телебачення.

Тим часом старого упівця на милицях відвели подалі, посадовили на стілець і вручили подарунок. У сріблястому цератовому кульку з красивим логотипом «*Johnson & Johnson*» була харчова пайка: пляшка немирівки, кружало вудженої ковбаси «Дарницької» та кілька шоколадних батончиків «Рошен».

Високоповажний промовець на мить зупинився, знову підняв щойно подарованого йому раритетного «Кобзаря» та піднесено виголосив:

— Слава «Кобзареві»! Слава Героям України! Слава Вам, любі мої! Слава Господу Богу! Слава Україні!

Майданом рознеслися бурхливі оплески, залунали громохкі вигуки. Аж коли гомін почав ущухати, до мікрофону підійшов ще один урядовець, аби дуже технічно й переконливо відзвітувати про до-

сягнення конкретного наповнення реальними здобутками.

Він добув із кишені піджака ледь пожмаканий папірець, відкашлявся й заговорив ретельно й зосереджено:

— Індикатори першого кварталу ... за параметрами інвестиційного клімату ... в порівнянні з показниками ... у відповідних відсотках за минулий період... і це значне досягнення... вкотре з радістю переконуємося ... наші економісти добре попрацювали!

Міністр уважно читав з папірця, робив значущі паузи у потрібні моменти, переконливо наголошував на тому, на чому було потрібно наголошувати. Юрма слухала мовчки та без зайвого ентузіазму. А міністр знай бубонів свою мантру про збільшення потенційності ресурсів, процентні співвідношення, поетапні показники, інтенсифікації обсягу та сумарні коефіцієнти...

Виступ закінчився стриманими оплесками. До мікрофону знову підійшов харизматичний улюбленець народних мас. Він украй щиросердно подякував і знову гречно побажав усього й усього, а далі за текстом.

Після заключного шквалу оплесків київських гостей повели на підготовлений місцевим активом святковий обід. Журналісти кинулися були тицяти мікрофони до високоповажного урядовця. А він лишень віджартовувався. Мовляв, перерва на обід – це справа свята! Особливо ж, коли там ще й вирішуються питання, а не просто так собі. Тобто нагальні питання державного характеру. Щодо зацікавленості журналістів суттю вирішуваних питань під час закритого для преси обіду, то можновладець дав лаконічну й дотепну відповідь, у своєму зазвичай жартівливому й приязному тоні:

— Картопля і сало. Цибуля і часник!

Утім, реакція журналістів і юрми на майдані виявилася аж занадто млявою. Чомусь жарт і дотеп

харизматичного лідера залишилися неоціненими, ніби пурнув у калюжу. Тому керівник на мить зупинився, замислився й додав:

– Авжеж, ледь не забув... Ще й скибочка житнього хлібу. І, певно, чарочка перцівчоки. Аякже, без цього й обід не обід...

Тоді раптом йому здалося, що треба негайно повернутися до мікрофонів, фотооб'єктивів і телекамер. Аби доступно й розважливо пояснити свій месидж:

– Це треба глибоко розуміти й усвідомлювати усім нам. Народна наша їжа – то найунікальніший і найсмачніший харч у всій Європі! Воно є найпоживніше й найздоровіше для нашого українського організму. А оті всілякі там новомодні *суші, сушімі, макінорі, теріякі, місо* чи *саке* – то все для нашого щирого шлунку, нашого насправді за сутністю європейського шлунку, як у плані загальнолюдських цінностей, так і за світоглядом, то все є лишень отрута й потенційна небезпека. Ось тому я його ніколи не їв, не їм і не буду їсти! І навіть в очі не бачив ніколи! І знати не хочу!

Урочистий обід відбувався далі за закритими дверима. За традицією харизматичного можновладця, замість відведених на це сорока п'яти хвилин, обід затягнувся на чотири години з гаком.

Коли вирішення питань, а разом і врочистий обід, нарешті добігли кінця, розпашілі гості з послабленими вузлами краваток, у прим'ятих *Brioni* та *Zilli*, з яких округло стирчали елітні барильця, нетвердою ногою почимчикували з сільради. Високоставлений можновладець підійшов до свого чорного мерседеса з боку водія й звернувся довірливим тоном:

– Колян, не журись! Ану встань! Так, виходь сюди...

Водій, кремезний молодик з боксерським виразом обличчя й зачіскою «під бокс», слухняно звіль-

нив водійське місце. Можновладець узяв його за барки та продовжував:

– Кажі, хто твій камандір? Еге ж, Колян, правильно січеш... Я твій камандір, маладець! От я й порулю зара. Та ти, Колян, нисцо! Я, шоп ти знав, рулюю кермом нації. То що мені зара сісти за оце кермо? Пару пустяків. От смотрі! Ану відійди. Диви! Тато майстерські сідає сюда!

Можновладець плюхнувся за кермо й повернувся обличчям до водія:

– А ти, Колян, давай дуй щас на мою сидушку. Ану, бігом!

Водій підтюпцем чкурнув сідати у салон авта. Ляснуло дверцятами з усіх боків. Мерсів двигун потужно гримнув, ніби грім грюкнув. Немилосердно заверещали колеса й авто зірвалося з місця. Перехожі ледве встигали тікати з-під колес. Решта кавалькади квапливо кинулася наздогінці за чільним мерсом.

* * *

– «...*Прибыла в Одессу банда из Амуре, в банде были урки, шулера. Банда занималась темными делами, и за ней следила ГубЧеКа...*» – у кабіні КаМАЗа, припаркованого на узбіччі шосе при виїзді з лісочку гвалтовно лементувало радіо.

Коротко підстрижений кремезень у лискучій турецькій шкірянці, синьому спортивному костюмі та гостроносих італійських черевиках сидів за кермом. На газетці поруч себе він щойно розклав харчі: шмат сала, чорний хліб, варену картоплю, зелену цибулю й часник. Водій ретельно відрізав фінкою кусень сала. Витер лезо газеткою, поклав сало на скибку хліба й узяв у праву руку. У лівій тримав великого стиглого помідора. Пожадливо відкусив хліба з салом. Тільки-но зібрався з повним ротом надкусити помідора, як загурчала мелодія мобільника. Щелепи мимохіть стулилися. З помідора пирснув сік на штани, на кермо та лобове скло. Здоровань

матюкнувся, кинув помідор на газетку, прикритив радіо й дістав з кишені шкірянки телефона:

– Да?

Відклав хліб і сало на газетку.

– *Што, уже висхали? Понял.*

Змахнув помідорні краплі зі спортивних штанів.

– *Скока? Сем мінут...*

Глипнув на циферблат свого на перший погляд непримітного та безпретензійного «Patek Philippe». Потягнувся вперед, аби змахнути рукою червоні краплини на лобовому склі.

– *Понял! Фсьо будіт в ажуре.*

Розчепірів пальці, на яких іззовні синіли наколоті літери і червоніло помідорне насіння з краплинами томатного соку. Смаковито злизнув їх лизнем.

– *Канешна! Как тока так і сразу...*

* * *

За кілька кілометрів від Андріївки чорні урядові мерседеси знову зібралися до купи. Виструнчилися вервечкою й мчали чимдуха по спорожнілій магістралі. Дорожньо-патрульна служба задалегідь підготувала шлях і звільнила його від зайвих транспортних засобів.

Аж раптом головне авто рвучко загальмувало й стало посеред шосе. Відкрилися дверцята й з боку водія виринув можновладець:

–... ну я ж тобі кажу, ну йди сам подивися. Ходімо, давай-давай! Он бачиш? *«Тече вода з-під явора ярм на долину. Пишається над водою червона калина...»*

З іншого боку чільного мерса виліз міністр і почалапав за можновладцем, який усе не вгамовувався:

– Давай, ходи – я покажу. Оно подиви туди! Усьо як у мойому селі! *«Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють...»* Це ж як нас у школі вчили, ще в совєцьке врем'я... Не помниш хіба, чи скліроз?

Зненацька довкола вигулькнули міцні мовчазні хлопці в костюмах і чорних окулярах. Вони мерщій охопили периметр. Можновладець узяв міністра під руку й потягнув за собою, не припиняючи при тому декламувати:

– *«Тече вода із-за гаю та попід горою. Хлюпочуться качаточки помеж осокою...»*

Вони обидва зійшли на узбіччя шляху й пішли навпростець полем. Можновладець тримав ботанічний портрет Шевченка під пахвою. Наколував жменьку насіння з чуприни Тараса Григоровича, запропонував міністрові.

Зупинилися на горбочку. Можновладець гучно спльовував лушпиння та завзято жестикулював, вільною рукою вказував на заобрійну далечінь і захоплено розповідав якусь улюблену байку. Раптом його супутник перегнувся навпіл і брутально виригав. Можновладець розреготався, лагідно поляскав його по спині та запропонував свого дизайнерського носовичка, аби бідака витер вуста:

– Шо, любий друже, невсвояємість у тебе? Так ти ж тепер не просто так, а член єдиної команди! Мусиш, за посадою, до нашого унікального національного харчу адаптуватися. Але, знаєш, щось таки те сало справді було не тее...

Несподівано й сам можновладець зігнувся навпіл і вхопився обіруч за живіт. Жбурнув на землю поколупаний ботанічний портрет. Похапцем почав розстібувати штани. Скинув їх нижче колін і присів навпочіпки. Тієї ж миті з його черева почали збуриливо вихоплюватися гази. Обличчя зробилося буряковим від напруги, очі засльозилися й почервоніли. Він конвульсивно стогнав і кректив. Поривно захлюпотіла дрисня. Довкола розстелявся сморідний чад. Міністр і собі продовжував виригувати й обтиратися.

Можновладець нарешті закінчив спорожняти шлунок, полегшено зітхнув і попросив цигарку в одного з охоронців, які чемно трималися на від-

стані. Запалив, а тоді далі, сидячи навпочіпки, знову забалакав до міністра:

– Ну це вже вааще! Це ж моя рідна земля... Диви як селом запахло... Таке воно рідне, як в дитинстві... *«Я нас ягнята за селом. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було?»*

Раптом гучно заграла електронна мелодія. Можновладець невдоволено матюкнувся, кинув недопалок додолу й поліз у кишеню штанів діставати мобільного телефона. Але якось незграбно взяв плаский апарат *«Vertu»*, що той вислизнув і плюхнувся в свіже лайно. Можновладець вибухнув метеоритною зливою матюків. І заходився енергійно шукати своєї дизайнерської хустиночки. Потім згадав, що він її щойно віддав. Натомість намацав у кишені піджака маленьку книжечку. Раритетне видання з міжвоєнного Відня.

Різким рухом висмикнув сторінки з палітурки. Жбурнув цупкішу обкладинку на ґрунт і заходився видирати аркуші. Жмакав і розтирав їх долонями, аби пом'якшити поживклий папір, хвацько підтирався й відразу хапався за наступний аркуш. Коли використав таким чином з десяток аркушів і папір з-під нього почав виходити вже відносно чистий, можновладець зайнявся діставанням мобіли з власного лайна. І при цьому приговорював:

– ...а я ж йому кажу, візьми оте й мордою того журналіста! Отуди, отуди! А що ж тут такого? Ну справді ... Подарунок від щирого серця. Подаруночок як подаруночок. Скромно і зі смаком. От, мля, а тепер всьо в цьому гівні!

Можновладець зосереджено відтирав платиновий корпус телефона від брунатної речовини.

– Мобіла як мобіла... Скромна така. Якісна вещч, тут нічо не скажеш. Ну може трохи унікальна. Трішечьки, бо з білого золота. І пару брюліків тут є. І смарагдів трохи. І рубінів. А тепер скажи, хіба десь воно пише в Конституції, що мені не можна такого мати?

Цієї миті заграла мелодія в кишені міністра. Він дістав свою мобілу:

– Альо...

За хвилину повернувся до можновладця й сказав:

– Пане... кажуть, треба їхати. Бо за графіком. Нам планово нада ще...

Можновладець жбурнув жмуток поживклих сторінок на купку, що вкривала лайно. Закрокував полем назад до свого мерса, водночас поправляючи дизайнерську краватку.

* * *

Вечоріло. Частиною небокраю вже насувала ніч. Чорні мерседеси урядової кавалькади повмикали фари й мчали по спорожнілому шосе. А трохи попереду за поворотом стояв при виїзді з лісочку щільно завантажений КамАЗ. З увімкненим двигуном і вимкненими фарами.

Радіо в кабіні вантажівки було притишено, з нього надсадно лилося:

– *«...Здравствуй, моя Мурка, и прощай. Ты зашухерила всю нашу малину и за это пулю получай!»*

Кремезний водій у шкірянці та костюмі *«Adidas»* тихо підспівував і барабанив по керму пальцями, на яких красувалися наколоті літери: «Т», «А», «Р», «А», «С».

Насувала ніч. Похмура і невідворотна, як чорний мерседес.

Жовтень, 2006 р.

АВТОРИ ЧИСЛА:

Ашин Геннадій (Ашин Геннадий), доктор філософських наук, професор Московського інституту міжнародних відносин (Росія)

Бережний Олесь, викладач української мови та культури в Інституті дипломатичної служби у Вашингтоні (США)

Брюховецький В'ячеслав, Президент Національного університету Києво-Могилянська академія, кавалер ордену капітули Незалежного культурологічного часопису І «За інтелектуальну відвагу» (Україна)

Васілевські Яцек (Wasilewski Jacek), професор, доктор Вищої школи суспільної психології (Польща)

Васютинський Вадим, доктор психологічних наук, Інститут соціальної та політичної психології АПН України (Україна)

Вербицька Ольга, студентка філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна)

Відомські Стефан (Widomski Stefan), віце-президент телекомунікаційного концерну Nokia, почесний консул Республіки Польща у Фінляндії (Фінляндія)

Возняк Тарас (11.05.2007 р. виповниться тільки 50), філософ, головний редактор Журналу І (Україна)

Габермас Юрген (Habermas Jürgen), німецький філософ і соціолог, професор Університету у Фракфурті-на-Майні, директор (разом з К. Вайцзекером) Інституту Макса Планка у Штарнбернзі. Починав як послідовник Макса Хоркхаймера і Теодора Адорно. Найбільш визнаний представник «другого покоління» теоретиків Франкфуртської школи. У середині 1960-х рр. ідеолог студентського руху, однак у 1968 р. відмежувався від нього і перейшов на позиції поміркованого буржуазного лібералізму (Німеччина)

Гожев Кахун, кандидат соціологічних наук, доцент (Росія)

Дациук Сергій, консультант корпорації стратегічного консалтингу «Гардарика» (Україна)

Джемаль Гейдар, ісламський філософ, метафізик, поет і політичний діяч, ідеолог політичного ісламу, голова Ісламського комітету Росії, постійний член Хартумської міжнародної ісламської конференції (Росія)

Дроздов Остап, головний редактор тижневика «Аргумент Влада» (Україна)

Друль Орест, журналіст, політичний аналітик (Україна)

Зарицькі Томаш (Zarycki Tomasz), соціолог, науковий працівник, заступник директора Інституту суспільних досліджень Варшавського університету (Польща)

Івашина Олександр, професор Національного університету Києво-Могилянська академія (Україна)

Кечур Роман, політичний аналітик, психолог (Україна)

Козаков В., кандидат філософських наук, доцент, докторант НАДУ (Україна)

Кракович Дмитро, директор з консалтингу Київського міжнародного інституту соціології (Україна)

Кристовські Кшиштоф (Krystowski Krzysztof), молодший державний секретар Міністерства економіки і праці (Польща)

Кустарьов Олександр (Кустарёв Александр), соціолог, журналіст, головний редактор тематичних програм BBC (Велика Британія)

Литвиненко Олександр, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень (Україна)

Матвієнко Костянтин, експерт корпорації стратегічного консалтингу «Гардарика» (Україна)

Моска Гаetano (Mosca, Gaetano, 1858-1941), італійський правник, соціолог і політичний теоретик, що досліджував проблему еліт. Вважав демократію розширеною аристократією. У праці «Правлячий клас» (Mosca G., 1896) стверджував, що влада при будь-яких формах правління завжди буде у руках меншості, що формує правлячий клас. Однак, цей клас завжди повинен обґрунтовувати своє правління моральними чи правовими принципами, прийнятними для тих, ким він управляє. Ідеї Моска вплинули на Р. Міхельса і становлять частину соціологічної традиції дослідження еліт (Італія)

Новак Анджей (Nowak Andrzej), професор Інституту суспільних наук Варшавського університету та Вищої школи суспільної психології (Польща)

Пірен Марія, професор кафедри політології УАДУ, доктор соціологічних наук (Україна)

Плахута Євген, співробітник Національного інституту проблем міжнародної безпеки (Україна)

Пресняков Іван, Школа політичної аналітики при НаУКМА (Україна)

Прохасько Юрко, філолог-германіст, літературознавець, перекладає з німецької та польської мов (Україна)

Пруденко Яся, аспірантка філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)

Романова Валентина, Школа політичної аналітики при НаУКМА (Україна)

Фері Люк (Ferry Luc), сучасний дослідник політичної філософії, письменник (Франція)

Фесенко Володимир, кандидат філософських наук, керівник Центру прикладних політичних досліджень «Пента» (Україна)

Фройденштайн Роланд (Freudenstein Roland), доктор, керівник Ганс-бюро у Брюселі, колишній директор Фонду Конрада Аденауера у Польщі (Німеччина)

Чапатовіч Яцек (Czaputowicz Jacek), економіст, соціолог, головний редактор кварталників «Sluzba Cywilna» і «Polska w Europie» (Польща)

Яременко Олександр, директор Українського інституту соціальних досліджень (Україна)